

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, e-mailen keresztül kérjük benyújtani, külön is mellékelve a képeket (jpg) és az ábrákat (pl. xls.).
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: *Fons*, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

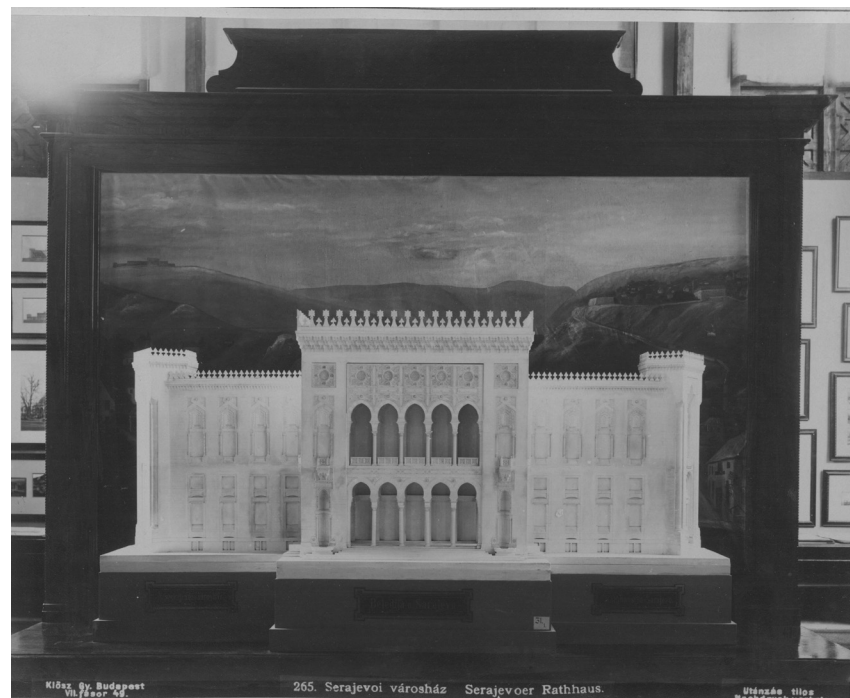
A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXXI. évfolyam

2024. 2. szám

FONS XXXI. 2024. 2. SZ.

E számunk szerzői

Csepregi Janka Júlia (egyetemi hallgató, Grazi Egyetem, Délkelet-Európa tanulmányok MA),
Schweininger Péter (egyetemi tanársegéd, ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék),
Szeibert-Erdős András (tudományos munkatárs, Előszakkutató Intézet / PhD hallgató, ELTE TDI)

BTK = Bölcsészettudományi Kar; ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem;
TDI = Történelemtudományi Doktori Iskola

*

Lapunkat támogatták:
Nemzeti Kulturális Alap és Budapest Főváros Levéltára

*

A címlapon
A szarajevói városháza makettje a millenniumi kiállításon, 1896.
Klősz György felvétele
Budapest Főváros Levéltára XV.19.d.1.09.056

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Nyomta és kötötte: Fellini Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila
ISSN 1217-8020 (Nyomtatott)
ISSN 1588-0516 (Online)

Tartalom

Tanulmányok

Csepregi Janka Júlia
Az Osztrák–Magyar Monarchia kolonizációs politikája a megszállt Bosznia-Hercegovinában 163

Szeibert-Erdős András
Kossuth városa Kun Béla kezében.
A Tanácsköztársaság Cegléden 203

Forrásközlés

Schweininger Péter
Menekülés A Palotaszállóból
Anton Frees kivándorlása Magyarországról 1949-ben 251

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXXI. évfolyam

2024. 2. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.
Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő, DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő), TERNOVÁ CZ BÁLINT szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3-5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Az Alapítvány számlaszáma: OTP 11705008-20464819

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

CSEPREGI JANKA JÚLIA

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KOLONIZÁCIÓS POLITIKÁJA A MEGSZÁLLT BOSZNIA-HERCEGOVINÁBAN

Bevezetés

A magyar társadalomnak feltételezhetően csak kisebb része tudja kellő magabiztossággal elhelyezni a térképen Bosznia-Hercegovinát, és még kevesebben jártak Szarajevóban vagy Mostarban, mégis, aki ellátogat a boszniai fővárosba és megáll a török *Baščaršija* és az Osztrák–Magyar Monarchia idejét megidéző neoklasszicista épületeket felsorakoztató városnegyed között, hamar ráeszmél, hogy sokkal több közünk van ehhez a kis nyugat-balkáni országhoz, mint gondolnánk. Tapasztalataim szerint a boszniaiakban ez a viszony sokkal tudatosabb, hiszen a Magyar Királyság fontos nyomot hagyott a déli szomszéd népek történelmében, amely máig érzékelhető, ambivalens örökség. Magyarország figyelme az elmúlt években kezdett újra a nyugat-balkáni régió, és azon belül is kiemelten Bosznia-Hercegovina felé fordulni, azonban a két ország közötti viszonyrendszer sokkal mélyebben rétegzett, mint az aktuális stratégiai érdek. Magyarország és Bosznia történelme évszázadokra visszamenőleg összekapcsolódik, a középkorban kialakuló bonyolult viszonytól kezdve a törökellenes hadjáratokig, amelyek kezdetben a boszniai területeken zajlottak, később pedig az onnan Magyarország ellen induló hadjáratok sikereiből épülhettek fel a ma a turisták által megsodált városok és nevezetességek. A Bosznia-Hercegovinához fűződő dinamikus kapcsolat legvidékebb, egyben legvitatottabb időszaka az ország négy évtizeden keresztül húzódó megszállása, amelynek során a közép-európai birodalom saját stratégiai érdekei mentén gyökeresen átformálta az impériumok és különböző gondolatvilágok határmezsgyéjén húzódó területet, hogy aztán a világégés hirtelen pontot tegyen a Monarchia illuzórikus terjeszkedő politikájának teret engedő kísérleti periódus végére.

A dolgozat¹ az Osztrák–Magyar Monarchia kolonizációs politikájával foglalkozik a megszállt Bosznia-Hercegovinában, különös tekintettel az okkupáció

1 Köszönet illeti elsősorban témavezetőmet, dr. Fazekas Istvánt, akinek a levéltári kutatást inspiráló útmutatása és folyamatos támogatása nélkül a dolgozat nem születhetett volna meg. Hálával tartozom továbbá dr. Kőszegi Margitnak a módszertani kérdésekben adott tanácsaiért, illetve dr. Amila Kasumovićnak és dr. Edin Radušićnak, hogy a rendelkezésemre bocsátották megjelent munkáikat, készségesen segítették a tájékozódásomat a szarajevói levéltárban és más helyi gyűjteményekben.

első éveire. Mindenekelőtt fontos tisztázni a következőkben állandóan visszatérő fogalmak használata mögötti megfontolásokat. A kolonizáció fogalmát a tanulmány keretében hasonló értelemben használom, mint az Osztrák–Magyar Monarchia hatóságai a vonatkozó iratanyagban. A kutatás ezen pontján tehát nem a megszállt tartományokba érkező kereskedő, vállalkozó, vagy hivatalnoki rétegre vonatkoznak a megállapításaim; a kutatás tárgyát a bosznia-hercegovinai mezőgazdasági területekre történő telepítések képezik.² Itt fontos megjegyezni, hogy a német *Kolonisierung/Kolonisation* szót kétféleképpen szokás fordítani: az általam is a kolonizációs politika szinonimájaként használt telepítési politikaként vagy gyarmatosításként. Annak ellenére, hogy számos munka az osztrák–magyar telepítési politikát minden kétséget kizáróan gyarmatosító politikaként értelmezi, és a két fogalmat megfelelteti egymásnak, fontos szem előtt tartani, hogy a gyarmatosítás évszázadokon keresztül formálódó történetének komplexitása miatt a kolonializmus egyes definícióit csak ideiglenes referenciapontként használhatjuk.³ Abban a meggyőződésben, hogy egy ilyen heterogén és összetett fogalom használata, mint a gyarmatosítás, a vizsgált jelenség sajátos jellemzőit nem magyarázná, hanem épphogy inkább elfedné, a dolgozat során eltekintek a kolonizáció és a gyarmatosítás kifejezések egymással felcserélhető használatától.

A kutatás célja tehát, hogy levéltári forrásanyagra támaszkodva feltárja a megszállt tartományok igazgatásáért felelő közös pénzügyminisztérium telepítési politikájának fejlődését s annak alakító tényezőit.⁴ Bár Bosznia-Hercegovina

A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

- 2 A megszállt területekre történő bevándorlás különböző formáiról lásd Amila Kasumović tanulmányát: *Kasumović, Amila*: Dobro došli u koloniju Eldorado ili nešto treće!: useljavanje u Bosnu i Hercegovinu u prvim godinama nakon okupacije 1878. In: *Nacije i Migracije: Studije iz Bosanskohercegovačke Historiografije*. Szerk.: Amir Duranović. Sarajevo, 2019. 25–68. p. (A továbbiakban: *Kasumović*, 2019.)
- 3 *Csaplár-Degovics Krisztián*: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Budapest, 2022. (A továbbiakban: *Csaplár-Degovics*, 2022.) 32. p. A “gyarmatosítás” és a “gyarmat” fogalmak az osztrák–magyar birodalom kontextusában való használatának problémáiról bővebben lásd *Csaplár-Degovics* könyvének vonatkozó fejezetét, amelyben a szerző többek között egy osztrák–magyar koloniális szótár elkészítésének szükségességét is hangsúlyozza. *Csaplár-Degovics*, 2022. 31–40. p., 41. p.
- 4 A kutatás elsősorban a sarajevói tartományi kormányzat (*Landesregierung*) irathagyatékának a bosznia-hercegovinai fővárosban őrzött levéltári fondján, azon belül is a kolonizációs politikával foglalkozó iratanyagban alapul: Arhiv Bosne i Hercegovine: Zemaljska vlada. A

osztrák–magyar okkupációs időszakának mind a nemzetközi historiográfia, mind a Bosznia történelmével foglalkozó írások kiemelt figyelmet szentelnek, a történettudományos művek csak elenyésző része foglalkozik kifejezetten a kolonizációs politikával, s ennek okát vélhetően a kolonizációs program csekély számbeli arányaiban kereshetjük. Kétségtelen, hogy a Bosznia-Hercegovinába telepített mezőgazdasági népesség kb. tízezres nagyságrendje még csak a „kuferásokként” emlegetett, a bosznia-hercegovinai közigazgatásban elhelyezkedő idegen hivatalnokréteg számbeli súlyával sem vetekszik.⁵ A mezőgazdasági telepítéseknek ennek megfelelően nem is tulajdoníthatunk túl nagy gazdasági jelentőséget. A kérdéskör azonban mégis több figyelmet érdemel, részint amiatt, mert számbeli elhanyagolhatósága ellenére hatással volt a boszniai társadalom helyi sejtjeire, mi több, az állami kolonizáció a századfordulóra a politikai vezetés meghátrálását sikeresen kikényszerítő széles körű társadalmi ellenállást váltott ki. A kolonizációs politika tárgyalásának jelentőségét mégsem elsősorban az abból fakadó társadalmi elégedetlenség, hanem inkább az a kitüntetett figyelem indokolja, amellyel a Monarchia hatóságai, mint látni fogjuk, a megszállás egészen kezdeti éveitől a kolonizáció kérdését megközelítették, s amely kétségtelenül Kállay Béni kormánya alatt tette a kolonizáció ügyét politikai prioritássá. Kállay a telepítési politikanak már hivatalának kezdetétől kivételes jelentőséget tulajdonított, a kolonizációt olyan szimbolikus üggyé téve, amelynek vizsgálata a bosznia-hercegovinai megszállás és politikai igazgatás működése mögött meghúzódó általános logikára is rálátást engedhet.

Az okkupációs időszakot feldolgozó művekről általánosságában véve elmondható, hogy azok a legtöbb esetben az osztrák-magyar kormányzat civilizációs, kultúr-, illetve valláspolitikájára koncentrálnak, s a szakirodalmi munkák

szarajevói tartományi kormányzat (*Landesregierung/Zemaljska vlada*) iratanyaga (a továbbiakban: ABIH). A forrásanyag másik része, a k. u. k. közös külügyminisztériumnak a szarajevói *Landesregierung*gal és a külképviselletekkel folytatott levelezése a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban található meg, amelynek egy levéltári egysége kifejezetten a kolonizációs ügyekkel kapcsolatos iratokat tartalmazza. Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA): Ministerium des Äussern Administrative Registratur (M.d.Ä. Adm. Reg.) F61-I-15 Kolonisierung (a továbbiakban: F61-I-15 Kolonisierung).

- 5 *Kraljačić, Tomislav*: Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austrougarske uprave. In: Istoriski Časopis, 36. (1989) (A továbbiakban: *Kraljačić*, 1989.) 120. p.; *Bethke, Carl*: Einwanderung und Kolonisten im k.u.k. Bosnien-Herzegowina — Überblick mit 'bosniakischen' Perspektiven. In: Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918: Annäherungen an eine Kolonie. Szerk.: Clemens Ruthner – Tamara Scheer. Tübingen, 2018. (A továbbiakban: *Bethke*, 2018.) 240. p.

legfeljebb érintőlegesen tárgyalják a kolonizáció kérdéskörét. Bár születtek tanulmányok, amelyek a telepítések egy-egy aspektusával foglalkoznak, a kolonizációs program alakulásának következetes vizsgálatát és a mögötte meghúzódó gazdasági és politikai megfontolások szisztematikus feltárását egyik munka sem végezte el.⁶ A téma szakirodalmi feldolgozottságának terén ezenfelül megfigyelhető egyfajta aránytalanság. A megszállás időszakát feldolgozó szakirodalmi munkák szinte közhelyként tárgyalják Kállay Béni közös pénzügyminiszternek a tartomány mezőgazdaságának fellendítését és a délszláv nacionalizmusok visszaszorítását célzó kolonizációs stratégiáját, illetve az ennek eredményeként a századforduló körül kibontakozó, a külső és belső telepítéseket egyaránt támogató programot, amely gyakran képezi alapját az osztrák–magyar adminisztráció kolonizációs és bevándorlási politikája kapcsán megfogalmazott általános megállapításoknak.⁷ Sokkal kevesebb szó esik ezzel szemben Kállay politikájának előzményeiről a történettudományi diskurzusban, holott, mint látni fogjuk, a megszállt tartomány idegen telepésekkel való benépesítésének ötlete nem a magyar származású miniszter politikájában merült fel először. Jelen kutatás egyik célkitűzése, hogy ellensúlyozza a történeti munkák — részben a forrásadottságokból származó — aránytalanságát, árnyalja az ebből adódó túlzó állításokat és általáno-

6 Lásd például Carl Bethke munkáit, amelyek a német betelepedők szempontjából vizsgálják a kolonizáció jelenségét: *Bethke, Carl: Deutsche »Kolonisten« in Bosnien. Vorstellungswelten, Ideologie und soziale Praxis in Quellen der evangelischen Kirche.* In: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. Szerk.: Zijad Šehić. Sarajevo, 2011. (A továbbiakban: *Bethke*, 2011.) 235–266. p.; *Bethke*, 2018. Érdemes még kiemelni Amila Kasumović publikációit, melyekben a kutatónő a telepítések folyamatát elsősorban a tartományi kormányzat (*Landesregierung*) iratanyaga alapján rekonstruálta: *Kasumović*, 2019.; *Kasumović, Amila: Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914. Case study za Njemačke erarne kolonije.* In: *Prilozi*, 38. (2009) 81–120. p. (A továbbiakban: *Kasumović*, 2009.) Hasonlóan gazdag forrásanyagon nyugszik a korszak egyik legismertebb kutatója, Tomislav Kraljačić tanulmánya. *Kraljačić*, 1989. A kolonizáció témájában megjelent legbővebb és legalaposabb munka kétségkívül a lengyel kutató Tomasz Jacek Lisé a megszállt tartományokba érkező lengyel származású telepesekről. *Lis, Tomasz Jacek: Polskie osadnictwo i duchowieństwo w Bośni i Hercegowinie od 1894 do 1920 roku.* Toruń, 2014. (A továbbiakban: *Lis*, 2014.)

7 A teljesség igénye nélkül lásd például *Babuna, Aydin: Die Agrarverhältnisse in Bosnien-Herzegowina.* In: *Die Nationale Entwicklung der bosnischen Muslime: mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch-ungarischen Periode.* Szerk.: Babuna Ayadin. Frankfurt am Main, 1996. 61–90. p.; *Bethke*, 2018. 242–243. p.; *Kozar, Azem: Austrougarska kolonizacija granice na Drini.* In: *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918.* Szerk.: Zijad Šehić. Sarajevo, 2011. 267–281. p. (A továbbiakban: *Kozar*, 2011.); *Lis*, 2014.; *Ress Imre: Kapcsolatok és keresztutak: horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában.* Budapest, 2004.

sításokat, és feltárja az osztrák–magyar vezetés megszállt tartományokban végrehajtott kolonizációs politikájának fejlődési folyamatát. A dolgozat következőképp a következő kutatási kérdésre keres választ: milyen megfontolások álltak az Osztrák–Magyar Monarchia Bosznia-Hercegovinában végrehajtott kolonizációs politikájának hátterében és mely tényezők lassították illetve gyorsították a kolonizáció folyamatát? A tanulmány levéltári forrásanyagra támaszkodva vázolja fel az osztrák–magyar adminisztráció kolonizációs stratégiájának kontextusát és fejlődési folyamatát, a tárgyalt kérdéskör olyan, korábban nem eléggé hangsúlyozott aspektusaira rámutatva, amellyel egyúttal az osztrák–magyar megszállás kapcsán a történéseket az utóbbi időben leginkább foglalkoztató problémák feltárásához járulhat hozzá.

A bevándorlási politika a megszállás első éveiben

Míg a későbbi időkben kibontakozó nagyszabású állami kolonizáció kifejlődése és a mögötte meghúzódó megfontolások kérdésében nem alakult még ki konszenzus a történészek között, a bosznia-hercegovinai megszállás első éveit kétségtelenül olyan bizonytalanság és fejetlenség jellemezte, amely elriasztotta a hatóságot bármiféle felülről irányított kolonizációs tervtől.⁸ Az osztrák–magyar adminisztráció kezdeti időszakában a megszállt tartományok vezetésének kérdése sem volt tisztázott, és évekbe telt, míg kialakult a közös pénzügyminisztérium és a tartományi kormány (*Landesregierung*) feladatkörének és joghatóságának elhatárolása.⁹ Ennek következtében a kormányzat a legkevésbé sem volt ura a megszállt tartományokba irányuló bevándorlási ügyeknek.

Az osztrák–magyar vezetés tehát ebben az időben még nem volt abban a helyzetben, hogy a bevándorlás kérdésében kezdeményező szereplőként lépjen fel, ennek ellenére a megszállt tartományokba való népességbeáramlás már az okkupáció első hónapjaiban megkezdődött. Ennek kezdeményezői jórészt német területekről — az első években zömében a Rajna mentéről, Vesztfáliából, Baden tartományból, Hannover és Oldenburg környékéről, holland területekről illetve Sziléziából — származó földművelők voltak, akik egyes önjelölt ügynökök felhívására, részint politikai okok miatt, részint a jobb megélhetés reményében

8 Kasumović, 2009.

9 Kasumović, 2019. 57. p.

döntöttek a Boszniában való letelepedés mellett.¹⁰ A német telepesek privát úton jutottak földhöz, azonban a Bosznia-Hercegovinában ekkor uralkodó körülmények a legtöbb esetben meglepetésként érték az újonnan érkezetteket, akik többnyire előzetes tájékozódás nélkül keltek útra, és közülük csak keveseknek, hosszú évek kemény munkájával sikerült gazdaságilag megtérülő mezőgazdasági termelést végezni. Az idegen telepesek az általános klimatikus viszonyokon, a számukra ismeretlen betegségeken és a föld rossz minőségén túl esetenként azzal az akadállyal is szembe kellett nézniük, hogy a korábban a földet művelő kmetek még a megvásárolt területeken tartózkodtak. Ezt a problémát Hans Maier leírása szerint a német bevándorlók úgy oldották meg, hogy átengedtek a kmeteknek a terület szélén egy kis földdarabot, ahová házaikkal és mindenféle ingóságukkal együtt áttelepedhettek, s ily módon a megfigyelő szerint a német telepesek a kormányt megelőzve „nagyon frappáns kísérletet tettek a kmet-kérdés megoldására.”¹¹

A kolonizáció szempontjából kedvezőtlen körülmények ellenére azonban Hoffmann miniszter már 1879-ben támogatólag nyilatkozott a telepítési politika jövőbeli alkalmazásáról: „*A szarajevói tartományi kormány ma még nincs abban a helyzetben, hogy elképzelhesse azt a pillanatot, amelyet oly buzgón remél, amikor a telepesek bevándorlását anyagi értelemben is elősegítheti*” — fogalmazott a miniszter egy levelében.¹² Bár a szakirodalmi munkák évtizedekig más álláspontot képviseltek, a miniszter állásfoglalásából egyértelműen kitűnik, hogy az aktuális körülmények ellenére a kolonizáció ügye már a megszállás első éveiben az osztrák–magyar vezetés látóterében volt.¹³ Ezt támasztja alá az

10 Maier, Hans: Die Deutschen Siedlungen in Bosnien. Stuttgart, 1924. (A továbbiakban: Maier, 1924.) 10–11. p.; Bethke, 2018. 238–239. p. A közös pénzügyminisztériumhoz és a szarajevói tartományi kormányhoz egyébiránt nem csak német területekről érkeztek a betelepülésre vonatkozó megkeresések; két magyar kérelmező például az ország északi részére 150–200 magyarországi családot kívánt letelepíteni. Kraljačić, 1989. 111. p. Lásd továbbá Ritter von Schaeck konzulnak a mezőgazdasági minisztériumhoz intézett kérését, amelyben a svájci gazdaságtól kapott számos megkeresésre hivatkozva kért tájékoztatást a kolonizációs kérdésekkel kapcsolatban (Genf, 1879. december 11.). F61-1-15 Kolonisierung.

11 Maier, 1924. 12. p. [Munkafordítás Cs. J. J.]

12 Leopold Friedrich von Hofmann közös pénzügyminiszter levele a közös külügyminiszternek, Haymerlének. Bécs, 1879. december 26. [Munkafordítás Cs. J. J.] F61-1-15 Kolonisierung.

13 Lásd Hauptmann és Hoffmann munkáit, akik amellett érveltek, hogy a kormányzat a megszállás első éveiben még nem volt érdekelt a kolonizációban, amely állítást Amila Kasumović az utóbbi években végzett kutatásaival meggyőzően cáfolta. A tézis, mely szerint a kolonizáció ötlete már az okkupáció első éveiben is megjelent, vitán felül áll, és azt az általam átnézett levéltári dokumentumok is egyértelműen igazolják. Az a kérdés azonban, hogy ebben a különböző közígazgatási szintek, azaz elsősorban a közös pénzügyminisztérium és a tartományi kormányzat

a megszállás évében kiadott elhamarkodott felhívás is, amely tőkével rendelkező földműveseket bátorított a Bosznia-Hercegovinába való letelepedésre, kedvező áron megszerezhető termőterületet ígérve.¹⁴ A kormányzat kolonizációs szándéka ezenkívül a tartományi kormányzat azon rendeletében is megmutatkozik, amelyben 1879 szeptemberében a megszállt tartományok alsóbb közigazgatási szintjeit arra utasította, hogy mérjék fel a 3-6 éven keresztül paragon hagyott területeket, amelyek kihasználatlanságuknál fogva visszaszállhatnak az államra, illetve a nagybirtokosok hajlandóságát arra, hogy földjeik egy részét vagy egészét el- vagy bérbe adják kolonizáció céljából.¹⁵

Az iratanyag alapján ebben az időszakban a kormányzat a kolonizációban a munkaerőhiány kezelésének és a paragon hagyott földek termővé tételével a termelés fellendítésének eszközét látta. A donja tuzlai kerület visszaküldött jelentéseiből azonban a mezőgazdaság rendszerproblémáinak olyan tömkelege tűnik ki, amelyet a kolonizáció megvalósítása sem felszámolni, sem orvosolni nem tudott volna, s amelyek ráadásul olyan akadályokat állítottak a telepítési politika elé, hogy a kormányzatnak arról — legalábbis egy időre — le kellett mondania. Elsőként említhető az agrárkérdés azon implikációja, amely például az országon belüli régiós különbségekben is megnyilvánul: míg a megszállt tartományok nagy részében a 19. században kmet-családok ezrei követeltek megművelhető földet, addig egyes birtokokon az agrárreform késlekedése miatt a földet megművelő munka-

(*Landesregierung*) közül melyik vállalt kezdeményező szerepet ebben az időben, korántsem tisztázott. Míg Hauptmann a tartományi kormányzat kezdeményező szerepét hangsúlyozza a kolonizáció vonatkozásában, addig Kasumović amellet érvel, hogy míg a helyi hatóságok tájékozottságuknál fogva kétségtelenül kompetensebben tudtak volna eljárni a kérdésben, meg volt kötve a kezük, és a minisztérium direktíváját voltak kénytelenek követni. A későbbi időszakok, kiemelt tekintettel a Kállay-korszakra, egyértelműen a kormányzó dominanciáját mutatják a kolonizációs politika terén. Mint ahogy még bővebben kifejtésre kerül, a későbbi időszakokban megfigyelhetők más, a közigazgatás alsóbb szintjein a kolonizáció érdekében fellépő aktorok is, mégis elképzelhető, hogy amint Kraljačić és Kasumović felveti, a közigazgatás szintjei és jogköreik ekkor még éppen kialakulóban voltak, és tevékenységük nem feltétlen elkülöníthető egymástól, ami a kolonizációs politika inkonzisztenciáját és következetlenségeit is magyarázhatja ezekben az években. *Hauptmann, Ferdo: Reguliranje zemljišnog posjeda u BiH i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine*. In: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16. (1965) 157–159. p.; *Hoffmann, Fritz: Das Schicksal der Bosniendeutschen in 100 Jahren von 1878–1978*. Sersheim, 1982. 56. p.; *Kasumović*, 2009. 85–87. p.; *Lis*, 2014. 66. p.; *Kraljačić*, 1989. 112. p.; *Kasumović*, 2019. 57. p.

14 *Kasumović*, 2009. 83. p.

15 A rendelkezést tartalmazó levél egyelőre nem került a kezembe, de az arra adott válaszok alapján rekonstruálható. ABIH 1879 I, 29420.

erő hiányában nem folyt termelés, csak legeltetés. Továbbá a külföldi kolonisták által alapított telepek létesítésének szempontjából hátráltató tényezőként hatott egyrészt az a boszniai agrárrendszer sajátosságaiból származó adottság, hogy az agák nem rendelkeztek a kolonizációra alkalmas nagy kiterjedésű birtokkomplexumokkal.¹⁶ Mi több, azokban az esetekben is, amelyekben a földbirtokosok nyitottak lettek volna a munkaerőhiány miatt legelőként használt földjeik elidegenítésére, illetve bérbeadására, erre a tulajdonviszonyokat övező jogi bizonytalanságok miatt valószínűleg nem volt lehetőség.¹⁷ A felmérés eredménye tehát az lett, hogy az agrárkérdés teljes körű rendezése nélkül a kolonizáció csak állami tulajdonban lévő termőterületeken valósulhatott volna meg. Ezek hiányában a donja tuzlai járásban már ekkor felmerült az az ötlet, hogy az állami kézben lévő erdős területek kitisztításával lehetne a kolonizációra alkalmas földterületet nyerni — amely megoldás a következő években valóban többé-kevésbé működőképesnek bizonyult.¹⁸

Az átfogó kataszteri nyilvántartás hiányából származó tulajdonjogi bizonytalanságok tehát teljesen ellehetetlenítették egy átfogó állami kolonizációs program megvalósítását a megszállás első éveiben. A katasztrális felmérés hiánya, illetve késlekedése azonban ennél sokkal esszenciálisabb, sürgetőbb komplikációkat vont maga után. A probléma a mindennapokban is nehézségekkel járó következményeit jól érzékelhető módon illusztrálja egy egyszerű iskolaépület esete Orašje-ben: az épület tulajdonjogának tisztázásának céljából a tartományi kormányzat 1880 júliusában a közös pénzügyminisztérium közvetítését kérte a konstantinápolyi porta felé, a szarajevói levéltárban megtalálható anyagok alap-

16 A zborniki kerületi hatóság levele a donja tuzlai birodalmi hatóságnak (1879. november 26., Zvornik). ABIH 1879 I, 29420. A földbirtokos agák régióként eltérő helyzetéről és annak a tárgyalt időszakban történő romlásáról lásd *Demeter Gábor*: A szerb földkérdés politikai és társadalmi háttere és gazdasági-társadalmi következményei (1804–1914). In: *A Balkán és az Oszmán Birodalom III.: Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*: Szerbia, Macedónia, Bosznia. Szerk.: Demeter Gábor. Budapest–Debrecen, 2016. 144. p.

17 Lásd a maglaji és a gradačaci kerületi hatóságok leveleit a szarajevói tartományi kormányzatnak (*Landesregierung*), illetve a donja tuzlai birodalmi hatóságnak (1879. október 29., Maglaj és 1879. október 29., Gradačac). ABIH 1879 I, 29420.

18 A maglaji kerületi hatóság levele a szarajevói tartományi kormányzatnak (1879. október 29., Maglaj). ABIH 1879 I, 29420. Állami tulajdonban lévő erdős terület átadása kolonistáknak azzal a feltétellel, hogy ők a területet a nekik biztosított kedvezményekért cserébe megtisztítják, a levéltári anyag alapján a megszállás időszaka alatt a kolonizáció egyik körülményes, de esetenként megtérülő módja és még az állami kolonizáció idején is bevett gyakorlat volt. *Lis*, 2014. 100. p.

ján ugyanis nem lehetett megállapítani, hogy ez a bizonyos épület állami vagy privát kézben volt-e az impériumváltás előtt. Az ügy végül a konstantinápolyi követtség egy alkalmazottjának az ottani levéltárban való utánajárását igényelte, amely bizonyos nehézségek miatt csupán fél év múlva, 1880 februárjára érte el célját.¹⁹ A telekkönyvezés késlekedése miatt egyetlen ingatlan ügyében a hatóságok féléven keresztül tucatnyi levelet váltottak, amely rámutat, hogy mekkora erőforrást emésztetett fel a többezernyi kis jelentőségű, azonban hasonló mértékű utánajárást követelő ügy tisztázása.

A kataszteri felmérések elkészülte, mint látni fogjuk, hosszú évekig elhúzódt, s ez az állami kézben lévő földek tulajdonviszonyát övező bizonytalanságok miatt késleltette egy nagyszabású, állami szervezésű telepítési program véghezvitelét. Ennek ellenére a korábban említett elhamarkodott felhívások, illetve a hatóságoktól független önjelölt ügynökök tevékenységének következtében már a megszállás első éveiben elkezdődött a mezőgazdasági népesség beáramlása az okkupált tartományokba.²⁰ A telepések a hatóságok közbenjárása nélkül jutottak földterülethez Bosznia-Hercegovinában, a kormányzat ekkor csupán *ad hoc* módon tudott foglalkozni a letelepedési ügyekkel, s figyelmét inkább a külföldi állampolgárok ellenőrzésére és a tömeges bevándorlás megakadályozására összpontosította.²¹ A kormányzat ennek értelmében nem vállalt felelősséget a privát földre költöző telepesekért, ettől függetlenül azonban magánúton lebonyolított földvásárlás révén már a megszállás első éveitől kezdve létrejöttek privát kolóniák, köztük a két legnagyobb kiterjedésű — és a német nyelvű történeti munkáknak köszönhetően leginkább ismert — német telep Banja Luka közelében, amelyek később Windhorst és Rudolfstal néven községgé alakultak, és amelyek a későbbi években kiemelkedően jövedelmezőnek bizonyultak.²²

19 Lásd a vonatkozó levelezést 1880–81-ből. F61-1-15 Kolonisierung.

20 Kasumović, 2019. 35–36. p.; Lis, 2014. 65–66. p.; Maier, 1924. 10–11. p.; Bethke, 2018. 238–239. p.

21 Kasumović, 2019. 33–34. p. Kasumović egyébiránt azt is megemlíti, hogy a hatóságok nem próbálták megakadályozni az idegenek betelepítését, így a tartományi kormányzat és a helyi rendőrség ellenkezésének ellenére az Osztrák–Magyar Monarchia megszállt tartományokba bevándorló állampolgárainak a betelepüléshez még útlevele sem volt szükségük.

22 Kasumović, 2019. 38–39. p.; Bethke, 2018. 238–241. p.; Kasumović, 2009. 84. p.; Kraljačić, 1989. 116. p.; Maier, 1924. 10–13. p., 39. p. A prosperáló kolóniák vonatkozásában mindazonáltal Tomasz Jacek Lis lengyel történész munkájában rámutatott az első telepek között alapított német kolóniák kedvezőbb elhelyezkedésére és általában a korábban érkezők ily módon való előnyhöz jutására a később letelepedő lengyel telepésekkel összehasonlításban. Lis, 2014.

Áthidaló próbálkozások? — Szlávy József minisztersége (1880–1882)

A megszállt területeken folytatott kolonizációs politikát tekintve, sőt a megszállt tartományokban alkalmazott osztrák–magyar politika általános tárgyalásakor is Szlávy József miniszterségének időszaka a szakirodalomban egyfajta marginális jelentőségű átmenetként jelenik meg, ha egyáltalán a szerzők említésre méltatják a magyar származású közös pénzügyminiszter neve által fémjelzett szűk kétéves (1880. április — 1882. június) időszakot. A miniszterről egyébiránt a kortárs közvélemény is mint „áthidaló egyéniségről” vélekedett, „*aki[k] a régi jó időket a talán nem kevésbé rossz újakkal összefűzi[k]*.”²³ A Szlávy minisztersége alatt kibontakozó kolonizációs politika intézkedései valóban víziót és mozgásteret nélkülöző ideiglenes problémakezelésnek tűnhetnek az 1870-es évek végére jellemző kezdeti, elsősorban a bevándorlás ellenőrzését célul kitűző próbálkozásai és a Kállay-érában kibontakozó állami kezdeményezésű és szervezésű kolonizáció között. Mindazonáltal, mint látni fogjuk, a Szlávy József kormányzósága idején keletkezett levéltári anyagból a szűkös szakirodalmi anyaghoz képest meglehetősen eltérő, komplexebb kép bontakozik ki a kormányzó az agrárkérdéshez való viszonyulásáról és a kolonizációs folyamatok alakításáról.

Az 1880-as kolonizációs „törvény”

A kataszteri felmérés elhúzódnásával a tulajdonjogi kérdést övező bizonytalanságot egyelőre nem sikerült feloldani, s ez nem engedett teret nagy volumenű állami kolonizációnak, mégis a megszállt tartományokba irányuló letelepedés iránt érdeklődő megkeresések egyre növekedő száma a kormányzatot, a korábbiaktól eltérő módon, egységes politikai gyakorlat kialakítására készítette.²⁴ Ezenkívül az ügy politikai szabályozását sürgették azok a német újságokban megjelenő, a boszniai bevándorlás veszélyeire vonatkozó figyelmeztetések és a német telepü-

68. p., 83. p. Windhorst községgé alakulásához lásd a vonatkozó levéltári anyagot: ABIH 1881 (10) 7-6.

23 Egy kortárs vicclap, a Borsszem Jankó borítójáról. Borsszem Jankó, 5. (1872. december 8.) 258. sz. Elérhető: <https://epa.oszk.hu/01300/01338/00258/pdf/> (letöltés ideje: 2024.04.10.)

24 *Kraljačić*, 1989. 112. p.; *Lis*, 2014. 65–66. p. Lásd továbbá Ritter von Schaeck konzulnak a mezőgazdasági minisztériumhoz intézett kérését, amelyben a svájci gazdáktól kapott számos megkeresésre hivatkozva kért tájékoztatást a kolonizációs kérdésekkel kapcsolatban (Genf, 1879. december 11). F61-1-15 Kolonisierung.

lések kudarcáról szóló beszámolók is, amelyeket annak ellenére, hogy azok az osztrák–magyar vezetést egyértelműen negatív színben állították be, a külügyminisztérium döntése alapján a hatóságok nem igazítottak ki, nehogy a helyesbítés bárkit a Bosznia–Hercegovinába való bevándorlásra ösztönözzön. Ahogy a berlini nagykövet fogalmazott: „*mindent el kell kerülni, ami a boszniai kivándorlásra való bátorításnak tűnik.*”²⁵

A tartományi kormányzat és Bécs között az előbbi kezdeményezésére kezdődtek meg az egyeztetések a betelepítések körülményeinek a kialakításáról; a szarajevói *Landesregierung* 1879 novemberében a mezőgazdaságban növekvő munkaerőhiány kiküszöbölése és az iparfejlesztések céljából korlátozott mértékű kolonizáció igényét nyújtotta be a közös minisztériumnak.²⁶ A felvetést a következő évben különböző felmérések követték a telepítésre alkalmas földek összeírásával,²⁷ 1880 nyarára pedig megszületett egy szabályozás, amely elsősorban a külföldről történő betelepítések ügyében korábban uralkodó ellentmondásos állásfoglalások és bizonytalanságok tisztázásával próbált irányelveket adni a kolonizációs kérelmek elbírálásához. Mindazonáltal fontos kiemelni a szabályozás ideiglenes jellegét: maga a rendelkezés is hangsúlyozza, hogy a kolonizáció ügyét eseti alapon kell kezelni, mi több, „*egy hivatalos kolonizációs törvény megalkotása azonban abban a stádiumban, amelyben az ügy jelenleg van, nemcsak hogy nem tűnik szükségesnek, hanem nem is kívánatosnak,*” mert ezzel a kormány a saját kezét kötné meg.²⁸

25 Széchenyi nagykövet levelei a közös külügyminiszternek, Heinrich Karl von Haymerlének a berlini nagykövetségről, 1880. július 31-én és 1880. augusztus 14-én. F61-1-15 Kolonisierung. Lásd még Szláv József miniszter levelét a közös külügyminiszternek, amelyben a megjelölt figyelmeztetések kapcsán ugyancsak ellenezte a bevándorlás ösztönzését. „Úgy vélem azonban, hogy alig kétéves kormányzás után nem lehet minket hibáztatni azért, ha a megszállt terület még nem látszik gyarmatosításra hívogatónak, és azt hiszem, hogy ez az egyetlen gondolat, amit a külföldi lapok ellenem felhozhatnak.” — fogalmazott a miniszter. 1880. augusztus 26., Bécs. F61-1-15 Kolonisierung. [Munkafordítás Cs. J. J.]

26 Kraljačić, 1989. 113. p., 116. p.

27 Lásd a tartományi kormány (*Landesregierung*) levelét a körzeti hivatalnak (*Kreisbehörde*), amelyben a tartományfőnök arra utasította a járási hatóságokat, hogy újból végezzék el a kolonizációra alkalmas állami és privát tulajdonban lévő területek összeírását és az utasításoknak megfelelően ismételjék meg az arra vonatkozó jegyzék kitöltését. Szarajevó, 1880. június 16. ABIH 1880_6_100/101.

28 *Landesgesetzblatt Bosnien und die Herzegowina 1878–1918*, Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 11. August 1880, Nr. 5429 B. H., betreffend die den Colonisten zu gewährenden Begünstigungen. Elérhető: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=lbh&datum=1878&page=547&size=45> (letöltés ideje: 2024.04.09.)

A közös minisztérium 1880 augusztusában továbbította a szarajevói kormánynak a kolonizációs kérdésben vállalt álláspontját, amely elsősorban a letelepedni kívánóknak biztosítható kedvezményeket tartalmazta. A korábbi félreértéseket, illetve a bevándorlást kérmezők előzetes tájékozódása miatt kudarcba fulladó betelepüléseket megelőzendő, a közös minisztérium a rendelkezéssel a tartományi kormány kezébe olyan kulcsdokumentumot szándékozott helyezni, amely alapján az következetesen, a minisztériummal való folyamatos egyeztetés nélkül tudja a letelepedési kérvényeket elbírálni. Mi több, 1880 szeptemberében a rendelkezést körlevél (*Circulare*) formájában körbeküldték a Monarchia külképviseleteinek abból a célból, hogy a dokumentum megkönnyítse és egységesítse a külképviseletek kommunikációját a potenciális letelepedőkkel, ezen túlmenően azonban ismétlődően hangsúlyozta a célsországban uralkodó körülményekről való tájékozódás szükségességét a bevándorlók elköteleződése előtt, abból a célból, hogy a telepesek anyagi támogatásától elhatárolódó kormányzat megelőzhesse a felkészületlen telepesek kudarcát és esetleges csődjét.²⁹ Ennek érdekében a közös pénzügyminisztérium a körlevélben tájékoztatta az állami földre letelepedni szándékozókat az elérhető állami támogatás formáiról; ezek a bevándorlóknak többek között utazási kedvezményt biztosítottak a Monarchia vasútvonalain, felkínálták továbbá a föld vásárlási ára részletekben való megtérítésének lehetőségét, tíz évig tartó adómentességet, illetve fa építőanyagot templom és iskola építéséhez.

Fontos rámutatni, hogy a felsorolt kedvezmények a kormánynak a megszállt tartományok kolonizációja melletti hosszú távú elköteleződésére utalnak, a földviszonyok átmenetileg tisztázatlan körülményei ellenére. Érdemes hangsúlyozni továbbá, hogy a későbbi évek Kállay-féle politikájával ellentétben, a telepítések ezen szakaszában az etnikai kérdés nem tűnik a kolonizációs politika meghatározó tényezőjének. A telepek helyszínének kijelölése praktikusán az elérhető állami földek elhelyezkedésének függvényében történt, figyelembe véve a közigazgatás szerveinek lokációját. Tekintve a tisztázott helyzetű állami földterület szűk kiterjedését, az állami kolonizáció a telepesek kiválasztásánál igyekezett az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgárait előnyben részesíteni a külföldiekkel szemben. Miután a tulajdonjogi kérdést övező bizonytalanságot egyelőre nem sikerült feloldani, az idegen lakosság betelepítése csupán állami földekre

29 A k. u. k. külképviseleteknek küldött körlevél (Bécs, 1880. augusztus 11). F61-1-15 Kolonisierung. Lásd ugyanezt: *Landesgesetzblatt Bosnien und die Herzegowina 1878–1918*, Erlass der Finanzlandesdirection in Sarajevo vom 16. September 1880, Nr. 12387 B. H., betreffend die Colonisationsbedingungen. Elérhető: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=lbh&datum=1878&size=45&page=557> (letöltés ideje: 2024.04.09.)

történhetett. Az 1880-as rendelkezés ennek értelmében, a tulajdonjogi kérdéssel kapcsolatos vitákat elkerülendő, hangsúlyozta, hogy kolonizációs célra kizárólag olyan földterületek vehetők számításba, „*amely felett az államnak megkérdőjelezhetetlen és korlátlan rendelkezési joga van.*”³⁰ A kormányzat ennek értelmében nem vállalt felelősséget a privát földre költöző telepesekért, akik beáramlása a megszállt tartományokba privát földvásárlás útján, állami támogatás és közvetítés nélkül továbbra is folyt.³¹

A helyi lakosság védelmében — a kolonizáció visszafogása

Szlávy miniszter 1880 őszén–telén írott, az augusztusi rendelkezéseket és a szeptemberben körbeküldött *Circularét* finomító és a tartományi kormány eljárását kiigazító levelei arra mutatnak, hogy a rendelkezés megjelenését követően fellendült az érdeklődés az állami földekre való letelepedés iránt.³² A megnövekedett érdeklődést egyrészt mutatják egyes önjelölt ügynökök azon — minden

30 *Landesgesetzblatt Bosnien und die Herzegowina 1878–1918*, Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 11. August 1880, Nr. 5429 B. H., betreffend die den Colonisten zu gewährenden Begünstigungen. Elérhető: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=lbh&datum=1878&page=547&size=45> (letöltés ideje: 2024.04.09.)

31 A privát letelepedőkkel sok esetben továbbra is meggyűlt a baja a hatóságoknak. Lásd például azoknak a privát úton Banja Luka közelében letelepedő bevándorlóknak az esetét, akik az évnél a letelepedésre kedvezőtlen évszakában és a megfelelő mennyiségű tőke nélkül érkeztek a megszállt tartományokba, ahol nem tudták magukat a termelésből fenntartani, és állami segítségért folyamodtak, sőt, egyesek a hazautazásukhoz kértek anyagi segítséget. A tartományi kormányzat a közös minisztériumnak címzett levelében hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a letelepedést tervezők útra kelésük előtt minden esetben vegyék fel a kapcsolatot az illetékes konzulátussal vagy a szarajevói hatóságokkal az előzetes tájékozódás céljából. 1880. szeptember 10., Szarajevó. F61-1-15 Kolonisierung. Dahlen báró levelét Szlávy továbbította a közös külügyminiszternek is, hangsúlyozva a banja lukai kolónia kudarcainak tanulságát, felhívva a figyelmet a kolonizációs ügyben még mindig uralkodó bizonytalanságra és az előzetes tájékozódás fontosságára. 1880. december 12., Bécs. F61-1-15 Kolonisierung.

32 Lásd Szlávy miniszter leveleit a szarajevói tartományi kormányzatnak (*Landesregierung*): 1880. november 5., Budapest és 1880. december 12., Bécs. ABIH 1880_6_100/101. Ugyanez megtalálható a digitális törvénytárban: *Landesgesetzblatt Bosnien und die Herzegowina 1878–1918*, Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 5. November 1880, Nr. 6350 B. H., betreffend die Abgabe von Staatsgründen an fremde Colonisten. Elérhető: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=lbh&datum=1878&page=557&size=45> (letöltés ideje: 2024.04.09.); *Landesgesetzblatt Bosnien und die Herzegowina 1878–1918*, Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 12. Dezember 1880, Nr. 8457 B. H., betreffend die Heranziehung fremder Colonisten. Elérhető:

esetben elutasított — kezdeményezései, amelyben állami felhatalmazást kértek a kolonizáció megszervezésére irányuló agitációra,³³ ezenkívül olyan kolonizációs projektek, amelyben a szarajevói kormányzat ezúttal kezdeményező szerepben lépett fel. Szlávy Szarajevóba küldött válaszleveleiből kiderül, hogy a tartományi kormány — vélhetően a minisztérium friss rendelkezésén felbuzdulva — állami földterületeket kívánt német bevándorlók rendelkezésére bocsátani kolonizáció céljából.³⁴ Szlávy a német betelepítést több okból is ellenezte. A miniszter állásfoglalásában egyrészt hangsúlyozta, hogy az állami földterületen történő kolonizáció elsősorban a műveletlen földek termővé tételére szolgál, s a kolonizációra szánt földek körébe emiatt nem tartoznak bele azok a területek, amelyek műveléséből fizetett adókból (tized, tretina) az államháztartásnak eredetileg is stabil bevétele származik. Ezen túlmenően rámutatott arra is, hogy mivel aktuálisan az állam rendelkezésére álló földek nagy része silány minőségű, és előzetes megtisztítás nélkül nem áll készen megművelésre, így a műveletlen állami földek nem feltétlenül szolgálnak ígéretes jövővel a rajta letelepedőknek, ennek következtében a miniszter a korábbi rendelkezést cáfolva inkább a *csiflik* földek magánúton történő bérbeadásán keresztül látta a kolonizációt reálisan megvalósíthatónak és megtérülőnek. A letelepedők származását tekintve Szlávy hangsúlyozta még, hogy a kolonizációs politika megtérülése esetén is elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó munkanélkülieknek, és nem idegeneknek szükséges állami földterületet biztosítani.

A miniszter állásfoglalását Szlávy azon körültekintő megközelítése teszi kivételessé, amellyel a kérdés társadalmi hatásaihoz viszonyult. A miniszter végső soron nem kizárólag gazdasági okokból, hanem hangsúlyosan az agrárkérdésből eredő társadalmi feszültségekre és a helyi lakosság igényeire tekintettel nem járult hozzá a tárgyalt betelepítéshez. A kormányzó idézett levelében kimerítően tárgyalta a tömeges külföldi kolonizáció negatív hatásait az agrárkérdésre, pontosan előre jelezve azokat a következményeket, amelyeket az 1890-es években végrehajtott állami kolonizáció hozott magával; jelestit az őshonos lakosság

<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=lbh&datum=1878&size=45&page=562> (letöltés ideje: 2024.04.09.)

- 33 Lásd C. Dormann zürichi ügyvéd leveleit, amelyben svájci emigránsok boszniai kolonizációjának megszervezését irányozza elő (1880. október 25., Bern, 1880. november 7., Zürich), illetve Szlávy elutasító levelét (1880. november 24., Bécs). F61-1-15 Kolonisierung. Lásd még Szlávy Haymerlének címzett levelét, amelyben a miniszter szól számos “ügynökféle” Svájból és Németországból érkező megkereséséről. 1880. december 12., Bécs. F61-1-15 Kolonisierung.
- 34 Szlávy a szarajevói tartományi kormányzatnak (1880. november 5., Budapest és 1880. december 12., Bécs). ABIH 1880 6, 100/101.

elégedetlenségét a megjelenő konkurencia és a külföldieknek biztosított kedvezmények miatt. A miniszter ezzel szemben a helyi lakosság megkönnyített földhöz jutását szorgalmazta, s ebből kitűnik, hogy nem a később jellemző politikai megfontolásokat helyezte előtérbe, hanem döntéseivel vélhetően az agrárkérdés hosszútávú megoldása felé próbált kellő óvatossággal és körültekintéssel közeledni. A miniszter összességében, a korábban megjelenő szabályozásokat finomítandó, óvatosságra intette a szarajevói kormányt, és az agrárkérdés rendezéséig az állami földek alkalmatlansága miatt az állami kolonizáció helyett a tehető és megfelelő mezőgazdasági ismeretekkel rendelkező gazdák betelepítését irányozta elő magán vásárlások útján, amely lebonyolításában a tartományi kormányzat csupán tájékoztató funkciót vállalhatott a csalások és félretájékoztatások elkerülésének érdekében.³⁵

„Modernizációs misszió” Bosznia-Hercegovinában

Bár a boszniai kormányzat és a bécsi vezetés kivételes összhangban fogott vissza mindenféle haladó szellemű, a mezőgazdasági rendszer megújítását szorgalmazó kezdeményezést, és a hasonló tervek többnyire a fiókban maradtak, mégis fontos rövid kitérő erejéig szólni egy kezdeményezésről és annak kiötlőjéről, megmutatva, hogy a kolonizációs politika ügye többeket foglalkoztatott, és nem minden esetben kizárólag a közös pénzügyminisztérium lépett fel kezdeményezőként a mezőgazdasági reform kérdésében.

Az ezt szemléltető példát a lengyel politikus, Stanisław Mieroszewski (1827–1900) esete szolgáltatja, aki 1880 kezdetén érkezett a megszállt tartományokba, hogy ott a szarajevói tartományi kormányzat (*Landesregierung*) tanácsosaként formálhassa a bosznia-hercegovinai gazdasági-társadalmi viszonyokat.³⁶

35 A miniszter által felvázolt működési rend a gyakorlatban is megvalósult: egy Assmann nevű német bevándorló földvásárlási keresetére a külképviseleten keresztül válaszként megkapta a megvásárolható területek listáját azzal az utasítással, hogy a pontos területről a továbbiakban a helyi illetékes hatóságnál érdeklődjön. A közös pénzügyminisztérium levele a közös külügyminisztériumnak. 1880. december 8., Bécs. F61-1-15 Kolonisierung. A helyzet feltehetően a következő években sem változott, ehhez lásd Szláv József a külügyminisztérium és a breslaui konzulátus közvetítésén keresztül a betelepülésről érdeklődő gazdának írott levelét 1882-ből, amelyben a miniszter ismét felhívja a figyelmet a mezőgazdasági tudás és tőke szükségességére, és a letelepedés kedvezőtlen körülményeire. 1882. január 9., Bécs. F61-1-15 Kolonisierung.

36 *Gregorzcyk, Dariusz J.*: Polscy urzędnicy w administracji Bośni i Hercegowiny w latach 1879–1914. In: *Roczniki Administracji i Prawa*, 10. (2010) 1. sz. 88–89. p.

Mioszowski progresszív politikai igyekeve és modernizációs tervei nem leltek támogatásra a tartományi kormányzatban, és ennek következtében a kormánytanácsos 1881-ben el is hagyta Szarajevót.³⁷ Mindazonáltal a kolonizáció kérdéséről hátrahagyott írása (*Über die Colonisation Bosnien und der Herzegovina*) figyelmet érdemel már csak abból adódóan is, hogy a megszállás évtizedeiben kevés, a kolonizációt ilyen részletesen tárgyaló dokumentum született.³⁸ A lengyel politikusnak a helyi ügyekben és a mezőgazdasági viszonyokban való jártasságáról és tájékozottságáról tanúskodik, amilyen komplex módon mutatta be írásában a mezőgazdasági és ipari kolonizáció különböző módjait és azok megvalósíthatóságát, mi több, érvelésében gyakran hivatkozik a Monarchia vagy más európai országok (pl. Írország, Lengyelország) agrárpolitikájára is, követendő vagy épphogy elrettentő példaként. Mioszowski javaslatának érdekessége továbbá, hogy a kormánytanácsos éppen a kolonizáció azon formájától intette óva a kormányt, amelyre a későbbiekben az osztrák–magyar vezetés telepítési politikája alapult. A krakkói politikus elsősorban a nagybirtok kolonizációját tartotta könnyen megvalósíthatónak és gazdaságilag a legmegtérülőbbnek állami kedvezmények biztosításával, ezzel szemben a teljes falvak áttelepítésével járó új kolóniák alapítását nem csupán túl költségesnek és rizikósnak, hanem a telepesek pozitív „oktató” hatásának szűk hatósugara miatt a boszniai modernizáció szempontjából kedvezőtlennek is tartotta. A Kállay-féle érveléssel ellentétben Mioszowski egyébként, bár nem tagadta az idegen kolóniák kulturális és gazdasági jellegű formáló erejét; ezt a kolonizáció tekintetében nem tartotta elsődleges jelentőségűnek. A legfontosabb eltérés a később megvalósuló állami kolonizáció mögött álló elképzeléséhez képest azonban Mioszowskinek a föld idegeneknek történő bérbeadásának kockázatáról vallott meggyőződése volt, ami a tanácsos szerint csupán az 1848-as jobbágyszabadítás előtti „bajos” viszonyokat hozta volna el Bosznia-Hercegovinába, a megszállt tartományban egy újabb agrárkérdést hozva felszínre. Ezzel szemben Mioszowski kifejezetten támogatta az erdészek, vadászok és egyéb állami erdőkben, utakon stb. dolgozó munkások toborzását a megszállt tartományokban szolgáló galíciai, sziléziai, magyarországi és egyéb, a Monarchia szegényebb régióiból származó katonái közül. Bár Mioszowski többször megemlítette a kataszteri felmérés kulcsfontosságú szerepét és alapvető szükségességét tervei megvalósításához, a lengyel politikus progresszív elképzelései ezáltal nem a telekkönyvezés késlekedése, hanem inkább a bécsi és szara-

37 Lis, 2014. 72. p.

38 Stanisław Mioszowski: *Über die Colonisation Bosnien und der Herzegovina* (1880. április 19., Szarajevó). *ABIH* 1881 (10) 1-3.

jevíi kormányzat a modernizációval szembeni ellenérdekeltsége miatt jutottak zsákutcába.

Összességében a Szlavy miniszteri időszakából hátramaradt levéltári anyag vizsgálata a szakirodalmi művekhez képest árnyaltabb képet mutatott a kolonizációs politika alakulásáról. Míg a történettudományi munkák gyakran túldimenziionálják a bécsi közös minisztérium direktívájának dominanciáját és kizárólagos érdekeltségét a telepítések ügyében, mint láttuk, a tárgyalt időszakban éppen a miniszter igyekezett visszafogni a tartományi kormány kezdeményezéseit idegenek betelepítésére, amelynek hátterében nem csupán a megszokott gazdasági és politikai megfontolások álltak, hanem a megszállt tartományok kormányzója az agrárkérdésből eredő társadalmi folyamatok és kockázatok mérlegelése iránt is fogékonyságot mutatott.

A Kállay-kormányzat első éveinek kolonizációs politikája

Kállay Béni 1882-ben a közös pénzügyminiszteri posztra kerülésekor megörökölte a megszállt tartományok kormányzói székét is azzal a küldetéssel, hogy a mind politikai, mind gazdasági szempontból az összeomlás szélén álló országot elsősorban pacifikálja és konszolidálja, hosszú távon pedig a modernizáció és fokozatos integráció útján előkészítse a balkáni tartományok beolvasztását az Osztrák–Magyar Monarchiába.³⁹ A kormányzó számára az egyik legnagyobb kihívást a politikai és gazdasági stabilitást folyamatosan fenyegető agrárkérdés és az abból származó társadalmi feszültségek jelentették, ennek ellenére a Kállay-rezsim az átfogó agrárreformot egyre halogatta, és alapvetően nem alakította át a hagyományos mezőgazdasági hierarchiát és földbirtokállományi struktúrát.⁴⁰ Kállay elődjeihez képest mindazonáltal kiemelt jelentőséget tulajdonított a külső és belső kolonizációnak a mezőgazdasági reform késlekedéséből fakadó válság tüneteinek (pl. regionális különbségek, munkaerőhiány, rossz termelési eredmé-

39 *Lis*, 2014. 51–52. p.

40 *Fónagy Zoltán*: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. Egy orientális tartomány nyugatosítása a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében. In: *Történelmi Szemle*, 56. (2014) 1. sz. 7. p.; *Kraljačić, Tomislav*: Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903. Sarajevo, 1987. 499–502. p.; *Radušić, Edin*: Remnants of Ottoman Agrarian Legislation and Practice in Bosnia under Austro-Hungarian Rule. In: *Konflikt und Koexistenz. Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert. Band 2. Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien*. Szerk.: Thomas Simon – Gerd Bendes – Jani Kirov. Frankfurt am Main, 2017. (A továbbiakban: *Radušić*, 2017.) 154. p.; *Lis*, 2014. 64. p.

nyek) kezelésében. Míg az intézkedéseket magyarázó retorikában ennek megfelelően következetesen a modernizációs célok voltak megjelölve a kolonizációs politika mozzanataiként, ezek mögött vélhetően általában inkább politikai szándékok húzódtak meg, s emiatt a telepítések nem is feltétlen járulhattak hozzá a gazdasági viszonyok javulásához és a mezőgazdasági termelés növekedéséhez.⁴¹ Bár a felülről irányított nagy volumenű állami kolonizáció továbbra is a kataszteri felmérések előrehaladottságától függött és ennek megfelelően csak az 1890-es években nyílt meg a lehetőség a megvalósítására, Kállay miniszterségének már egészen a kezdetétől kiemelt figyelmet fordított a bevándorlók ügye felé, mi több, mint látni fogjuk, egyes telepítések ügyében kifejezetten kezdeményezőként és támogatóként lépett fel.⁴²

„Az idegen telepek akkor tudnak virágozni, ha az illető bevándorlók megfelelő tőkével rendelkeznek és magukkal hozzák a munkakedvet, kitartást és energiát, amely egy, a nyugati kultúrától eddig egészen elzárt országban egy új otthon megteremtéséhez szükséges.”⁴³ Az osztrák-magyar adminisztráció 1882 szeptemberében kiadott, és a külképviseleteknek körlevél formájában kiküldött rendelkezései követik azt a — már Szlavy minisztersége idején kibontakozó — irányelvet, mely szerint a kataszteri felmérések elkészüléséig csak kivételes esetekben volt lehetőség állami földek hasznosítására külföldiek betelepülésének céljából.⁴⁴ A magánúton történő telepek alapítását azonban nem csupán a hatóságok direktívája gyorsította fel. A magánföldek felvásárlásának felvirágzásához az előbbiek mellett hozzájárult a muszlim lakosság tömeges elvándorlása is a megszállás első hónapjaitól kezdődően.⁴⁵ Az okkupációt követő pár évben a muszlim lakosság tízezrei hagyták el otthonukat gazdasági okokból, illetve az osztrák-magyar katolikus uralom elnyomó politikájától való félelmüktől vezérelve. Miután a földek

41 Kraljačić, 1989. 114. p.; Lis, 2014. 61–63. p.; Radušić, 2017. 154. p.

42 Kasumović, 2009. 87. p.; Kasumović, 2019. 32. p.

43 A szarajevói tartományi kormány körlevele az Osztrák-Magyar Monarchia külképviseleteinek. Szarajevó, 1882. szeptember 23. F61-1-15 Kolonisierung. [Munkafordítás Cs. J. J.]

44 Lásd Kállay a velencei főkonzulátusnak címzett levelét, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy még nem utalnak ki állami földeket (Bécs, 1882. november 23.), továbbá a közös pénzügyminisztérium a külügyminisztériumon keresztül a külképviseleteknek küldött, a boszniai bevándorláshoz kapcsolódó megkereséseket megválaszoló leveleit, amelyben a hatóságok hangsúlyozzák, hogy állami földeket még nem bocsátanak a betelepülők rendelkezésére. Bécs, 1883. február 25.; 1883. június 19.; 1884. július 16. F61-1-15 Kolonisierung.

45 Lis, 2014. 53–54. p., 65. p.; Kozar, 2011. 269. p.

legnagyobb része hagyományosan a muszlim földbirtokosok kezében volt,⁴⁶ a muszlim tömeges elvándorlás következtében jelentős földterület vált szabadon eladhatóvá, lehetőséget teremtve jómódú külföldieknek a földek kedvező áron való megszerzéséhez és megműveléséhez.⁴⁷

A megszállás ezen időszakában a német területekről érkező telepesek mellett betelepülési kérelmekkel jelentkeztek dél-magyarországi területekről származó — bánáti, bácskai, szerémségi — németajkú földművesek is, akik többnyire az otthonukban uralkodó földhiány és a terjeszkedési lehetőségek kilátástalansága miatt döntöttek a kedvező termelési viszonyokat kínáló boszniai letelepedés mellett.⁴⁸ A kormányzat a privát letelepedés korlátozott támogatásával igyekezett a fejleményt a saját előnyére fordítani, azonban a támogatásokat tekintve óvatosan járt el: a telepeseknek továbbra sem volt kész anyagi segítséget nyújtani, ezenfelül igyekezett megakadályozni a Bosznia-Hercegovinába irányuló bevándorlás mindenfajta ösztönzését, különös tekintettel a szegény mezőgazdasági népességet a szabad föld hívószavával a megszállt tartományokba vonzó agitátorokra és kolonizációs ügynökökre.⁴⁹ A külföldi telepesek védelmének és a kudarcok elkerülésének céljából az állam tájékoztató szerepet is vállalt, ennek részeként például a tartományi kormányzat igyekezett felhívni a betelepülésre vállalkozók figyelmét a magánúton történő vásárlások esetében arra a kockázatra, hogy a szóban forgó földek a korábbi aga–kmet megállapodások értelmében továbbra is terheltek lehetnek.⁵⁰ Mindemellett Kállay minisztériuma igyekezett hasznot húzni azoknak

46 A későfeudális jegyeket hordozó oszmán mezőgazdasági rendszer alapján a leggyakoribb földtípus az állami tulajdonban lévő úgynevezett kmet-birtok volt, amelyet a földbirtokos a tőle függésben lévő kmetek rendelkezésére bocsátott a terület megműveléséért és az abból származó terményadóért cserébe. Mindenekelőtt fontos kiemelni, hogy az agrárkérdés Bosznia-Hercegovinában nemzetiségi kérdés is volt: a társadalom több, mint 80 %-át foglalkoztató mezőgazdaság kevesebb, mint tizedrészét képezte a terület legnagyobb részéről rendelkező muszlim földbirtokosi réteg (kb. 6000 család), míg az őket szolgáló 85.000 kmetcsaládból 65.000 ortodox vallású, 20.000 pedig római katolikus volt a megszállás kezdetén. *Babuna, Aydin*: Die Nationale Entwicklung der bosnischen Muslime: mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch-ungarischen Periode. Frankfurt am Main, 1996. (A továbbiakban: *Babuna*, 1996b.) 65., 78. p.; *Lis*, 2014. 63. p.

47 *Kasumović*, 2019. 38–40. p.; *Babuna*, 1996b. 72. p., 78. p.

48 *Maier*, 1924. 13–15. p.

49 Kállay miniszter a közös külügyminisztériumnak címzett levelében egy, a kolonizációs tervével a berlini konzulátust megkereső katonai ügynök ügye kapcsán fejezte ki elutasítását mindenféle, a megszállt tartományokba való letelepedésre felhívó nyilvános agitációval szemben (Bécs, 1883. március 29.) F61-1-15 Kolonisierung.

50 *Kasumović*, 2019. 38. p.

a többnyire német telepeknek a gazdaságából, amelyeket a bevándorlók a megfelelő pénzügyi tőke és korszerű földművelési ismeretek birtokában hoztak létre, s melyek a későbbiekben mintaként szolgálhattak a mezőgazdasági korszerűsítés folyamatában.⁵¹

Az árvízkárosult tiroli telepések ügye

Mindenképpen vitatható, hogy a Kállay-féle kolonizációs politikának egyik leggyakrabban emlegetett ügye ezek közé, a megszállt tartományok gazdasági fellendülésének előmozdítását szolgáló telepítések közé tartozik-e. A miniszter 1883-ban egy árvízkatasztrófa következtében földönfutóvá vált tiroli családokat juttatott állami forrásokból földhöz Konjić, Mahovljani és Mostar közelében.⁵² A tiroliak letelepedési ügye egyrészt azért szolgáltatott hálás témát mind a kortárs politikai diskurzusnak, mind a későbbi elemző munkáknak, hiszen a miniszter kivételes közbenjárását és a kormányzat oly mértékű pénzügyi támogatását vonta maga után, amely precedens nélkülinek számított a megszállás ezen időszakában. Ennél is fontosabb, hogy a tiroliak esete szinte a Kállay-féle vezetés intézkedéseinek következtetlenségeit és azok háttérében állónak vélt politikai szándékot láttató toposszá vált. Ennek oka kisebb részben az a terv volt, amely szerint a bevándorlókat eredetileg Hercegovina és Montenegró között húzódó határ közvetlen közelébe szándékoztak letelepíteni abból a megfontolásból, hogy a Monarchia-hoz feltétlen lojális lakosság egyfajta gátat tudjon képezni a montenegrói agitáció előtt.⁵³ A közháborodás kiváltója egyértelműen inkább Kállaynak az ügyben tanúsított proaktív eljárása és a tiroli telepésekkel való, a kormányzat szokásos érveivel nem feltétlen összhangban álló kivételezése volt, amely a tiroli ügygel kapcsolatos levélváltást olvasva is szemet szúró. Ezt jól illusztrálja a miniszter egy, a tiroli helytartónak címzett és a betelepítésről szóló döntéshozást sürgető levelének megfogalmazása: „*Tekintettel arra a komoly érdeklődésre, amelyet az*

51 Kasumović, 2019. 40. p.; Kozar, 2011. 276–279. p. Így alakult például a később Rudolfstal néven településsé fejlődő kolónia, amelynek a megszervezésében végül a *Landesregierung* is szerepet vállalt. Kasumović, 2019. 39. p.

52 Csaplár-Degovics, 2022. 117. p.

53 Lásd az eredeti javaslatot a nevesinjsko-poljei terület kolonizációjáról Vuković kormánytanácsos tollából (*Skizzen über die Colonisierung in der Herzegowina*). ABIH 1883 (25) 5-2. A javaslat egyébiránt Kraljačić szerint már 1882-ben felmerült, azonban azt végül a helyi ellenállástól való félelemből elvetették. Kraljačić, 1989. 114. p.

*ügy iránt tanúsítok, igazán sajnálnám, ha a tiroliak nagyobb léptékű betelepítése nem valósulhatna meg időben, és annak érdekében, hogy a szándékaink megvalósítására szánt időt ne vesztegessék el, [az ügyben] a Monarchia más régióit is felkeresném.*⁵⁴ A miniszter a tiroliak bevándorlásának ügyében tanúsított megkülönböztetett figyelmé egyébiránt diplomáciai szinten is kellemetlenségeket okozott: erre jó példát szolgáltatnak a berni konzul levelei, amelyek a Svájból történő betelepítések elbírálásának ügyét immár a tiroliak precedensére hivatkozva sürgethették.⁵⁵

Bármennyire sokat tárgyalt eset a kormányzó megkülönböztetett támogatása, mégsem sikerült egyelőre tisztázni, hogy annak hátterében milyen szándékok állhattak. Túlzónak tűnik Kraljačić érvelése, amelyet Lis is átvett a lengyel telepítésekről szóló monográfiájában, amely szerint a tiroliak letelepítése valóban elsősorban a montenegrói határon lévő „etnikai fal” kialakítását szolgálta volna.⁵⁶ Bár, mint látni fogjuk a későbbiekben, volt példa a hasonló megfontolásból végrehajtott telepítésekre, ezt a kormányzat sokkal kevésbé feltűnő eszközökkel és elhanyagolható mértékű állami támogatás bevonásával is ki tudta eszközölni, nem beszélve az ügy politikai kockázatáról. A miniszter Taaffe miniszterelnökkel való levélváltásából kiderül, hogy a bécsi vezetés fő szempontja a tiroliak ügyének kapcsán elsősorban a tengerentúli kivándorlás irányának megváltoztatása volt abban a reményben, hogy az árvízkárosultak csupán átmenetileg távoznak a közeli tartományokba; ebből a megfontolásból a miniszterelnök nem javasolta a betelepülők állampolgárságának megváltoztatását sem.⁵⁷ A korabeli magyar diskurzus a telepítési kísérletet elsősorban abból a szempontból kritizálta, „hogy telepíteni mindig lehet, kivéve ha magyar telepésekről vagy pláne csángókról van a szó”, s hogy az osztrák „gyarmatosítás” kizárólag a németajkú települések létrehozására koncentrál.⁵⁸ A pénzügyminiszter lépésének elmarasztalása mellett az idézett cikk szerzője egyébiránt utalt a telepítés kísérleti jellegére és a szükséges elővi-

54 Kállay a tiroli kormányzónak (1883. március 14., Bécs). ABIH 1883 (25) 5-2/12. [Munkafordítás Cs. J. J.] Hasonló megfogalmazás olvasható Kállay a szarajevói *Landesregierung*nek címzett levelében, amelyben a miniszter a tartományi kormányzatot arra utasította, hogy „az itt szóban forgó, az ország politikai és gazdasági érdekeit szolgáló” telepítést különleges ügyként kezelje és a telepések igényeit a lehető legnagyobb mértékben figyelembe vegye. 1883. április 5., Bécs. ABIH 1883 (25) 5-2/12. [Munkafordítás Cs. J. J.]

55 Lásd a svájci konzul leveleit a közös külügyminisztériumnak (Bécs, 1883. december 7. és Bern, 1884. január 9.). F61-1-15 Kolonisierung.

56 Kraljačić, 1989. 121. p.; Lis, 2014. 61. p.

57 Taaffe miniszterelnök levele Kállaynak (1883. március 28., Bécs). ABIH 1883 (25) 5-2/12.

58 Gyarmatosítás Boszniában. In: Budapesti Hírlap (1883. november 11.), 2. p.

gyázatosságra is a kolonizációs politika tekintetében, felvetve a tirolai ügy egyik lehetséges, sőt felettébb meggyőző magyarázatát, amely szerint a miniszter tirolai akciója a későbbi állami kolonizációt előkészítő próbálkozás lett volna, amely felmérni kívánta mind az állami alapítású külföldi kolóniák sikerességét, mind a megszállt tartományokban és birodalomszerte kiváltott reakciókat. Mint az állami telepítések többségénél, ez esetben is nehezen elképzelhető, hogy az állami beavatkozás hátterében csupán a gazdasági modernizáció szándéka húzódott volna meg: a kormányzó maga is több ízben megfogalmazta, hogy az előbbihez jómódú, és a megfelelő mezőgazdasági tudás birtokában lévő földművesek betelepítéséhez lett volna szükség, amely feltételek egyike sem teljesült a bevándorló tiroliak esetében.⁵⁹ Ezt a tirolai telepek részleges kudarcának fényében később maga a kormányzó is kénytelen volt beismerni a birodalmi tanács ülésén: „*Arra a kérdésre, hogy a Vrbas menti Maglaj és Konjić telepítéséhez fűzött remények, ahogy a tisztelt képviselő úr mondta, beteljesedtek-e, sajnós azt kell válaszolnom, hogy nem teljesen, mert a Wälschtirolból oda érkezett telepesek között voltak olyanok is, akik szülőföldjükön soha nem foglalkoztak mezőgazdálkodással, és ezért először a bosnyákoktól kellett volna megtanulniuk a földművelést ahelyett, hogy ők jártak volna elől jó példával. Egyszerűen nem lehetséges, hogy olyan emberek, akik nem értenek a mezőgazdasághoz, egy idegen országban, teljesen új körülmények között sikeresen tudjanak gazdálkodni.*” — fogalmazott a miniszter.⁶⁰

A tiroliai alapította kolóniák egy része azonban nem tisztán gazdasági okokból ment csődbe. Egyes telepesek amiatt távoztak mégis a tengerentúlra vagy fontolgatták az otthonukba való visszatérést, mert egyre megghiúsultak Boszniában igényelt terjeszkedési próbálkozásaik, illetve az ígéretek ellenére még 1888-ban sem rendelkeztek a gyermekeik vallási nevelését biztosító templommal és pappal.⁶¹ Amint a tirolai, a bécsi, a szarajevói és a banja lukai hatóságok levélváltása-

59 Kraljačić, 1989. 122. p. Lásd még a tirolai kormányzó Kállaynak címzett levelét, amelyből kiderül, hogy a tirolai kolonisták állami támogatás nélkül nem lettek volna képesek földvásárlásra és a bosznia-hercegovinai letelepedésre. 1883. március 19., Innsbruck. ABIH 1883 (25) 5-2/12.

60 Stenographische Sitzungsprotokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrates 1861–1918, 4. Sitzung der XX. Session am 17. November 1885. Elérhető: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0011&page=49&size=45> (letöltés ideje: 2024.04.09.). Mindemellett a miniszter beszédében kiemelte, hogy egyes telepek, így például a prnjavori, kifejezetten sikeresnek bizonyultak. A prnjavori kolónia virágzásáról még évekkel később született beszámolók is tanúskodnak. Lásd az innsbrucki helytartóság elnökségének (Präsidium) címzett levelet (1888. január 19., Trient). ABIH 1891 K3 Š26-3.

61 Uo. (Trient, 1888. január 19.); Pius Lazarini körzeti előljáró (Kreisvorsteher) levele a szarajevói tartományi kormányzatnak (Banjaluka, 1889. július 11). ABIH 1891 K3 Š26-3.

ból kiderül, a tiroliak boldogulásának útjában a bosnyák állampolgárság felvétele körüli bürokratikus okokból folyó késlekedések és félreértések álltak — amely némi kontrasztban áll azzal a hozzáállással, amelyet a kormányzó kezdetben mutatott a tiroliak biztonságos letelepítéséért való fellépésével.

Kolonizáció etnikai szempontok alapján

Az 1880-as évek kolonizációs politikáját vizsgálva érdemes kiemelni, hogy míg a megszállás első éveiben a telepítések folyamatát láthatóan többnyire a gazdasági megfontolások vezérelték, Kállay Béni miniszterségének már az első éveitől megfigyelhető az etnikai viszonyok figyelembevétele a letelepedési kérelmek elbírálásánál. Az előbbi érhető tetten abban az érvelésben, amelyet a miniszter száz jászvásári zsidó család letelepedési kérelmére adott elutasító válaszlevelében alkalmazott, s mely szerint a tartományokba csak olyan földművelő telepések fogadhatók be, akik „*rendelkezésére áll a szükséges tőke a föld teljes vételárának azonnali kifizetéséhez, valamint a gazdálkodáshoz szükséges fundus instructus megvásárlásához, és végül a saját és családjuk megélhetésének egyéves időtartamra történő biztosításához.*”⁶² Számos kérelmező letelepítését feltételezhetően nem anyagi körülmények miatt utasították el, hiszen, mint korábban láttuk, a kormányzat ennek megítélésében kettős mércét alkalmazott. Kállayt emellett a korabeli diskurzus gyakran azzal is vádolta, hogy a megszállt tartományok kormányzójaként magyar érdekeket szolgált egyrészt a mezőgazdasági modernizáció késleltetésével, másrészt a magyar telepések favorizálásával, amely elsősorban a magyarországi németek alapította Franzjosefsfeld kolóniának nyújtott anyagi segítségében volt tettenérhető.⁶³

Mindezek mellett a kolonizációs politikában az etnikai szempont a leginkább alátámasztható módon nem a magyarok érdekében, hanem a katolikus lakosság

62 Lásd a jászvásári zsidók folyamodványát tartalmazó levelezést (Bukarest, 1884. július 28.), és Kállay elutasító levelét (Bécs, 1885. február 16.) F61-1-15 Kolonisierung. [Munkafordítás: Cs. J. J.]

63 Lis, 2014. 65. p., 67. p.; Kasumović, 2009. 87. p. Kállay döntését ebben az ügyben valóban nem a magyar érdekeltség vezérelhette, sőt, a Franzjosefsfeld kolóniát alapító torontáli származású német földművesek letelepítésének támogatásának ügyében a miniszter konfliktusba bonyolódott a magyar politikai vezetéssel. Tisza miniszterelnök egy Kállaynak írt levelében az elvándorlásukat mint a többségében szerbek lakta régióból egy kulcsfontosságú, Magyarországhoz lojális népcsoport elvesztését, így az országot károsító fejleményt interpretálta. Kraljačić, 1989. 121. p.

arányának növelésével a szerb nemzeti mozgalommal szemben érvényesült a legtöbb esetben.⁶⁴ A telepkek kialakítása és a letelepedés helyszínének kijelölése ennek megfelelően nem feltétlenül gazdasági szempontok mentén dőlt el; a cél homogén, erős és lojális idegen telepkek létrehozása volt a szerb településblokkok szétbomlasztásával, mi több, a gazdasági termelést vélhetően elősegítő keveredés helyett a hatóságok a népcsoportok egymástól való elkülönítésére és a köztük lévő interakció minimalizálására koncentráltak.⁶⁵ Kállay tehát felismerte a kolonizáció jelentőségét a szerb nacionalizmus visszaszorítására irányuló politikai törekvésekben, és a modernizáció jelszavát zászlójára tűzve igyekezett a kormányzat befolyását kiterjeszteni a bevándorlás irányítására és átfogó ellenőrzésére. Erre a legegységertelműbb bizonyítékot a miniszter saját kézzel írott levele szolgáltatja, amely az etnikailag homogén külföldi telepkek küldetéseként a szerb egység megbontását és destabilizációját, illetve a katolikus lakosság kulturális és oktatási tevékenységén keresztül az ortodox népességre gyakorlott befolyást jelölte meg.⁶⁶ Bár a kolonizáció háttérében feltételezett tudatos etnopolitikai koncepció egyes szakirodalmi művekben talán túl van hangsúlyozva,⁶⁷ a levéltári dokumentumokból is vitathatatlanul kibontakoznak olyan tervek, amelyek a kolonizációra, ha nem is mint az ortodox lakosság ellen bevethető politikai eszközre, de mindenképpen mint biztonsági-stratégiai szempontból mérvadó és megfontolandó lehetőségre tekintenek.

A kolonizációs politika háttérében álló stratégiai elképzelések

A rendelkezésünkre álló levéltári dokumentumokból kiderül, hogy a stratégiai szempont megjelenése a kolonizációs elképzelésekben bőven megelőzte az állami kolonizációt és az 1890-es években Kállay által megfogalmazott instrukciókat

64 *Lis*, 2014. 61. p. Lásd például a határfolyó Drina mentén boszniai muszlim lakosság áttelepítésével létrehozandó "etnikai fal" tervét. A belső kolonizáció végül nem valósult meg, de az 1890-es években több német telepet hoztak létre a határ mentén. *Kraljačić*, 1989. 114–115. p.

65 *Kraljačić*, 1989. 115. p.

66 A szarajevói levéltárban őrzött dokumentumot idézi *Lis*, 2014. 61. p.

67 Azem Kozar például a telepítési politikát a posztkoloniális tanulmányok megközelítéséből elemezve a belső és külső kolonizáció — amely a szerző állítása szerint a megszállás teljes időszaka alatt a hatóságok szervezésében és teljeskörű ellenőrzése alatt zajlott — mozgatórugójaként kizárólag a helyi ellenállás pacifikációjára és elszigetelésére fókuszáló politikai célokat azonosította. *Kozar*, 2011. 270. p.

a bosnia krajnai területeken létrehozandó etnikailag homogén területekről.⁶⁸ Ezt bizonyítja egyrészt a Vuković kormánytanácsos tollából származó tervezet Hercegovina kolonizációjának lehetőségeiről az 1880-as évek első feléből.⁶⁹ A javaslat felhívta a figyelmet a hercegovinai telepítések kiemelt fontosságára, mi több, a kolonizáció kifejezett célpontjaként azokat a területeket jelölte meg, amelyek a Montenegróval közös határ közvetlen közelségében helyezkednek el. A kormánytanácsos megfogalmazásában a határmenti területek idegen földművesekkel való betelepítése politikai szempontból azért lett volna kifejezetten kívánatos, „*mivel éppen az ország legnyugtalanabb részeibe így egy új, békeszerető elem kerülne, amely alapvető politikai és civilizációs szolgáltatokat nyújthatna, és nagymértékben hozzájárulhatna az osztrák államépítés előmozdításához*”⁷⁰ Az idegenek bevándorlásának ügyében mindazonáltal kellő elővigyázattal kellett volna eljárni, hiszen az mindenképpen a helyi ortodox lakosság ellenállását váltotta volna ki, illetve okot szolgáltatott volna az agitációra és a kormány meggyanúsítására, hogy a kolonizációval „a nemzetiség és a vallás aláásására” törekszik. Ennek ellenére azonban, az ügy politikai és gazdasági jelentőségére való tekintettel Vuković a projekt megvalósításának habozás nélküli elkezdését szorgalmazta.

A hercegovinai kolonizációs tervekhez hasonlóan biztonsági szempontok bizonyultak döntő erejűnek a dél-magyarországi ferenchalmi [németül: Franzfeld] földművesek boszniai letelepedési ügyének állami támogatásában is. A túlnépesedés következtében a jobb megélhetés és a kedvező áron megszerezhető földterület reményében áttelepülni kívánó telepések kérelmének már az első elbírálásakor, 1882-ben felmerült a bjelinai körzetben a Szerbiával közös szárazhatár közelsége a kolonizáció mellett szóló érvként, ám ekkor végül nem sikerült a hatóságoknak megegyezni a bevándorlókkal az újonnan létrehozandó kolónia ügyében.⁷¹ A franzfeldiek boszniai letelepedése azonban 1885-től ismét napirendre került a német földművesek kezdeményezésére, s a kolonizáció ezúttal sikerrel járt: 1886-ban kb. 40 Magyarországról érkező család telepedett le Bjelina közelében, a később Franzjosefsfeld néven településsé fejlődő kolónián.⁷²

A bjelinai telepítés azért érdemel kiemelt figyelmet, mert az 1880-as kolonizációs politika bevett gyakorlatától eltérően a kolóniának a kormányzat több ízben

68 Kraljačić, 1989. 115. p.

69 Vuković: Skizzen über die Kolonisierung in der Herzegovina. ABIH 1883 (25) 5-2/12.

70 Uo. [Munkafordítás: Cs. J. J.]

71 A bjelinai körzeti előljáró levele a donja tuzlai kerületi hivatalnak. 1886. március 1., Bjelina. ABIH 1886 (45) 4-51.

72 Lásd a kolónia alapításához kapcsolódó iratanyagot: ABIH 1886 (45) 4-51.

is anyagi támogatást nyújtott.⁷³ A kivételes állami hozzájárulás oka a korabeli híresztelésekkel szemben, amelyek azt többnyire Kállaynak a magyarországi telepések iránt való elfogultságával magyarázták, a település földrajzi elhelyezkedésének stratégiai jelentősége lehetett, amely visszatérő elemként szolgált a kolónia létrehozása melletti érvelésében: „Ebből a szempontból a kolonizáció, különösen Bjelina körzetben, rendkívül sürgős és kívánatos. Véleményem szerint nemcsak gazdasági és kulturális indítékok szólnak mellette, hanem különösen politikai okok miatt pártolom oly melegen bjelinai telepítést, mivel ezáltal határaink egy nagyon fontos pontjára szorgalmas, csendes és megbízható elemek kerülnének, akikre minden körülmények között lehet számítani, és akik bármikor a szolgálatunkra állhatnak.”⁷⁴ A helyi hatóságok képviselői a kolonizáció végrehajtását szorgalmazó leveleik alapján előnyösnek tartották katonai szempontból, mi több, az idegen telep létrejöttében a rablásokkal szembeni biztonság biztosítékát látták. A hatóságok helyi szintjéről érkező vehemens agitáció is figyelmet érdemel; bár a ferenchalmiak letelepedését maga Kállay is támogatta és a kolonizációs projekt megvalósulásához hozzájárulását adta, ezáltal nem a minisztérium lépett fel kezdeményezőként az idegen telepések ügyében. Az ügy előmozdításáért nagyrészt a bjelinai körzet vezetője és az ő sürgető kérését a szarajevói tartományi kormány felé továbbító kormánytanácsos felelt, ezáltal aktív alakító szerepet vállalva a kolonizációs politikában.⁷⁵

73 A kormányzat a franzföldiek letelepedésével 7700 forint állami támogatást nyújtott egy rendkívül kedvező hitelkonstrukcióban, ezenkívül a kolonizációs projekt keretében utat is épített a kolónia és a környező városok közötti kapcsolat biztosításához. Sőt, Kállay miniszter a kolónia 1896-os Drina-áradás általi pusztulását követően 140 000 kamatmentes hiteladományt biztosított a település újjáépítéséhez. Maier, 1924. 14–15. p.; Kasumović, 2009. 87. p.

74 Vuković kormánytanácsos levele a szarajevói tartományi kormányzatnak. Donja Tuzla, 1886. március 23. ABIH 1886 (45) 4–51. [Munkafordítás: Cs. J. J.]

75 Lásd a bjelinai körzeti előljáró levelét a donja tuzlai kerületi hivatalnak (Bjelina, 1886. március 1.), illetve a körzeti előljáró Vuković kormánytanácsosnak címzett táviratát, amelyben az ügy elbírálásának felgyorsítását kérte (Bjelina, 1886. március 23.). A kormánytanácsos ezt követően támogatólag felterjesztette a szarajevói *Landesregierung*nak a német származású földművesek letelepedési kérelmét (Donja Tuzla, 1886. március 23.), amelyet végül maga Kállay erősített meg (Bécs, 1886. június 17.). ABIH 1886 (45) 4–51.

A kolonizáció és az őshonos lakosság

A fentiekből kitűnik, hogy a kolonizációs politikát a Kállay-rezsim időszakának első felében sem csupán a gazdasági modernizációs szándék, és nem is a helyi lakosság kizsákmányolása motiválta; a telepítések háttérében, esetenként változóan, különböző biztonságpolitikai, stratégiai, társadalompolitikai megfontolások álltak, amelyek összességében szinte kivétel nélkül a kormányzat fő célkitűzése, a megszállt tartományok konszolidációjának szolgálatában álltak. A társadalmi konszolidáció jelszava mögött azonban olykor olyan elképzelések húzódtak meg, amelyek semmiképpen sem az őshonos lakosság érdekeit szolgálták. E kezdeményezések — mint már korábban hangsúlyoztuk — nem feltétlenül Bécsből érkeztek. A fent említett példákon kívül érdemes még kiemelni egy erdőigazgatónak a kolonizációs kérdésről Kállay megbízásából írt beszámolóját, amely annak az ismételt hangsúlyozása mellett, hogy a helyi lakosságnak a korábbi tapasztalatok alapján semmilyen kifogása nincsen a kolonizációs politika ellen, és a különböző népcsoportok békésen élnek egymás mellett, nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy az idegen telepek létrehozásának sima előrehaladása érdekében az őshonos lakosság egy részét a hatóságok máshová költöztessék.⁷⁶

Kállay figyelmét egyébiránt a Birodalmi Tanácsban (*Reichsrat*) ismételten felhívták arra, hogy a kolonizáció erőltetése szemben áll a helyi lakosság érdekeivel. Klaić képviselő Kállay költségvetésről szóló beszámolóját követően több ízben is rámutatott arra, hogy a kolonizáció célja egyrészt a lakosságszám növelése, másrészt hatékonyabb termelési módok bevezetése, amelyek azonban a megszállt tartományokban más úton — például a modern termelési módszerek elterjedését szolgáló mezőgazdasági iskolák létrehozásával illetve az örökváltság támogatásával — előmozdítandók. A képviselő felhívta a miniszter figyelmét arra a kockázatra, hogy az idegen telepések jelenléte az eltérő vallású és etnikumú népesség közötti nézeteltérésekhez és esetlegesen nyelvi vitákhoz vezethet. Klaić a kolonizációt bíráló érvelésében kifejezetten dramatikus hangnemet ütött meg: „*Ezt a [föld]többséget a boszniai lakosság és a nép számára kell megőrizni. A letelepedni szándékozó kolonisták pedig forduljanak máshová, a nagyvilág gazdátlan országaiba, Angra Pequena-ba, a Karolina-szigetekre; ezekben az országokban*

76 A. Pföhr erdőigazgató (*Fortsinspektor*) Kállay megbízásából készített beszámolója (Bécs, 1883. január 6.). ABIH 1883 (25) 5-2/12.

találhatnak földet, amit megművelhetnek. A boszniai földet és a boszniai vidéket a boszniai gyermekek számára kell megőrizni.”⁷⁷

Annak ellenére — vagy éppen annak köszönhetően —, hogy a Kállay által „erőltetett” kolonizációt több oldalról is kritika érte, egyes telepítések éppen a helyi lakosság érdekének figyelembevétele, illetve az esetleges társadalmi következmények miatt hiúsultak meg. Erre példaként érdemes megemlíteni azt a hónapokon keresztül tárgyalt tervet 1891-ből, mely alapján a banja lukai kerületbe 30-40 németajkú családot telepítettek volna le a szerémségi Neudorfból. Bár már az egyeztetések kezdetén felmerült az a probléma, hogy a kiszemelt földön egy közeli mahala lakói szolgalmi joggal rendelkeztek, amely indokot teremthetett az őshonos lakosság a telepítés elleni tiltakozásának, mégis, a hatóságok ennek ellenére a kolonizáció megvalósítását és a tartományi kormány által biztosított kedvező hitel folyósítását sürgették azokra a nemzetgazdasági előnyökre tekintettel, amelyekkel „az őshonosok a telepesek jó példáján keresztül gazdaságilag és intellektuálisan csak nyernének.”⁷⁸ A szlavóniaiak betelepítése mindezek, továbbá a letelepedést kérelmezők viszonyairól a tartományi kormányzat utasítására végzett utánajárás kedvező eredményének ellenére sem valósult végül meg. Úgy tűnik, ezúttal a banja lukai hatóságok hátráltak ki a felsőbb szinten támogatásra lelt kolonizációs projektből. „A nehézségek, amelyekkel ez a kolonizációs terv kezdettől fogva szembekerült, és amelyek részben abban állnak, hogy az e település számára kijelölt állami tulajdonú földkomplexumot a legközelebbi falvak és mahalák lakóinak szolgalmi jogai terhelik, valamint abban, hogy ezt a kolóniát egy olyan területen kívánják létrehozni, amelyet szinte kizárólag mohamedánok laktak, és a két alapvetően különböző faj közötti éles ellentét nagyon könnyen sűrűlődsokra adhat okot és következésképpen kellemetlen viszonyt teremthet, mely nehézségek a magas tartományi kormányban is kétségeket ébresztettek e vállalkozás sikerét illetően, [...] most még inkább indokoltnak látszik, hogy az adott körülmények

77 *Stenographische Sitzungsprotokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrates 1861–1918*, 4. Sitzung der XX. Session am 17. November 1885. Elérhető: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0011&page=49&size=45> (letöltés ideje: 2024.04.09.); *Stenographische Sitzungsprotokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrates 1861–1918*, 4. Sitzung der XXVI. Session am 20. Juni 1890. Elérhető: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015089040839&seq=823> (letöltés ideje: 2024.04.09.) [Munkafordítás: Cs. J. J.]

78 A tešanjai körzeti előljáró levele a banja lukai kerületi hivatalnak (1890. december 6., Tešanj); a banja lukai kerületi előljáró levele a szarajevói tartományi kormányzatnak (1891. február 13., Banjaluka). ABIH 1891 K3 Š26-13. [Munkafordítás: Cs. J. J.]

figyelembevételével lemondjunk e projektnek az eredeti tervek alapján való megvalósításáról” — áll a banja lukai kerület előljárójának indoklásában.⁷⁹

Látható tehát, hogy a tömeges kolonizációnak a helyiek érdekének figyelembevétele nélkül való megvalósítását szorgalmazó javaslatok ellenére a telepítések lebonyolításánál mind helyi, mind kormányzati szinten ügyeltek arra, hogy a szóban forgó telepítés ne adjon alapot a lakosság elégedetlenségének és semmiképpen ne váltson ki ellenállást. Ezen törekvések azonban nem akadályozták meg, hogy a kormányzat elvben a gazdasági és társadalmi konszolidációt szolgáló, olykor következtelen telepítési politikája sok esetben kontraproduktív eredménnyel járjon a helyi közösségek szintjén, amely végül épphogy a már korábban kiütköző feszültségek további kiéleződéséhez vezetett.⁸⁰

Az állami kolonizáció

Az 1880-as évek második felében a közös pénzügyminisztériumnak a telepítési kérelmekre adott elutasító válaszai arra utalnak, hogy az 1882-ben megkezdett, a magántelepítéseket támogató politika kudarcot vallott. Kállay a közös külügyminisztériumhoz és azon keresztül a külföldi küldöttekhez intézett egyik, 1885-ben keltezett levelében kifejtette, hogy a körülmények megváltozására való tekintettel az 1882-es körlevél érvényét veszítette, és használatától a kolonizációs kérdések kezelésekor el kell tekinteni.⁸¹ Mint a miniszter rámutatott, bár a kormány nem gördít akadályokat a magánmegállapodások útjába, közvetítő és tájékoztató szerepét teljesen feladta, és innentől fogva csak „erkölcsi segítséget” kínálhatott az újonnan érkezőknek. Mindazonáltal a miniszter állásfoglalása ezekben az években sem változott döntően a kolonizációs kérdésben. Ahogy Kállay az 1885-ben tartott birodalmi tanácson a beszámolóját követő vitán fogalmazott: *„A boszniai közigazgatás jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy nagy összegeket fordítson erre a célra, de az egyének betelepítése aligha felelne meg a célnak [...] Nagyön gyakran mutattak be nekem olyan terveket [...], amelyek a tömeges kolonizációt célozták. Egyetlen okból nem fogadtam el ezeket a terveket, mégpedig azért, mert kivétel nélkül olyan gyarmatosítást irányoztak elő, amely Amerikában megfelelő*

79 A banjalukai kerületi előljáró Lazarini levele a szarajevói *Landesregierung*-nak (1891. augusztus 31., Banjaluka). ABIH 1891 K3 S26-13. [Munkafordítás: Cs. J. J.]

80 *Kraljačić*, 1989. 119. p.

81 Kállay Béni közös pénzügyminiszter levele a közös külügyminisztériumnak (Bécs, 1885. július 24.). F61-1-15 Kolonisierung.

*lehet, de Európában biztosan nem. [...] Most még egy dolgot szeretnék megjegyezni: a tömeges kolonizációra, ha egyáltalán valaha bekövetkezik, csak akkor kerülhetne sor, ha a tulajdonosi struktúra, a telekkönyv, a legeltetési jogok szabályozása stb. már teljesen megvalósult, ugyanakkor a kisebb léptékű kolonizáció nap mint nap zajlik.”*⁸² A miniszter szavaiból kitűnik, hogy a részleges kudarcok és a megszállt tanulmányok speciális birtokviszony struktúrája ellenére továbbra sem tett le a tömeges kolonizáció tervéről, amelynek alakulásában a kataszteri felmérések elkészülte szolgálhatott fordulópontként.

Az állami kolonizáció kezdete

A Kállay által leírt „körülmények” az 1890-es évektől változtak meg; a tartományi kormány a Bosznia-Hercegovinában való letelepedés iránt megnövekedett érdeklődésre tekintettel már 1892-től elkülönített a kolonizációs célokra felhasználható földeket, 1895-re pedig lezárult a tulajdonjogi kérdés tisztázása az oszmán törvények figyelembe vételével, s az így elkészült kataszteri felmérés véget vetett a spontán módon történő letelepedéseknek, megnyitotta az utat a nagyszabású, a történeti munkákban is részletesebben tárgyalt állami kolonizációhoz.⁸³

A szervezett állami kolonizáció kezdetének időpontja mindazonáltal nem tisztázott. A szakirodalmi munkák egy, már 1890-ben elinduló belső kolonizációs programot is megemlítenek, amely esetleg a külső kolonizáció előkészítését szolgálhatta. A sarajevói tartományi kormány Prnjavornál elhelyezkedő állami területeket osztott ki boszniai muszlim telepéseknek letelepedés céljából, azonban az így alapított kolóniák az állam részéről biztosított anyagi támogatások ellenére nem maradtak fent, Hans Maier interpretációja szerint abból az okból kifolyólag, mert a kedvezményezettek a pénzbeli támogatás folyósítását követően az Oszmán Birodalomba távoztak.⁸⁴ Carl Bethke szerint az első állami telepítések már 1891-ben megkezdődtek és ennek szereplői a szerb határ közelében új otthonra lelő

82 *Stenographische Sitzungsprotokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrates 1861–1918*, 4. Sitzung der XX. Session am 17. November 1885. Elérhető: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0011&page=49&size=45> (letöltés ideje: 2024.04.09.) [Munkafordítás Cs. J. J.]

83 Kasumović, 2009. 87–88. p.; Kasumović, 2019. 40. p.; Kraljačić, 1989. 117. p.

84 Bethke, 2018. 242. p.; Maier, 1924. 16. p.

bánati sváb családok voltak, alapot szolgáltatva az 1893-ben kiadott kolonizációs rendeletnek a letelepedés feltételeiről.⁸⁵

A közös pénzügyminisztérium 1893 augusztusában a szarajevói tartományi kormánynak küldött utasításában részletes szabályozás alá került a korábban *ad hoc* módon megszervezett belső és külső kolonizáció, s ez alapján később telepes családok százai jutottak állami földhöz kedvező fizetési feltételek mellett.⁸⁶ A szabályozást követően a megszállt tartományokba történő bevándorlás lehetőségét újságokban megjelenő felhívások hirdették szerte a monarchia területén, amelynek következtében megnőtt a letelepedés iránti érdeklődés. A letelepedési kérelmeket a tartományi kormányzat megszabott feltételrendszer alapján bírálta el, és utalta ki az állami földeket az arra pályázóknak.⁸⁷ Mindazonáltal a kolonizáció folyamata kezdetben még nem feltétlen zajlott gördülékeny módon: a tartományi kormány felkészületlenségéből adódóan az első telepeseknek akár másfél évet kellett várni a számukra kiutalt földterületre.⁸⁸ Ennek ellenére azonban a Bosznia-Hercegovinába történő letelepedés iránti kedv nem lankadt; az állami kolonizáció éveiben a Monarchia különböző részeiről érkeztek földművesek jobb megélhetés reményében.

A letelepedésre vállalkozók a kolonista státusz megszerzése érdekében haszonbérleti szerződést kötöttek az állammal, amely a termőterület megtisztításáért és műveléséért cserébe a 10,5–12 hektárnyi állami földet bocsátott letelepedők rendelkezésére, és további kedvezményeket biztosított számukra, amelyek közé tartozott például a telepesek mentesítése a bérletfizetés alól az első három évben.⁸⁹ A föld 10 évnyi művelés után, a boszniai állampolgárság felvételéért cserébe, a bérlők magántulajdonává válhatott.⁹⁰ A korábbi gyakorlathoz hasonlóan a bevándorlás engedélyezéséhez az igénylőknek továbbra is meghatározott feltételrend-

85 Bethke, 2018. 242. p.

86 Kraljačić, 1989. 117–118. p.; Bethke, 2011. 242–243. p.; Malcolm, Noel: Geschichte Bosniens. Frankfurt am Main, 1996. 170. p. Lis szerint ez a rendelkezés 1894-ben lépett életbe, ennek megfelelően a lengyel kutató — elsősorban a lengyel származású telepesekre vonatkozó levéltári anyag alapján — az állami kolonizáció kezdetét 1894-re datálja. Lis, 2014. 14. p., 88. p., 93. p.

87 Maier, 1924. 17. p.

88 Lis, 2014. 93–94. p.

89 Lis, 2014. 98–100. p.; Kasumović, 2009. 90. p.; Maier, 1924. 17. p.

90 Bethke, 2018. 242. p.

szernek kellett megfelelniük, s ennek legfőbb kritériuma bizonyos mennyiségű tőke (családonként minimum 1200 korona) felmutatása volt.⁹¹

Kolonizáció a századforduló körül

Az állami kolonizáció évtizedében 54 idegen kolóniát alapítottak 9000 fő letelepedésével a megszállt tartományok területén, és ezen belül a német nyelvű telepek aránya a korábbi időszakokhoz képest eltörpült.⁹² A német nyelvű kolonisták ezekben az években részben az Orosz Birodalomból érkeztek, annak következtében, hogy a 19. század második felében elvesztették kivételes státuszukat, és ezzel a cári Oroszország ruszifikációs törekvéseinek célkeresztjébe kerültek.⁹³ Az elüldözött németajkú telepéseknek az osztrák–magyar kormányzat több ízben segítő kezet nyújtott. Kállay 1895-ben a belügyminisztériumon keresztül utasította a lengbergi hatóságokat, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia Brody-nál húzódó határátkelőhelyén útlevél nélkül engedjenek át kb. 40 Volhíniából érkező német, illetve osztrák–magyar állampolgársággal rendelkező családot, hogy Bosznia-Hercegovinába utazhassanak letelepedés céljából.⁹⁴ A Bosznia-Hercegovina területére érkező bevándorlók zöme az állami kolonizáció idején lengyel származású volt, s legtöbbször a Monarchia egyik legszegényebb régiójának számító Galíciából érkezett, amely tartomány gazdasági elmaradottsága mellett ekkor túlnépese-
désel is küzdött.⁹⁵ A lengyelek tömeges letelepedésének egyik kiemelt előmozdítója a lengyel származású közös külügyminiszter, Agenor Goluchowski lehetett, aki Kállayval egyetértésben, a rendkívül szegény viszonyok közül kitörni kívánó parasztok elvándorlását — többek között galíciai újságokban közzétett felhívások útján — Brazília helyett Bosznia-Hercegovinába igyekezett irányítani.⁹⁶ Hasonló körülmények között zajlott a rutén népesség bevándorlása Bukovinából; a betelepülők között ezenkívül kisebb számban voltak cseh, olasz és magyar származású földműves családok is.⁹⁷

91 *Lis*, 2014. 96. p.; *Maier*, 1924. 17. p.; *Bethke*, 2018. 243. p.

92 *Maier*, 1924. 18. p.

93 *Maier*, 1924. 16. p.

94 Lásd Kállay és a belügyminisztérium levelezését (1895. március 1. és 1895. május 3.) F61-1-15 Kolonisierung.

95 *Lis*, 2014. 88–89. p.; *Maier*, 1924. 18. p.; *Bethke*, 2018. 243. p.

96 Erről lásd *Lis*, 2014. 90–91. p.

97 *Maier*, 1924. 18. p.; *Bethke*, 2018. 243. p.

A telepítések térbeli súlypontja ebben az időszakban egyértelműen a korábban zömében ortodox népesség lakta területekre koncentrálódott: a kolonizáció legsűrűbben érintett térsége a Prnjavor körül húzódó terület volt, ahol ennek következtében hamar átrajzolódott az etnikai térkép.⁹⁸ Ebből is kitűnik, hogy a telepítések fókuszában még a nagyszabású állami kolonizáció idején sem feltétlenül gazdasági szempontok álltak. A kolonizáció célja egyrészt a Monarchia túlnépesedett régióiból származó mezőgazdasági népességnek a birodalom kevésbé sűrűn lakott területein való elhelyezése, másrészt pedig — a korábbiakhoz hasonlóan — a szerbek lakta határterületeken az ortodox lakosság dominanciájának ellensúlyozása lehetett más vallású, feltételezhetően a kormányzathoz lojális földművesek homogén falvainak létrehozásával.⁹⁹ A telepes közösségeket a többi lakostól elkülönítve, kb. 30 családonként telepítették le többnyire rossz összeköttetéssel rendelkező területekre, amely később hozzájárult egyes kolóniák kudarcához.¹⁰⁰ Az újonnan érkezők egyébiránt számos nehézséggel néztek szembe a megszállt tartományokba érkezésüket követően: a boszniai „Eldorádó” hamis képzete hamar szertefoszlott, amikor a parasztok kénytelenek voltak nekiállni a művelésre alkalmatlan, erdős területek megtisztításának, amely megpróbáltatásért nem feltétlenül kárpótolta őket a saját fenntartású iskola és templom, illetve az állam által biztosított „erkölcsi” támogatás.¹⁰¹

Az állami kolonizáció vége

A kolonizációs politika nyilvános kommunikációban közvetített célkitűzése tehát, amely szerint a vagyonos gazdák letelepítése a megszállt tartományokban a térség gazdasági modernizációját és hosszabb távon az elmaradott térség felzárkóztatását és a birodalomba való integrációját mozdította volna elő, a gyakorlatban az eseteknek csupán kis részében valósult meg. Az állami földeken letelepedők meghatározó hányada Galíciából, Bukovinából, az Orosz Birodalomból és Magyarország egyes részeiről érkező szegény népesség volt, akik többször

98 Bethke, 2018. 238. p.; Kraljačić, 1989. 118. p.

99 Lis, 2014. 61. p.

100 Maier, 1924. 17–18. p.

101 Bethke, 2018. 243. p. A kolonisták mindennapi életének és a telepek életkörülményeinek részletesebb tárgyalása nem fér bele a dolgozat kereteibe, a témába azonban kellő mélységben betekintést nyújtanak Tomasz Jaczek Lis a lengyel telepesek életét bemutató fejezetei. Lis, 2014. 107–121. p.

összeütközésbe kerültek a hatóságokkal anyagi gondjaik miatt.¹⁰² Az idegen telepések jelenléte az együttélési nehézségek miatt konfliktusokhoz vezettek mind a kolóniákon belül (pl. a lengyel–rutén vegyes lakosságú telepeken), mind a helyi lakossággal való kapcsolatrendszerben, amely a századforduló után olyan mértéket öltött, hogy a kormányzat 1905-ben kénytelen volt leállítani a kolonizációt a megszállt tartományokban.¹⁰³

A telepítések elvileg már Kállay Béni halálát követően lelassulhattak, illetve az állami program leállítása akár az erre a célra alkalmas állami tulajdonú földek megfogyatkozásával is magyarázható lehet, mégis, az állami kolonizáció lezárásának oka valójában elsősorban a helyi lakosság ellenállása lehetett.¹⁰⁴ A boszniai társadalomban az állami földekre történő letelepítéseknek a kezdetétől megjelentek olyan hangok, amelyek ellenezték a kormány politikáját, mivel idegeneket részesített előnyben a földek kiosztásánál. Az agrárreform elhalasztásával és a külföldiek kolonizációjával a leginkább kárt szenvedő csoport a zömében ortodox vallású kmet-réteg volt, és ennek megfelelően a szerb politikai mozgalom már kezdettől fogva konzekvensen képviselte az elnyomott ortodoxok ügyét, és ellenezte a külföldiek betelepítését. A szerb nyelvű sajtó a „svábok, magyarok és zsidók” betelepítésében a muszlimok elvándorlása következtében elhagyott földekre a „Drang nach Osten” szellemének feléledését valamint az ország nemzeti viszonyainak gyökeres átalakításának szándékát látta, és mindezt erős kritikával illette.¹⁰⁵

A telepítési politikával a kormány feltételezhetően valóban a konszolidációt szándékozott elősegíteni, s nem kívánta magára haragítani a szerbeket, újabb lendületet adva a nemzeti mozgalomnak. A szerbek tiltakozásához képest vélhetően mégis nagyobb aggodalmat váltott ki az agrárkérdés érintetlenül hagyásából és a kormányzat egyéb kultúrpolitikai intézkedéseiből elvileg hasznot húzó társadalmi csoport, a muszlim elit elégedetlensége. Amint korábban tárgyaltuk, egyes telepítések éppen a helyi (értsd: helyi muszlim) érdekeltségek figyelembevétele miatt hiúsultak meg. Ugyanakkor a hatóságok feltételezhetően nem jártak el minden esetben hasonló körülményekkel, így a muszlim földbirtokos réteg — például egy 1895-ben a konstantinápolyi portának benyújtott memorandumban — joggal kritizálta még az állami kolonizációt megelőzően, hogy a kormányzat egyes magánkézben lévő legelőket és erdőket is külföldi telepéseknek adott át. Habár

102 Kasumović, 2009. 97–98. p.; Lis, 2014. 103–104. p.

103 Lis, 2014. 101. p.; Kasumović, 2009. 109–112. p.

104 Kasumović, 2009. 93. p.; Kraljačić, 1989. 119. p.

105 Kraljačić, 1989. 119–120. p.

a kormányzat hivatalosan a belső kolonizáció előmozdításának szándékára hivatkozva zárta le az állami kolonizáció évtizedét, az erről szóló döntés azt jelzi, hogy a kormányzat tudomásul vette a több fronton folyó társadalmi konfliktus eszkalációjának kockázatát.

A széles körű társadalmi elégedetlenség csak az állami földekre történő telepítések leállítását volt képes elérni, a kolonizáció ügye a helyiek követelése ellenére nem zárult le: a privát kezdeményezésű kolonizáció akadály nélkül folyt tovább, többnyire Galíciából, Bukovinából, illetve orosz területekről érkező családok letelepedésével.¹⁰⁶ E csekély jelentőségű, elmaradott gazdasági színvonalon működő telepeknél azonban jóval messzebbre mutatott egy másik fejlemény: éppen az évtized közepére járt le a legtöbb telepes tíz évre kötött haszonbérleti szerződése, amellyel megnyílt a lehetőség a megművelt föld tulajdonjogának megszerzésére.¹⁰⁷ A külföldi telepesek földhöz jutása tovább gerjesztette a helyi lakosságnak a bevándorlókkal szemben kialakult ellenérzését. A szerb nemzeti mozgalom folyamatosan napirenden tartotta a kmetek örökváltságának és földhöz jutásának kérdését, illetve fontos kiemelni, hogy ebben az időszakban a muszlim politikai elit is határozottan szembefordult a kormány politikájával. Az elégedetlenség egyes muszlim sajtótermékekben is felszínre került: a telepítéspolitikát gyakran kritizálta a 20. század első évtizedében formálódó Muszlim Nemzeti Szervezet (*Muslimanska Narodna Organizacija, MNO*) újságja, a *Musavat*, mi több, a *Muslimanska Sloga* című lap a bevándorlókkal szemben kifejezetten ellenséges hangnemet megütve egyenesen „magyar invázióról” beszélt.¹⁰⁸ Ennek a retorikában az olvasatában nem meglepő, hogy a muszlim szervezet 1908-ban már kimondottan a külföldi telepesek kollektív kiutasítását követelte a tartományi kormánytól.¹⁰⁹

A földkérdés körüli feszültség tovább fokozódott az annexiós krízist követő időszakban is. Ennek egyik oka az volt, hogy az örökváltság 1911-es szabályozása nem váltotta be azokat a reményeket, amelyeket a különböző politikai erők az agrárkérdés tekintetében az új jogi helyzetet teremtő annexióhoz fűztek: az agrárkérdés rendezésére Bosznia-Hercegovinában egészen az első jugoszláv állam megalakulásáig nem került sor. Ezenfelül pedig az annexió által kiváltott újabb tömeges muszlim kivándorlás következtében „felszabadult” területek újabb ver-

106 Maier, 1924. 22. p.

107 Lis, 2014. 102. p.; Kasumović, 2009. 102–108. p., 114. p.

108 Bethke, 2018. 245–246. p.

109 Kraljačić, 1989. 120. p.

senyhelyzetet teremtettek a telepések konzorciumai és a nacionalista elvek által vezérelt szerb és horvát rivalisaik között.¹¹⁰

A kolonizációs politika mérlege

A Bosznia-Hercegovinában végrehajtott osztrák–magyar kolonizációs politika sikerességének megítélése nem egyszerű kihívás, hiszen a hatóságoknak a telepítésekről alkotott elképzelései, illetve az elképzelések megvalósíthatóságának körülményei a megszállás évtizedei alatt folyamatosan változtak. A szakirodalmi művek ebben a kérdésben általában annak függvényében foglalnak állást, hogy a kérdéses szerzők mit tekintenek a kolonizáció fő mozgatójának. Ennek megfelelően kárhoztatta például Hans Maier a német kolóniákat bemutató írásában a kormányzat politikáját, amely a szerző szerint több potenciállal rendelkező és emiatt nagyobb állami támogatásban részesítendő német kolonistákkal szemben a szlávokat, magyarokat és románokat részesítette előnyben, s amely politika a Monarchia szempontjából katasztrofális kimenetelűnek bizonyult.¹¹¹ A kolonizációs politika értékelése ezzel teljesen ellentétes képet mutat azonban, ha a német szerző szerint kivételezett galíciai telepések szempontjából szemléljük, akik a megálmodott “Eldorádó” helyett gyakran elégtelen művelési és klimatikus körülmények között találták magukat, amelynek elviselése és a telepek fenntartása a kolonisták elképesztő erőfeszítésébe került.

A kolonizáció sikerességét az osztrák–magyar hatóságok szempontjából tehát több szempontból is meg lehet közelíteni, attól függően, hogy mit azonosítunk a politika mögött meghúzódó szándékként. Amennyiben a gazdasági modernizációt tekintjük a siker mércéjeként, ebben a felülről irányított kolonizációs politika kevés kivételtől eltekintve láthatóan kudarcot vallott. Bár egyes állami alapítású kolóniák, mint Franzjosefsfeld, jelentős mértékben hozzájárultak a termeléshez és a környező városok ellátásához, a helyi lakosság előtt valóban a modern termelés példájával elől járó közösségek többsége magántelepítés útján létrejött kolónia volt (pl. Windhorst, Rudolfstal). Ezzel szemben azok az állami telepek, amelyeket a kormányzat kezdeményezett és kifejezetten támogatott (pl. az árvízkatasztrófa következtében elszegényedő tiroliak kolóniái), nem feltétlenül jártak sikerrel a bevándorló lakosság mezőgazdasági ügyekben való tapasztalatlansága miatt. Mi több, egyes telepekkel a hatóságoknak ismétlődő módon meggyűlt a baja a

110 Kasumović, 2009. 114–115. p.

111 Maier, 1924. 18. p.

bevándorló közösségekben — vélhetően az anyagi kilátástalanság miatt — kialakuló devianciák miatt.¹¹² A politikai kommunikációban a kolonizációs politika összefüggésében sokat emlegetett modernizációs misszió tehát aligha felelt meg a hozzá fűzött elvárásoknak. A megszállt tartományok felzárkóztatását szorgalmazó kulturális-civilizációs misszió hasonlóan csak korlátozott mértékben érthette el célját, hiszen a kolonisták rendszerint a helyi lakosságtól szeparáltan, zárt közösségekben éltek, s az általuk üzemeltetett iskolák és egyéb intézmények csupán az idegenek kulturális és vallási életének fenntartására szolgált, semmiképpen sem váltak a kultúrtranszfer közvetítőivé.

A kolonizáció mögött a felzárkóztató törekvéseken túl a társadalmi rend konszolidációját célul kitűző politikai megfontolások is meghúzódtak, amelyek Kállay Béni minisztersége alatt váltak különösen meghatározóvá. A hagyományos hierarchiát konzerváló és ezzel a muszlim elitet pozíciójában megtartani kívánó politika azonban az agrárreform elhalasztásával a rendszer elvi kedvezményezettjének tartott földbirtokos réteget sem tudta kielégíteni, amely tényről a 20. század első évtizedében szerveződő, az állami kolonizációval szembeforduló muszlim nemzeti mozgalom aktivitása is tanúskodik. Az annexiót követően a muszlimok elégedetlensége tovább növekedett, s ez a kivándorlásnak is újabb lendületet adott. A kolonizációs politika biztonsági-stratégiai prioritása ebben az időben elsősorban a szerb nemzeti mozgalom elszigetelése és a szerb etnikai blokkok megtörése volt, amely cél érdekében a kormány jelentős kockázatot vállalt. A törekvések ellenére azonban a szerb önszerveződést csak helyi szinten sikerült ellenőrzés alatt tartani. Az agrárkérdés rendezésének elhalasztásával és az idegen telepítések megszervezésével a politikai vezetés kontraproduktív módon éppen a szerb nemzetet egyesítő ügyet tartott évtizedeken keresztül napirenden, ezzel táptalajt nyújtva az elégedetlen politikai szervezetek agitáló tevékenységéhez.

Robert Okay az osztrák–magyar megszállás kérdésében alapműnek számító írásában Kállay Béni érdemének tulajdonítja, hogy a kormányzó — elődeihez és utódaihoz képest — sikerrel egyeztetette össze az okkupáció rövid- és hosszútávú céljait és az ennek mentén felmerülő különböző érdekeltségeket.¹¹³ A kolonizációs politikát szemlélve azonban éppen ezzel ellentétes kép rajzolódik ki. A megszállt tartományok kormányzásában a politikai vezetésnek kétségkívül számos egymásnak ellentmondó érdek között kellett lavírozni: már csak az agrárkérdés kezelésének kapcsán is egyensúlyozni kellett a különböző társadalmi rétegek, vallási és etnikai csoportok igényei, a megszállt tartományok valósága és a biro-

112 Kraljačić, 1989. 121–122. p.

113 Okay, Robin: *Taming Balkan Nationalism*. Oxford, 2007. 64. p.

dalom stratégiai szempontjai között, nem említve a miniszterek Bécs, illetve Budapest irányában feltételezett elköteleződését. A mezőgazdasági reform kapcsán rendre összeütközésbe került a modernizációt szorgalmazó gazdasági szükség-szerűség és a társadalmi felforgatás elkerülését szem előtt tartó, a szerb agitációt fékezni kívánó politikai érdek. Ennek tetejébe a kormányzat a társadalompolitika terén párhuzamosan volt érdekelt a boszniai társadalom egységében és szétteredeztségében: míg a Kállay-féle *Bošnjaštvo* a városi térben többek között az etnikumok és vallások pluralitását hirdető architektúrával próbált egy integráns boszniai identitást és önálló bosnyák nemzetet létrehozni, addig a vidéki hierarchiában a kormányzat éppen a szerbek és muszlimok közötti szociális ellentét és áthidalhatatlan távolság fenntartására törekedett a *divide et impera* szellemében. Ezt a meglehetősen körülményes viszonyrendszert bonyolították tovább a közigazgatás különböző szintjein megjelenő igények és törekvések: a kutatás során feldolgozott levéltári anyag a szakirodalomban gyakorta hangoztatott narratívát megkérdőjelezve, arra enged következtetni, hogy a telepítési politika alakulását nem kizárólag a Bécsből érkező direktíva szabta meg, hanem arra a tartományi kormányzat (*Landesregierung*) vagy a közigazgatás még alacsonyabb szintjéről érkező kezdeményezés is sürgető vagy mérséklő hatással lehetett.

Ennek megfelelően a telepítések hátterében meghúzódó szándékok és érdekek a megszállás négy évtizedének folyamán folyamatosan változtak, s az egyes elképzelések a közigazgatás eltérő érdekek szerint működő szintjei közötti dinamika függvényében kerültek megvalósításra. A kormányzati retorika szintjén gyakran hangsúlyozott modernizációs szempont csupán a megszállás kezdeti időszakában érvényesült, a későbbiekben a stratégiai-biztonsági megfontolások kerültek előtérbe, amelyek leginkább a szerb nacionalista mozgalom izolációját próbálták elérni. Hasonlóképpen, míg elképzelések szintjén egy — akár a gyarmatosító logika keretében értelmezhető — átfogó tömeges állami kolonizáció mindvégig az orientalista/balkanista szellemű politika homlokterében volt, a gyarmatosító tervek leginkább az elképzelések szintjén jelentek meg a kolonizációs politika viszonylatában.

A kormányzat tehát a kolonizációs politika végrehajtásában nem egy könnyen körülhatárolható, egységes érdeket követett. Ezen ellentmondásokkal teli rendszerben az erőegyensúly fenntartása valószínűleg lehetetlen lett volna, és bár Kállay minden valószínűség szerint tisztában volt a helyzet kilátástalanságával, éppen ez a tudatos egyensúlyozó politika vezetett a kolonizációs politika kudarcához is: az osztrák–magyar vezetés az agrárreform halogatásával folyamatos átmeneti helyzetet tartott fenn, ezzel magát *ad hoc* megoldásokra és következtelen politizálásra korlátozva. A lavírozó politikával az osztrák–magyar vezetés elve-

szítette a bosznia-hercegovinai népesség nagy részének támogatását, mi több, a konszolidáció céljából a társadalmi hierarchia megőrzése melletti elköteleződéssel éppen a boszniai társadalom visszafordíthatatlan széttöredezettségéhez járult hozzá, ezzel egy olyan mélyen rétegzett, pattanásig feszült szociális és etnikai konfliktust hagyva hátra, amely belátható időn belül súlyos következményekhez vezetett.

SZEIBERT-ERDŐS ANDRÁS

KOSSUTH VÁROSA KUN BÉLA KEZÉBEN.
A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG Cegléden

Bevezetés*

„Cegléd helyzete a 19-es időkben, sajnos, elég nehéz és szomorú, mert semmi élelem sem volt, még a minimumot sem tudtuk biztosítani a nélkülözőknek. Eből adódott, hogy a tanácsházára nem naponta, hanem óránként jöttek az aszszonyok, a küldöttségek kenyeret, cipőt, cukrot, ennivalót, zsírt, tüzelőt kérni. Sajnos, nem tudtunk adni, vagy esetleg kis töredéket, amit szerettünk volna. A hivatalban — mint a direktórium elnöke — nem tudtam rendesen dolgozni, mert az egyik küldöttség a másikat érte. Kiabáltak, kértek, követeltek, mindegyik az egyéniségének megfelelően.”¹

Zsadony Miklósnak, a ceglédi direktórium² egykori elnökének szavai a Tanácsköztársaság 50. évfordulójára született emlékkötetben jelentek meg. Az I. Sándor Ildikó muzeológus által válogatott „régí harcos” -interjúkban igen kevés szó esik a proletárdiktatúra hétköznapijairól. Elsősorban a Népköztársaság, a vöröskatonák frontélményei, és a fehérterror jelennek meg a memoárokból. Az idézet szerinti rossz közellátási helyzet önmagában nem feltétlenül volt kirívónak mondható a Tanácsköztársaság időszakában; mi magyarázhatja tehát ezt a szűkszavúságot?

Bár az elmúlt években kifejezetten megélénkült az érdeklődés a rövid életű magyarországi bolsevik kísérlet történetét illetően, még mindig igen sok részlet vár feltárára. Jelen tanulmányom célja egy ilyen feltárás elvégzése, részletesen bemutatva Cegléd városának 1919-es történetét.

* A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom doktori témavezetőmnek, Perényi Rolandnak. „A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

1 Zsadony Miklós visszaemlékezése. *I. Sándor*; 1969. 136. p.

2 A Tanácsköztársaságban (számos néven illetett) munkás- paraszt- és katonatanácsok váltották fel a helyi képviselő-testületeket, a polgármesteri, illetve közgyűlési elnöki funkciókat pedig a direktóriumok és/vagy intézőbizottságok, különösen azok elnökei gyakorolták.

Cegléd számos okból figyelemre méltó. Az első számú ok, hogy impozáns mennyiségű iratanyag áll ugyanis rendelkezésre, amely körülmény egyáltalán nem magától értetődő a világháború utáni forradalmi rendszerek esetében.³

Másodikként azt emelném ki, hogy a Tanácsköztársaság erősen központosító hiánygazdaságában a vidéki városok általában véve kutyaszorítóba kerültek: sem agrártermékük, sem iparcikkük nem volt elég. Ebben a viszonyrendszerben eset-tanulmányként érdekes Cegléd közellátási válsága és korabeli sorsa.

Harmadikként a város egyedi történelmi-politikai jellemzőit emliteném. Cegléd „Kossuth városaként” került be a magyar történelmi emlékezetbe, s 1918 előtt a Függetlenségi Párt bástyája volt. Antiszemizmusáról is hírhedt volt azonban már a dualista időkben, s a Horthy-korszak utolsó évtizedében jelentős nyilas centrummá vált. Érdeemesnek tartom erre a nehéz történelmi örökségre és a városban aktív agrárszocialista mozgalomra tekintettel megvizsgálni, hogy a baloldali radikális kísérlethez hogyan viszonyult a helyi lakosság.

Kutatásom alapjául primer forrásként a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára ceglédi tanácsköztársasági iratokat magában foglaló fondja⁴, valamint a Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár büntetőperes iratai⁵ szolgáltak, amelyeket a helyi pártajtó (a *Népakarát* című lap) teljes feldolgozásával, és a témában rendelkezésre álló — nem túl bő — irodalommal, például Nagy Dezső egymással erős tartalmi átfedésben álló tanulmányaival egészítettem ki. (Nagy 1982-es tanulmánya óta ráadásul nincs a témának friss irodalma.)⁶

A forráskutatást nehezítette, hogy a ceglédi tanácsra vonatkozó fondban — a jellemző kezeléstől eltérően — együtt őrzik az 1919. őszi polgármesteri iratokat a tanácsköztársasági iratanyaggal, így a felhasználható dokumentumok száma, bár így is tekintélyes, csekélyebb az előzetesen vártnál.⁷ Másrészt az iratanyag egy része modern kori iratpusztulás áldozatául esett: 1968-ban és 1979-ben számos olyan dokumentumot kiemeltek a ceglédi szovjet anyagából, amelyet Borosy András segédlete történelmi forrásérték szempontjából jelentős iratként tart szá-

3 A nominális hossza a ceglédi tanács iratanyagának ugyanakkor kérdéses. Az iratanyag összetételéről és modern kori iratpusztulásáról lásd lentebb.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (=MNL PML) XVI-53 Tanácsköztársaság. Cegléd város Direktóriumának iratai. (=XVI-53)

5 Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (=MNL BKML) VII-3-c. Kecskeméti Törvényszék iratai. Párttörténeti Intézettől visszakapott peres iratok (=VII-3-c.)

6 Nagy, 1959; Nagy, 1982.

7 A fond 3,12 iratfolyóméter terjedelmű, amely így, ha csak tanácsköztársasági anyagokat tartalmazna, ezzel a legnagyobb egy településre vetített iratmennyiség lenne a korszakból.

mon.⁸ Szerencse a szerencsétlenségben, hogy a kallódó iratok egy része egy fontos korszakos forrásgyűjteményből megismerhető.⁹

Tanulmányomban röviden ismertetem a város 1918 előtti politikai életét, a helyi baloldali mozgalmak előzményeit, valamint az őszirózsás forradalom ceglédi eseményeit. Ezt követően a kömmün működését, problémáit, valamint a mindennapi élet ehhez tartozó fontos aspektusait mutatom be: az igazgatást, a forradalmi törvényszéki rendszert és a legjelentősebb problémának bizonyuló közellátást. Külön fejezetet szentelek a városban a tiszai front közelsége miatt jelentős katonai jelenlétnek is, amelyben a lakosság és a fegyveres erők kapcsolatát vizsgálom. A fentiekkel összefüggésben a helyi sajtóra, kultúrára és kommunista agitációra is kitérek. A város lakóival szemben kommunista tevékenység miatt 1919 után indított büntetőpereket — amelyeket szintén részletesen feltártam — a közeljövőben önálló publikációban ismertetem.

Cegléd a dualizmus, a világháború, és a Károlyi-kormány időszakában

A 1920-as népszámlálás adatai szerint Cegléd lakossága 36.929 fő volt. A lakosság majdnem pontosan fele földművelésből élt, nagyjából 6800 fő pedig a szűken vett iparból. A szomszéd városokkal (Nagykőrös, Kecskemét, Szolnok) és más Duna-Tisza közti mezővárosokkal (pl. a hasonló lakosságú Kiskunfélegyháza) összehasonlítva azt láthatjuk, hogy még erősen agrárius jellegű, iparát tekintve dominánsan kisipari városról beszélünk (Kecskeméthez rendkívül hasonló százalékarányokkal). Összesen 369 embert, az ipari keresők alig több mint tizedét foglalkoztatta Cegléd öt nagyüzeme, a három gőzmalom, az áramfejlesztő telep, és a legnagyobb munkáltató, a MÁV-műhely.¹⁰ Tíz évvel korábban 235 fő,¹¹ húsz

8 *Borosy*, 1969. Nem egyértelmű, milyen szempontok alapján is történt a „jelentős iratok” kijelölése, Lakatos Ernő a kötet bevezetőjében így fogalmaz: „[...] közöltük a helytörténeti szempontból jelentősebb iratok tárgyát is, hogy némileg érzékeltessük a hivatali hatáskör és a való élet összefüggéseit.”

9 *Csicsay et al.*, 1969. Személy szerint a kutatásomhoz hasznosabbnak találtam számos olyan dokumentumot, amely nem került említésre a viszonylag kevés őrzési egységbe koncentráltó regesztázott iratok között.

10 1920. évi népszámlálás 2. 88., 98., 162., 166., 176. p.

11 1910. évi népszámlálás 2. 1016. p.

évvel korábban pedig mindössze 63 fő jelentette egyetlen gözmalomban a város nagyiparát.¹²

Nem is az urbánus munkásmozgalom határozta meg a politikai dinamikát a háború előtti Cegléden, hanem a függetlenségi párt, az agrárszocialista törekvések, valamint a politikai antiszemitizmus. Cegléd 1840-es években beköltöző, nagyjából 3%-os arányú zsidó közössége¹³ ellen a heccelés már akkor elkezdődött, amikor 1876-ban Verhovay Gyula szerzett képviselői mandátumot a választókerületben. A törökbarát külpolitikai nézeteivel ismertséget szerző Verhovay „kis Kossuthból” antiszemita hordószónok lett, s 1883-ban (igaz, nem önként) el is hagyta az Alföldön szinte monopolhelyzetben lévő függetlenségi pártot Istóczy Győző Országos Antiszemita Pártja kedvéért. Sorozatos országos botrányok (például egy pogromhangulatba torkolló vármegyegyűlés¹⁴) és Kossuth Lajos személyes denunciója kellett ahhoz, hogy 1887-ben a továbbra is erős támogatottsággal bíró Verhovay vereséget szenvedjen.¹⁵

Cegléd sosem volt gazdag város, de az antiszemita párt népszerűségét véleményem szerint nem lehet egyszerűen a politikai jogok hiányával, vagy a dualizmus időszakának gazdasági szakadékaival magyarázni. A birtokos gazdálkodók által dominált¹⁶ alföldi mezőváros önmagában nem novum a korszakban és — ellentétben más régiókkal — a nincsteléneknek is általában legalább volt munkája.¹⁷ A tiszai vérvádügy után az antiszemitizmust már minden skrupulus nélkül felvállaló Verhovayt pedig nem feldühödött parasztok juttatták a képviselői székbe, és 1884-ben még egyszer újabb mandátumhoz, hanem a városi elit. Hogy miért lett az Istóczy-párt egyik bástyája Cegléd és a ceglédi választókerület, az a fentieket figyelembe véve önálló kutatást igénylő kérdés.

A város mélyben meghúzódo nyugtalanságát mutatja, hogy akkoriban, amikor sikerült Verhovayt megbuktatni, megérkezett az agrárszocialista szervezkedés Ceglédre. Bár az úri társaság újságolvasója csak annyit tudhatott meg a helyi lapokból, hogy „*városunkban egy fővárosi úr apostolkodik a szocializmus ügyé-*

12 1900. évi népszámlálás 2. 981. p.

13 A ceglédi zsidóság stabilan a lakosság 3%-át tette ki a 19. század közepétől a holokausztig. A tanulmány által vizsgált időszakban ez bő 1000 főt jelentett. L.: 1910. évi népszámlálás 1. 561. p.; 1920. évi népszámlálás 1. 213. p.

14 *Végső*, 2020. 5. p.

15 *Reznák*, 1982. 270–274. p.

16 Cegléden a századfordulón a 30.000 lakosból 2436 fő volt választójogosult, háromnegyedük a földtulajdona alapján. *Reznák*, 1982. 277. p.

17 *Reznák*, 1982. 277. p.

ben”, ez a mondat úgy volt igaz, hogy közben meglehetősen leegyszerűsítette a valóságot.

Várkonyi István szegény napszámoscsaládban született Cegléden, fiatalkorát is a városban töltötte napszámosként, aztán a harmincas éveiben lókereskedőként, szemétszállítási vállalkozóként, majd ingatlantulajdonosként gazdagodott meg Budapesten. Már tehetős, tanult emberként lépett be 1889-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) elődszervezetébe, és ettől kezdve komoly figyelmet szentelt szűkebb pátriája „öntudatra ébresztésének”.¹⁸

A ceglédi paraszti önszerveződés másik jelentős alakja Urbán Pál volt, aki szintén helyi zsellércsaládból származott. Várkonyival ellentétben a földeken dolgozó és távirópóznákat cövekelő Urbánnak nem voltak meg az anyagi lehetőségei ahhoz, hogy felnőtt fejjel tovább tanuljon, de így is felkészült, alapos szónoknak tartották politikai ellenfelei. 1893-ban került sor az első nyilvános szocialista gyűlésre Cegléden, néhány évvel később az egyesületi élet is megindult, 1897-ben pedig az MSZDP földmunkáskongresszusát is a városban tartották. Itt bontott zászlót néhány hónappal később Várkonyi saját, a szociáldemokrata pártnál sokkal agráriusabb fókuszú pártja is.¹⁹ Ekkoriban 400 fő körülre becsülték a szocialisták számát a városban.²⁰

A szocialista szervezkedést a közigazgatás és a karhatalom is akadályozta, de hosszabb időre csak az 1898. évi II. törvénnyel sikerült letörni. Az 1897-es aratósztrájkokra válaszul ellehetetlenítették a földmunkások munkamegtagadását,²¹ ami a munkásigazolványok alapján Cegléden legalább 1100 keresőt érintett.²² A földmunkások országos megszervezéséről álmodozó Várkonyival szemben (akinek mozgalmát a koalíciós időszak idejére teljesen szétverte a földosztás gondolatát tulajdon intézménye elleni izgatásnak tartó kormányzat) Urbán más utat választott. Negyven társával 1902-ben megpályázta és elnyerte a várostól északkeletre elterülő 454 holdas Homokpuszta bérletét és szövetkezetet létesítettek rajta.²³

Noha a történet első hallásra tipikus falanszterutópiának tűnhet, a városbeli csúfnevéen „cucilista tanyaként” ismert Homokpuszta kimondottan sikeres lett.

18 Farkas, 1982. 289–292. p.

19 Szabó, 1979. 7–11. p.

20 Farkas, 1982. 295. p.

21 1898. évi II. törvénycikk a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról.

22 Farkas, 1982. 299. p.

23 Farkas, 1982. 315–316. p.

Nem klasszikus téesz volt, hanem bérlőszövetkezet, vagyis a tagok egyforma földdarabokat műveltek közös „védőernyő” alatt. A kezdeti nehézségek után a tanyának szőlője, cséplőgépe, darálója és saját tanyasi iskolája is lett, a bérlet 1913-as megújítása már nem ütközött anyagi nehézségekbe. Mi több, az egykori nincstelen földmunkások és egylovas fuvarosok leszármazottai 1945-ben már a földreformból is kimaradtak, mert túl tehetősnek minősültek az igényléshez.²⁴

A tekintélyes földbérlet a városi virilisek közé repítette a bérlőket, ahol Urbán Pál volt a képviselőjük. Ily módon az intézményes politikai részvétel szintjén is integrálódtak Cegléd életébe az agrárszocialisták. A szövetkezet és a szegény-parasztság érdekeit védő Urbánnak rendszeres összeütközései (és a választójogi harcok idején rövid kutya-macska barátságai) voltak a városi függetlenségi párttal, de nem volt mindig szívélyes a viszonya a saját pártbeli hátszágával sem. Az urbánus és földkérdésben kimondottan doktriner MSZDP-ben ugyanis nehezen birkóztak meg az értékelésük szerint „magántulajdon alapú gazdagodást” elősegítő ceglédi szövetkezet jelenségével.²⁵

A Kossuth-kultuszról már az emigráns politikus életében is ápoló városban hazatérő fia, Kossuth Ferenc 1896-tól gyakorlatilag alanyi joggal bírta a képviselői mandátumot. Kossuth 1914-es halálát követően pedig az ekkor még inkább fiatalkori kártyacsatáiról és nőügyeiről ismert függetlenségi nacionalista arisztokratát, Károlyi Mihályt választotta képviselőnek a város. Miután Gubody Ferenc polgármester, aki huszonhárom évig vezette a várost, 1907-ben elhunyt, az új városvezető az első megválasztásakor alig huszonhat éves jogász, Gombos Lajos lett.

Cegléden a világháború nagyjából ugyanabban a szomorú mederben folyt évekig, mint az ország más városaiban. A front egymás után nyelte el a hadköteles férfiakat, a helyükön orosz hadifoglyok dolgoztak a határban. Megnehezült a közellátás, nőttek az élelmiszerárak, ágyút öntöttek a templomok harangjaiból. Városgazdálkodási szinten sem mentek jól az ügyek, 1916-ban el kellett adni a város északi határában fekvő uradalmat.²⁶

24 Hidvégi, 1984. 96. p. Homokpuszta teljes történetéről l. Hidvégi, 1983.

25 Csizmadia Sándor, a Tanácsköztársaság későbbi népbiztosa Urbán bírálatok a földkérdés szociáldemokrata szentírásának számító *Agrarfrageból* is idézett, miszerint „a kooperációk társadalmi értéke abban van, hogy a földmunkásnak módot ad, hogy saját osztályától megszökjön”. Farkas, 1982. 317–319. p. A földosztástól, mint a magántulajdonosok számának megnövelésétől való tartózkodás később komoly politikai problémákat és népszerűségvesztést okozott mind az MSZDP-nek, mind a programjukat ebben átvevő Tanácsköztársaságnak.

26 Szabó, 1979. 18. p.; Nagy, 1982. 326. p.

A város lefagyott politikai élete 1917-ben élénkült meg ismét. A MÁV-műhely munkásai csatlakoztak a májusi országos sztrájkhoz, Nyisztor György későbbi földművelési népbiztos is a városban járt, később pedig Károlyi és a majdan a köztársaságot kikiáltó Hock János is. Az oroszországi események is lázba hozták a városi közvéleményt, a bolsevik hatalomátvétel után polgárháborúba süllyedő országról pedig leginkább csak annyit tudtak a ceglédiek, hogy Leninék békét akarnak — ez az utókor számára első pillantásra nehezen értelmezhető szimpátiavilágításokat is szült.²⁷

1918 elején a hadsereg számára élelmet rekviráló hatóságok borzolták a paraszti kedélyeket. „A nép türelmes, de ne éljenek vissza türelmével, mert ha a földművelő nép egyszer felháborodik, végzetes következményei lesznek” — fogalmazott figyelmeztetően a *Cegléd* publicistája, és a háborús összeomlás tűzének ismeretében a szavai látnokinak bizonyultak. Az egyre nehezebb helyzetben azonban nem a kormányzati belátás következett — nem is következhetett — hanem egy második rekvirálási hullám. Januárban az országos munkabeszüntetés idején az egész város munkássága sztrájkolt, a MÁV-műhely pedig júniusban is.²⁸

Nyárra már az összeomlás előtti időszak kísérőjelenségei borzolták a városi kedélyeket, júniusban katonaszökevényeket tartóztattak le egy nagyszabású razzián.²⁹ Augusztus 6-án országos hírré avanzsáló asszonytüntetésre került sor — az elsőre, de egyáltalán nem az utolsó. A liszt-és húshiány miatt kétségbeesett asszonyok a polgármesteri hivatalhoz vonultak spontán demonstrációra, s amikor be akartak menni az épületbe, dulakodásba keveredtek a rendőrökkel. Gombos polgármester erre kijött az épületből, de ő sem tudott mást adni, mint ígéreteket. Az asszonymentet és a hozzájuk csatlakozók ezt követően végigvonultak a főutcán, és beverték a városvezetők ablakait. A karhatalom mintegy 200 embert tartóztatott le.³⁰ A városvezetés ugyanakkor nem vonta le a megfelelő konzekvenciákat: „*idegen helyről felbújtogatott tömegre*” panaszkodott, miközben a nyári közgyűlési szünetet sem szakította meg.³¹

Az összeomlás bekövetkeztekor nem váratott magára sokáig a forradalmi átmenet Cegléden, még október 31-én bejelentették a forradalmi pártszervezetek és a város katonasága a csatlakozásukat a Nemzeti Tanácshoz.³² Gombos polgármes-

27 Szabó, 1979. 19–22. p.

28 Szabó, 1979. 22–25. p.

29 Szabó, 1979. 25. p.

30 Nagy, 1982. 326–327. p.

31 Nagy, 1982. 327. p.; Csicsay et al., 1969. 34. p.

32 Magyar, 2024. 236. p.

ter és a rendőri vezetők eközben elmenekültek a forrongó városból.³³ A november 1-jén megalakuló városi nemzeti tanács elnöksége Dobos Sándorból (aki egyúttal polgármester is lett), a függetlenségi párti Antal Antalból és a szocialista Horváth Illésből állt. A megalakuló nemzetőrség vezetője Heim Ádám gimnáziumi tanár lett.³⁴ Miközben a városban zajlott a politikai átrendeződés, a pályaudvaron ittas katonák és éhes helyiek fosztogatták tonnaszámba a liszttel teli vagonokat.³⁵

„*Várni kellett volna vele.*” — kommentálta lakonikusan az akkor már köztársasági elnök Károlyi a hírt, hogy a forradalmi Cegléd megválasztotta őt a város díszpolgárának. A „vörös gróf” díszpolgársága végül valóban a hatalomhoz való igazodás csúfos tanmeséje lett: 1919 októberében az ellenforradalmi városi közgyűlés sebesen törölte a titlust, hogy „*önmagunkhoz továbbra is hívek maradhassunk*”.³⁶

A város 1918 novemberében lelkesen ünnepelte a köztársaságot és a békét,³⁷ de irányítani nem lehetett könnyű feladat. Noha a közrendet a polgárőrség helyreállította,³⁸ Dobos polgármester január elején lemondott tisztségéről. Mivel az elsőnek kiszemelt főügyész nem vállalta, Kolofont József jegyzőt választotta új polgármesternek a közgyűlés.³⁹ Könnyebb dolga alighanem neki sem volt, de a függetlenségieknek — vagy ahogy a függetlenség elnyerésével egyre inkább nevezték őket, Károlyi-pártiaknak — is főhetett a fejük a szocialista előretörés miatt.

Az MSZDP és a szakszervezeti mozgalom robbanásszerű növekedést produkált az egész országban az őszirózsás forradalom reménykedő és sokat csalódó hónapjaiban, és ez alól Cegléd sem volt kivétel. Reiner Albert, a Biharból származó huszonnyolc éves szabó lett a városi párttitkár, és mind formális, mind informális módon megkezdődött a párt hálózatépítése. Ekkor ismerkedett meg Reiner egy

33 *Hunyady*, 1931. 160. p.

34 *Nagy*, 1982. 327–328. p.

35 *Magyar*, 2024. 246–247. p. Nagy Dezső szerint „a legégetőbb szükségletek kielégítéséről volt szó és nem rablásról” s ezt „még ellenforradalmi szemléletű forrásaink sem tagadják”. *Nagy*, 1982. 328. p.

36 *Hunyady*, 1931. 161. p.

37 *Nagy*, 1982. 328. p.

38 Cegléd, 1919. január 5. 3. p. „*a czeplédi újságok hasábjain november 7-dik óta nem igen olvasható sem betörés, sem gyilkolás. Hála a Gondviselésnek nincs napirenden a baromfiak eltulajdonítása sem. Jött az a tudat, hogy a kerületekben az őrség állandóan tesz szolgálatot, még a ruhalopások is tűnőfélben vannak [...]*”

39 Cegléd, 1919. január 5. 2. p.

másik szabóval is, a szintén szocialista irányba tájékozódó hadirokkant Zsadony Miklóssal.⁴⁰ Katonatanács is alakult a városban,⁴¹ de a ceglédi szocialista bakák nem folyamodtak Pogány József maffia-szerű módszereihez.⁴² Annál is kevésbé, mert úgy festett, egyenes úton is célba érnek. Februárban a polgármester már többségében szociáldemokrata néptanácsi delegáltakról jelenthetett a főispánnak,⁴³ a Károlyi-párti kontrollt csak az előljárási részvétele biztosította. A hat MSZDP-delegátus (Urbán Pál, Horváth József vasúti munkás, Zsadony Miklós, Mátyás József asztalossegéd, Szalkai István rendőr, Reiner Albert) mindegyike szerepet játszott ezután a Tanácsköztársaságban, sőt, Horváth kivételével vezető pozíciókban tették azt.

Nagy Dezső a Néptanács március 10-i ülésétől számítja a baloldali hatalomátvételt Cegléden,⁴⁴ mi több, Zsadony Miklós is március 10-i hatalomátvételre emlékezett memoárjában, élénk részletekkel megspékelve.⁴⁵ A források alapján világos, hogy ilyesmiről nem beszélhetünk. A Néptanács tizenkilenc tagból állt, a tizenegy delegátus mellett — akik közül a fenti hat személy volt az MSZDP képviselője — nyolc városi előjáró a hivatalukkal járó joggal velük ülésezett, s közöttük, amennyire tudható, nem volt szocialista szimpatizáns.

A Néptanács összesen kétszer ült össze, egyszer március 10-én, egyszer pedig március 17-én. A március 10-i ülés tartalmát a (szociáldemokrata) sajtó révén ismerjük, s a békés együttműködés képe rajzolódik ki a lapból a közszolgák, a szociáldemokraták, a Károlyi-pártiak és a kisgazdák között. Valóban kapott a baloldal komoly gesztusokat (például egy külön épületet a földmunkás-pártcsoportnak), de ezt interpretálhatjuk úgy, hogy az lett volna a furcsa, ha legnagyobb politikai frakcióként nem kap. Reiner sem gondolt ekkor még arra, hogy két héten belül megváltozik a hatalmi helyzet, inkább az foglalkoztatta, hogy felmentsék a városi élelmiszer-beszerzői állásából, vagyis főállású politikus lehessen. A közel-látási katasztrófa fenyegetése viszont érzékelhető volt, a város élelmiszer-tartalékait április 15-ig becsülték elegendőnek.⁴⁶

40 Zsadony Miklós visszaemlékezése. *I. Sándor*, 1969. 133–134. p.

41 Nagy, 1982. 328. p.

42 A budapesti Katonatanács vezetőjének intrikáiról és befolyásteremtéséről bővebben l. *Hatos*, 2018. 319–324. p.

43 Csicsay *et al.*, 1969. 161. p.

44 Nagy, 1982. 329. p.

45 Zsadony Miklós visszaemlékezése. *I. Sándor*, 1969. 134. p.

46 A Néptanács első ülése. Cegléd, 1919. március 16. 1-2. p.

A munkástanács és más tisztségviselők

A Tanácsköztársaság ceglédi kikiáltásának körülményeiről Horti Dezső ügyvéd-jelölt büntetőpere és a sajtó révén rendelkezünk némi információval. Március 22-e helyi eseményei ezért viszonylag pontosan rekonstruálhatóak. Aznap délelőtt Horti és Beck Zsigmond üveges⁴⁷ Budapestre készültek, de Albertirsán az állomásfőnöktől értesültek arról, hogy a fővárosban hatalomátvétel történt, emiatt nem biztos, hogy jönni fog a vonat. Visszatértek Ceglédre, ahol Horti első útja a Munkásotthonba⁴⁸ vezetett. Itt a jelenlévőknek azt mondta, hogy felhatalmazása van átvenni a hatalmat (nem tudunk róla, hogy lett volna), és Urbán Pált kereszte. Az időközben a helyszínre érkező katonai parancsnoktól a Munkásotthonban gyülekezők a raktár kulcsát követelték, hogy fegyverekhez juthassanak. Barta Károly százados ezt megtagadta, de néhány katonája hajlandónak bizonyult részt venni a hatalomátvételben.⁴⁹

Eközben megérkezett Urbán is. A Munkásotthonban összegyűlő társaság munkástanácsa nyilvánította magát, és megszövegezett egy formális proklamációt, amelyben magának vindikálta a város vezetését a fővárosi hatalomátvétel jogán: „*Minthogy Bpesten [sic] a munkások és katonák tanácsa a teljes hatalmat átvette és a munkástanács, mint legfelsőbb fórumon alakuló köztársaságot kikiáltotta [...]*”.⁵⁰ Urbán, Horti, Mátyás József, Fenyves Imre jogász, és az ismeretlen foglalkozású Horváth Ferenc ezután együtt mentek a városházára öt-hat katona kíséretében. Urbán bejelentette, hogy átvesszi a hatalmat, de további felsőbb rendelkezésig Kolofont polgármester ne hagyja el hivatalát. Ezután Horti felolvasta az említett proklamációt a hatalomátvételi aktus formális lezárásaként.⁵¹

Valószínűleg nem annyira budapesti parancsra vártak Urbánék, hanem Reiner párttitkára, aki aznap a városon kívül tartózkodott. Miután délután ő is megérkezett, megtartották a munkástanács első formális ülését. Addigra Barta

47 Magyar Üveg- és Agyagujság, 1914. május 15. 3. p.

48 A ceglédi Munkásotthont a Kisfaludy utca 13. alatt 1912-ben vásárolta és attól fogva használta az MSZDP, mint a városi szakszervezetek központját. 1926-ban az épületet — mondván, hogy korábban a „*kommün főfészke volt*” — a belügyminisztérium elkobozta, és Cegléd városának adta. L. Elkommunizálták a ceglédi Munkásotthont. Népszava, 1926. október 31. 6. p.; Nyolc nap múlva az utcára akarják kilakoltatni a ceglédi szakszervezeteket. Népszava, 1926. november 6. 13. p.

49 MNL BKML VII-3-c. B.1143/1920. Horti Dezső büntetőpere. fol. 3r.

50 A munkásdiktatura megalakulása. Ceglédi Újság, 1919. március 27. 3. p.

51 MNL BKML VII-3-c. B.1143/1920. fol. 3r.

százados is együttműködőbbnek bizonyult, így az azonnal megkezdődő bankellenes intézkedések már a helyőrség asszisztálása mellett mehettek végbe.

Az első munkástanács úgy épült fel, hogy a mozgalmárokból lett munkástisztviselők töltötték be minden fontos tisztséget, melléjük pedig, többnyire formális titulus nélkül, szakjártassággal rendelkező személyzetet állítottak. Az első napok káoszos nevezéktanára jellemző módon a tisztségviselőket gyakorta emlegették „népbiztosokként”. Közmunkaügyi „népbiztos” lett Urbán, a helyettese pedig Mátyás József. Alájuk beosztva „munkásügyi” (munkaszervezésért felelős) vezető lett Zsadosy. A közellátásért Horváth Ferenc és helyetteseként Hörömpő János felelt. A lakásügyeket, vagyis a házrekvirálási-újraelosztási feladatokat Farkas István közműves, helyetteseként Gyenes László kapta.⁵² „Karhatalmi népbiztos”, vagyis a helyi fegyveres testületek parancsnoka lett Hörömpő István asztalossegéd. Közigazgatási és sajtóügyi megbízott lett Fenyves Imre. A nevelés- és oktatásügy a három, világnézetileg leginkább azonosuló főgimnáziumi tanár, Szilágyi Adolf, Braun Soma és Heim Ádám referenciája lett. A bankügyeket a bankfiókok tisztviselőiből létrehozott kollektívára bízta Fodor Antal vezetésével.⁵³

Zsadosy és Fenyves munkáját Kolofont egykori polgármester volt hivatott segíteni, a lakásbizottsághoz Jász Jenő ügyvédet és a feltehetően szintén jogász Szabó Lajost⁵⁴ irányították. Hörömpő mellé Tóth Béla és Schlosser Ferenc rendőrkapitányokat helyezték. A közéleti vezetésére a Hengermalom Rt. üzemevezetőjét, Rechner Árpádot „igazolták le” (munkáltatója nem túl nagy öröme⁵⁵) és a malomtól érkezett Deutsch Miksa személyében az Urbán munkáját segítő szakember is.

Ellentétben a munkástisztviselőkkel, a helyükön maradó tisztviselőket vagy a Rechnerhez hasonló „beugrókat” nem mindenáron akarta felelősségre vonni az ellenforradalmi rendszer, habár természetesen találunk erre is példákat.⁵⁶ Mindenesetre a bukás után többen „előremenekültek” az ellenforradalmi harsányságba. Cegléden leginkább Kolofont főjegyző képviselte ezt, aki a *Ceglédi Híradó* brutálisan antiszemita kirohanásait⁵⁷ vette a nevére a lap felelős szerkesztőjeként,

52 Sajnos egyáltalán nem maradt fent iratanyag a működésükről.

53 A munkásdiktatura megalakulása. *Ceglédi Újság*, 1919. március 27. 3. p.

54 Szabó Gyula forradalmi törvényszéki vádbiztos testvére. L. A letartóztatott kommunistákról. *Ceglédi Híradó*, 1919. október 2. 3. p.

55 MNL PML XVI-53 I. 488/1919. A Ceglédi Hengermalom Rt. levele a munkástanácsnak.

56 Rekvirálásban részt venni, vagy arra utasítást adni — ami nem volt ritkaság — például rögtön semmivé tette ezt a fajta implicit mentességet.

57 Egy rövidhírbe sűrített példa: *Ceglédi Híradó*, 1920. június 24. 2. p.

ezzel igyekezett feledtetni forradalmi polgármesterségét, és azt, hogy őt is szólították „Kolofont elvtársnak”.

A struktúra csupán az első hetekben, az egypárti tanácsválasztásokig működött ebben a meglehetősen fejletlen formájában, ekkor nem is volt formálisan tanácselnök. A tanácsválasztások Ceglédén is — a hatalmom szándéka szerint alkoholmentes — népünnepélybe torkollottak cigányzenével és lelkesítő beszédekkel, utóbbit Nyisztor György földművelési népbiztos szolgáltatta. A hetvenkét nevet tartalmazó hivatalos listán szerepelt a proletárdiktatúra majdnem minden fontos exponense, de nehéz mélyreható következtetéseket levonni abból, hogy ki került rá és ki nem. Feltűnően hiányzik például róla Braun Soma, miközben Szilágyi és Heim felkerültek rá. Őt helyi nő is felkerült a listára.⁵⁸

Annak érdekében, hogy a legitimációját növelje, a helyi tanács hatalom lazán kezelte a „nem dolgozó” embereket a választók közül kizáró szovjet-választójogot,⁵⁹ Ceglédén tehát a módos emberek is szavazhattak, ha akartak.⁶⁰ A *Népakarat*⁶¹ tudósítása szerint 10.722 fő járult az urnákhoz, amelyből 8710 fő teljes egészében elfogadta a hivatalos listát. Ezek a számok reálisnak mondhatóak, az iratanyagban találtam ugyan egy 1342 fős számadatot, de az meglepően kevés lenne.⁶² Megemlékeztek a disszidens szavazatokról is, ezért tudjuk, kik rendelkeztek bizonyos személyes népszerűséggel Ceglédén. Egy számjegyű protestszavazat érkezett nagygazdákra és Károlyi-pártiakra, e mellett Timbus Endre főgimnáziumi tanár, bizalmiférfi⁶³ 220, a vasutas háterű⁶⁴ Imre János 400, Drumár Gyula MÁV-hivatalnok, vasúti bizalmi⁶⁵ pedig 530 szavazatot kapott.⁶⁶

58 Nagy, 1959. 2.sz. melléklet.

59 Egész pontosan a munkáltatók, a tőkejövedelemből élők, az egyházi személyek és a kereskedők nem szavazhattak a sietve kiadott XXVI. kormányzótanácsi rendelet szerint. Tanácsköztársaság, 1919. április 3. 1. p.

60 Nagy, 1982. 330. p.

61 Április elején a három helyi lap, a Ceglédi Újság, a Czepléd és a Ceglédi Közlöny összeolvadtak egy közös kormánypárti szerkesztőségbe a munkástanács rendelkezése alapján. Czeplédi Újság, 1919. március 27. 3.p. A (fő)szerkesztő az alig 21 éves Neményi Mátyás lett. Neményi-írói és tevékenységéről bővebben l. *Szeibert-Erdős*, 2023.

62 MNL PML XVI-53 V. 216/1919. (2).

63 A munkásdiktatura megalakulása. Czeplédi Újság, 1919. március 27. 4. p.

64 Ceglédi Hirmondó, 1927. április 17. 1. p.

65 MTCN, 1915. 316. p.; A munkásdiktatura megalakulása. Czeplédi Újság, 1919. március 27. 3. p.

66 Népakarat, 1919. április 11. 3. p.

Április folyamán a munkástanács elnöke Göbölös Pál MÁV-főkalauz lett,⁶⁷ a tanács vezetőségének, a direktóriumnak a névsora — Víg Károly szerint — a következőképpen alakult: Göbölös Pál, Farkas István, Habony József, Hörömpő István, Reiner Albert, Mátyás József, Fenyves Imre, Urbán Pál, Zsadony Miklós, Szalkai István.⁶⁸ Hunyady Ferenc más listát közöl (Reiner, Fenyves, Mátyás, Göbölös, Horváth), amelyet a nyomán a legtöbb Kádár-kori munka is átvett,⁶⁹ de mivel az eredeti állítás nincs alátámasztva, Víg közlését (amely a *Népakar*t egy, általam sajnos fel nem lelt lapszámára alapul) fogadom el hitelesebbnek. Az átalakulás során felállítottak egy új lakásszocializálási bizottságot is, valamint termelési biztosa lett az olyan, átfogóan kommunizált szektoroknak is, mint a mozik és a szállodák.⁷⁰ Megalakult a birtokrendező és termelést biztosító bizottság is, amelyet Hacker Samu vezetett.⁷¹

Május elején az egész munkástanácsot megrázta, amikor Szolnokról és Abonyból a román támadás következtében elmenekült a helyi tanács (s eközben Budapesten is válságos volt a helyzet). A nehézségen egyebek között úgy lettek úrrá, hogy Reiner május 2-án „*egybehívatta a ceglédi burzsoákat*”⁷² és nyilatkozatot adatott ki velük, hogy mindenki bízson a munkástanácsban és senki ne hallgasson a proletárdiktatúrával kapcsolatos rémhírekre. A veszély elmúltával a *Népakar*t heroizáló riportot készített a munkástanácsról.⁷³

Miután Urbán Pál, mint a legrutinosabb munkástisztviselő, a megyei munkástanács intézőbizottságában folytatta a munkát,⁷⁴ a bürokráciában tapasztalatlan szovjet-hivatalnokok kezében szétmállott a városi igazgatás. A napi ügyek után

67 A munkástanács ülése. *Népakar*t, 1919. április 20. 1–2. p.

68 *Víg*, 1979. 81. p.

69 *Hunyady*, 1931. 161. p.

70 A munkástanács ülése. *Népakar*t, 1919. április 20. 1–2. p.

71 *Csicsay et al.*, 1969. 229. p.

72 Név szerint: Füle János, a Takarékpénztár és a Hangya igazgatósági tagja, dr. Nagy Sándor ügyvéd, Sándor Rezső, a Takarékpénztár vezérigazgatója, Szilágyi Imre római katolikus plébános, Takács József református lelkész, és E. Tóth János, a Hitelbank igazgatótanácsának tagja.

73 A proletárforradalom megmentői. *Népakar*t, 1919. május 6. 1–2. p. „Mindegyikük [a direktóriumból] készen [állt] arra, hogy a következő pillanatban talán el kell esnie az eszméért vívott harcban, mégis ezen a dolgozó direktóriumon, amely a legnagyobb nyugalommal várta a következőket, és közben, amikor a munka engedte, még jóízű tréfákat is kovácsoltak, célozgatván lámpavasra és a legördülő fejekre... nem láthatta volna még senki, hogy a legkomolyabb perceit éli át.”

74 *Népakar*t, 1919. május 1. 3. p.

futás, azzal kombinálva, hogy a tanács jelentős hányada a frontra készült,⁷⁵ oda vezetett, hogy egy hónapon keresztül (május 8. és június 5. között) nem is került sor tanácsülésre.⁷⁶

Júniusra már odalett minden kezdeti lelkesedés, egy demoralizált, éhes, katonai túlkapasok által fenyegetett város nézett vissza a munkástanácsra. Göbolyós Pál minden tisztségéről lemondott,⁷⁷ s távozott volna a közéletmezés embert próbáló gondolai elől Rechner Árpád is, de az ő lemondását (még) nem fogadták el.⁷⁸ Mátyás József alkohollal próbálta oldani a stresszt, de a ceglédi forradalmi törvényszék⁷⁹ nem hunyt szemet az egyik legfőbb vezető törvénysértése fölött: egy hónap fogházbüntetésre és hivatalvesztésre ítélték, miután a vörös őrség ittasan talált rá az utcán.⁸⁰ Horváth Ferencet Havas Imre váltotta a közellátási hivatal élén, de kisvártatva ő is bedobta a törülközőt.⁸¹

Június elején bemutatkozott a városban Mikulik József esztergályos, a KMP (Kommunisták Magyarországi Pártja) alapító tagja, akit a környező járáások (az abonyi, a ceglédi, a monori és a nagykőrösi) kormányzótanácsai biztosának rendelték ki.⁸² A munkástanács elvileg engedelmességgel tartozott neki, mint teljhatalmú politikai megbízottnak.⁸³ Reiner feladata volt, hogy a közellátással kapcsolatos tervek kidolgozásában segítse őt, de egész ténykedése meglehetősen visszhangtalan maradt, valószínűleg nem tartózkodott túl sokat a városban. Készült

75 A május elején fenyegető tiszai román áttörés sokkhatása alatt a ceglédi munkástanács felajánlotta, hogy kollektíven bevonul a hadseregbe — végül erre nem került sor. L. A munkástanács kimegy a frontra. *Népakarat*, 1919. május 11. 1–2. p.

76 *Nagy*, 1982. 331. p.

77 A munkástanács ülése. *Népakarat*, 1919. június 8. 1–2. p.

78 MNL PML XVI-53 I. 488/1919. Rechner Árpád lemondó nyilatkozata és a munkástanács válasza.

79 Bővebben l. A forradalmi törvényszék című fejezetben.

80 Ítél a proletariátus. *Népakarat*, 1919. június 11. 2–3. p. „A proletariátus nem ismer kíméletet senkivel szemben, nem néz a multa, nem nézi azt, mit cselekedett a bűnös a múltban a munkásságért [...] ha valaki vét a proletariátus rendelkezései ellen, legyen az akárki, megkapja azt a büntetést, amelyet bűnével kiérdemelt. [...] Éppen a vezetőembereknek kell elsősorban levetniök bűnös szenvedélyeiket [...]”

81 MNL PML XVI-53 V. 1064/1919. Havas Imre lemondólevele. A nagy rotáció meglehetősen frusztrált levél írására sarkallta a direktóriumot: „[...] mintha Havas elvtárs megunta volna már a megbízatásával járó munkát és fáradtságot, a dolognak könnyebb és kényelmesebb részét ragadja meg akkor, amikor benyújtja lemondását [...]”

82 A munkástanács ülése. *Népakarat*, 1919. június 8. 1–2. p.

83 *Csicsay et al.*, 1969. 319–320. p.

vele a *Népakaratban* egy meglehetősen semmitmondó interjú,⁸⁴ illetve beszédet mondott a világ ifjűmunkásainak ünnepén Cegléden.⁸⁵

Kevéssel azután, hogy a tanács felvette a fonalat, nagyszabású nőtüntetések rázták meg a várost.⁸⁶ Miután az egyik előjáró, Fenyves Imre édesanyjánál a lázongók nagyobb mennyiségű élelmiszert találtak, a direktórium lemondott, a diszkreditálódott Fenyves pedig a továbbiakban nem vett részt a városvezetésben. A június 17-i ülésen felállítottak egy bizottságot a tíz korábbi direktor átvilágítására, a tanács pedig titkos szavazással egy tizenhat tagú új intézőbizottságot választott. Hogy a korábbi szétforgácsolódást elkerüljék, ebből egy szűkebb direktóriumot is létrehoztak, amelyet Szalkai vezetett, Zsadony és Hörömpő János „*másodelnökségével*”.⁸⁷ Létrejött ez idő tájt (nem a munkástanács kezdeményezésére) egy szakszervezeti bizottság is a gazdasági ügyekben „indítványozni és ellenőrizni”.⁸⁸

Az új struktúra csak néhány napig létezett, a június 28-i ülésen egy meglehetősen hézagos létszámú munkástanács megújította a szűkebb vezetőséget. Változás történt a többi laikus közigazgatási vezetői pozícióban is. Zsadony lett a direktórium elnöke, a direktorok pedig Hörömpő István, Hörömpő János, Szalkai és Zana Lajos. Halmi József földmunkás és Kapeller János vasmunkás vették át a közellátást, Farkas István földmunkás és Kubinyi Imre a közélelmezést, Stefanovics Sámuel⁸⁹ vasmunkás és Károlyi Károly vasmunkás a beszerzést, Zana Lajos és Gyura István földmunkás a munkaügyet. Létrehozták a panaszírodát is, ahol Faragó Pál városi házai kézbesítő vette fel a tanácsot elárasztó kérelmeket.⁹⁰ Utóbbiról, a „*végtelen nyugodt bácsiról*” Zsadony is megemlékezett memoárjában.⁹¹ Rechner az őrlési munkálatokra hivatkozva lemondott, a közélelmezési szakigazgatás élén helyettese, Király Rezső váltotta.⁹² Egyedül a terrort követelő beszéddel előruk-

84 Népakarat, 1919. június 8. 3. p.

85 Népakarat, 1919. június 27. 4. p.

86 Részletesen I. A közellátás és problémái fejezetben.

87 A Munkástanács Intézőbizottsága lemondott. Népakarat, 1919. június 19. 1-3. p.

88 Csicsay et al., 1969. 340 p.

89 A letartóztatott kommunistákról. Ceglédi Híradó, 1919. október 2. 3. p.

90 A Munkástanács ülése. Népakarat, 1919. július 1. 1-2. p. A megoldás nem bizonyult tartósnak, mert a panasziroda nagy forgalma még mindig akadályozta mások munkáját. MNL PML XVI-53 V. 2193/1919. A direktórium rendelkezése a panaszfelvétel időpontjáról.

91 Zsadony Miklós visszaemlékezése, I. Sándor, 1969. 136. p.

92 MNL PML XVI-53 V. 594/1919. Rechner Árpád kérelme és a direktórium válasza.

koló Hörömpő István tartotta meg a karhatalmi vezető pozícióját.⁹³ Ezt követően már nincs tudomásunk érdemleges szervezeti változásokról.

Augusztus 1-jén a munkástanács még nem tudott a közelgő budapesti bukásról, s saját gondjaiba merülve ülésezett a városházán. Reiner a korrupciót ostorozta, Urbán — nyilván a romló hadi helyzetre reflektálva — a rémhírterjesztők ellen beszélt, Fodor pedig közigazgatási átszervezéseket sürgetett. Fel is állítottak a városháza hivatalainak átszervezésére egy háromtagú bizottságot, amely Szabó Gyulából, Fodorból és Kolofontból állt.⁹⁴

A Vörös Hadsereg felbomlásával, a kommün bukását azonnal a román megszállás követte. Augusztus 2-án román katonák jelentek meg a ceglédi városházán, a munkástanácsi vezetőket távozásra kényszerítették, és az átszervező bizottságnak adták át a hatalmat. Timbus Endre, aki a kommün alatt a tanári kar bizalmiférfija volt, majd a hivatalos lista ellenében indult az egypárti választásokon, főispáni kinevezést kapott Traian Moşoiu tábornoktól és ebben a minőségében ő köszöntötte az augusztus 9-én ismét összeülő régi-új városi közgyűlést.⁹⁵

A kommün intézkedései Cegléden

A munkástanács konkrét rendelkezéseit és reakcióit a felsőbb utasításokra változó mértékben ismerjük. Azt például büszkén jelentették április végén, hogy a Kormányzótanács által elrendelt széles körű kommunizálásokat végrehajtották a városban. „Büszkeséggel állapíthatjuk meg, hogy Cegléd nemcsak egyéb téren, hanem a szocializálási munkálatokkal is az első helyen áll az Alföldön.” — düllesztette a mellét a *Népkarat*.⁹⁶ Ahogy az országszerte gyakran előfordult,⁹⁷ Cegléden is a korábbi tulajdonos lett az újdonsült „köztulajdon” ügyvezetője; így történt Ungvári László szőlő-és fatermelő vállalatával is.⁹⁸

93 „Cegléden sem nyilvánul meg kellőképpen a diktatúra szigora. Nem szabad a burzsoáziát szóhoz engedni, reájuk kell feküdni [...] meg kell akadályozni a vörös terrorral hogy a fehér terror felüthesse a fejét. A burzsoáziát egészen lehetetlenné kell tenni, mert amíg van burzsoázia addig van ellenforradalom is.” *Népkarat*, 1919. július 1. 1-2. p.

94 Nagy, 1982. 332. p.

95 Nagy L., 1982. 355. p.

96 *Népkarat*, 1919. április 25. 2. p.

97 *Hatos*, 2021. 227–228. p.

98 *Népkarat*, 1919. április 11. 3. p.

Elsősorban a kommunisták elleni peranyagokból derül ki, hogy a munkástanács tagjai fegyveres kísérettel folyamatosan jártak házkutatásokat tartani, az élelmiszerkészleteket, értékeket, fegyvereket leltározni, elkobozni. A július közepére beálló totális zsírhiány esetében is számítottak az „önkéntes” adományokra. „Amennyiben e felszólítás nem járna a kívánatos eredménnyel, *a legkimélettebb rendszabályokat kellene foganatosítanunk.*” — írta a helyzetet véka alá nem rejtve a *Népakarat*.⁹⁹

Bár Cegléden nem tudunk sem túszejtésekről,¹⁰⁰ sem szimbolikus megalázásokról,¹⁰¹ a „burzsoák” elleni fenyegetőzés nem állt meg a *Népakarat* hasábjain. Sújtotta a városiakat a rekvirálás, a vagyondézma, vállalkozásaik és ingatlanjaik elkommunizálása. Június végén — július elején pedig a város korábban nem túl bőséges rendelkezési alapját¹⁰² 31 tehetős polgártól beszedett sarcból töltötték fel 300 000 korona fölé. A bukás után a beszedett összegnek nagyjából a háromnegyedét kaphatták vissza a kárvallottak. Visszaadták ugyanekkor annak a 242 000 koronának a nagyját is, amelyet közadakozással gyűjtött össze a kömmün.¹⁰³

Mivel az értéktelen papírpénzek közepette mindenkinek az aprópénz kellett, a pénzforgalom megtorpant. A ceglédi tanács szokatlan, de nem példátlan¹⁰⁴ rendelkezése szerint egy- öt- és tízkoronás szükségpénzek¹⁰⁵ nyomásával próbálták meg kezelni a helyzetet. A város határán belül lehetett velük fizetni, a kinyomott pénzek ellenértékét pedig a tanács letétbe helyezte a helyi takarékbankban.¹⁰⁶ Júliusban a portfóliót húszkoronásokkal tervezték kiegészíteni.¹⁰⁷ Bár az ellenforradalmi adminisztráció nem vette szívesen a „szovjetpénzt”, az aprópénzhiány

99 Népakarat, 1919. július 18. 4. p. Kiemelés az eredetiben.

100 A túszejtést szervezetteren használták a Tanácsköztársaság idején, elsősorban Budapesten, „burzsoák” politikusok és magánszemélyek ellen, elrettentő céllal. Terroralakulatok, különítmények is ejtettek túszoikat. Helyi szinten is alkalmazták a módszert, amennyiben a munkástanács nem érezte magát megfélemlítés nélkül biztonságban. Bővebben l. *Bödök*, 2014.

101 Kispesten például a helyi képviselő-testület viriliseit kiharancsolták az utcákra sarat kaparni. *Erdős*, 2019. 21. p.

102 MNL PML XVI-53 V. 275/1919. A ceglédi számvevőség összeírása a túlköltségekről.

103 MNL PML XVI-53 V. 2136/1919. Járásbíróági végzés a Ceglédi Takarékpénztárnál zárolt tanácsköztársasági számlákról.

104 Volt például Kecskemétnek is helyi pénze, amelyet a ceglédiek nem akartak szűkebb pátriájukban elfogadni. *Csicsay et al.*, 1969. 377. p.

105 Megtekinthető: *Nagy*, 1959. 14. sz. melléklet.; *Nagy*, 1982. 14. sz. melléklet.; *Vigh*, 1979. 231. p.

106 Megszűnik az aprópénzhiány. *Népakarat*, 1919. június 3. 2. p.

107 Huszkoronás pénzjegyeket bocsájt ki a város. *Népakarat*, 1919. július 18. 2. p.

nem oldódott meg varázsütésre, ezért a szükségpénzeket még 1919 őszén is elfogadták, igaz, csak a névérték feléért.¹⁰⁸

Cegléden nehezen áttekinthető viszonyok uralkodtak a rendfenntartó szervek tekintetében. Megszervezték a vörös őrséget, amelybe beléphettek a forradalmi paramilitáris alakulatok (polgárőrség, népőrség) tagjai is.¹⁰⁹ Ám a történet bonyolultabb annál az általános alapképletnél, hogy a rendőrök „átöltöztek” vörösörnek, mert ezzel párhuzamosan mindvégig megmaradt a rendőrség is a városban, mi több, egy júliusi belügyi rendeletig a nyomozó jogköreit is megtartotta.¹¹⁰ Létezett e mellett egy harmadik rendfenntartó testület, a munkásgárda, amelynek elsődleges dolga az őrzárazozás, a kijárási tilalom betartatása volt.¹¹¹ Az őrség és a gárda ugyanakkor eleinte erősen összefolyt, már csak annál fogva is, hogy amennyire tudható, mindkét szervezet Hörömpő István parancsnoksága alatt állt.¹¹²

Mivel a gárdába sokan azért léptek be, hogy az éjszakai silbakolással ússzák meg a frontszolgálatot,¹¹³ a két szervezetet különválasztották és a gárdát átszervezték. Május 22-én arról határozott a munkástanács (Lévai Oszkár katonai városparancsnok nyomására), hogy a szakszervezeti tagoknak kötelező belépnie a munkásgárdába. „Aki élvezni tudja a szakszervezeti tagság előnyeit [...] annak áldozatokat is kell tudni hoznia a proletariátus érdekében” — jelentette ki a parancsnok. Matkovics Istvánné a nősakszervezet nevében hozzátette, hogy a női munkások, ahol csak tudják, tehermentesítik a férfiakat az éjszakai műszak alól. A korábbi állományt beléptették a hadkiegészítő szervezetként funkcionáló vörös őrségbe, a helyüket pedig ilyen módon a szakszervezetekből kezdték el feltölteni.¹¹⁴

A ceglédi határ azonban akkora volt, hogy ennyi fegyveres testülettel, illetve a városban állomásozó katonai alakulatokkal együtt sem győzték a rendfenntartást. Bár a mezőőrséget is beléptették az összevonásokkor a vörös őrségbe, maga

108 Nagy, 1982. 336. p.

109 Csicsay *et al.*, 1969. 210. p.

110 MNL PML XVI-53 V. 2157/1919. Az intézőbizottság rendelkezése Tóth Béla rendőrkapitány leváltásáról.

111 Öröklik a munkásgárda. Proletárok a rendfenntartás szolgálatában. Népakarat, 1919. május 13. 2. p.

112 MNL PML XVI-53 V. 10/1919. A direktórium válasza a ceglédi fogházöröknök.

113 Nagy, 1982. 333. p.

114 Munkások a vörös őrségben. Népakarat, 1919. május 25. 1. p. Mindent elmond a viszonyok szövevényességéről, hogy a cikk szerzője is összekeveri a két testületet.

a városparancsnok kérte, hogy ne vigyék el őket a frontra.¹¹⁵ Az őrzáratokban is nehézséget okoztak az alföldi távolságok, a külterületeken lakók nem szívesen jártak be 6-8 kilométerről éjjeli járőrszolgálatra, főleg, hogy így épp a saját családjaikra nem tudtak figyelni.¹¹⁶ Végül a Lévai Oszkárt váltó városparancsnok, a város megsarcolását¹¹⁷ is levezénylő Dervarics Antal megtiltotta a munkásgárdák működését és megparancsolta a tagjainak a fegyvereik leadását.¹¹⁸

A gyermeknyaraltatási programban is részt vett Cegléd. A *Népakarat* így buzdította a lakosságot a részvételre: „Nekünk kell kárpótolni őket [a gyerekeket] a mult évi szenvedésekért és a rossz élelem, rossz életmódtól, a burzsoá társadalom bűnétől sápadt keskeny kis orcáknak meg kell gömbölyödniük [...] A ceglédiek sem élnek aranynapokat, mégis hisszük és érezzük, hogy igaz szívvel, jó lélekkel minden egyes érző ember szívesen fogja látni házatáján a pesti gyerekeket az életet adó nyár alatt.”¹¹⁹

A munkástanács igyekezett aktív propagandatevékenységet folytatni, olyan-nyira, hogy a kommunizmus elől még a focimeccsen sem volt menekvés. „Előre Sport Kör és a Ceglédi T.S.E. vásárnap délután tartják meg mérkőzésüket a vásártéri pályán. Ez alkalommal a ceglédi szocialista párt kiküldöttje a meccs előtt propaganda beszédet fog mondani.”¹²⁰ Létre akartak hozni helyben is egy agitátorképzőt, amely a Közoktatásügyi Népbiztosságnak is elvárása volt, de a május eleji szolnoki és abonyi riadalom káosza miatt sokat csúszott a kezdés.¹²¹

Június 8-án hatalmas pártagitációs ünnepélyre készült a város a Kámáni erdőben.¹²² A pünkösdi bolsevik mulatságra Reiner beszéde mellett amatőr színitársulattal és cigányzenés táncmulatsággal készültek.¹²³ A jó mulatsághoz pe-

115 MNL PML XVI-53 V. 685/1919. Lévai Oszkár kérvénye a zászlóalj-parancsnokságnak.

116 MNL PML XVI-53 V. 819/1919. Ignác Demeter javaslata az intézőbizottsághoz.

117 Dervarics Antal Szabó Bálint katonai forradalmi törvényszéki taggal és Kozma Sándor vörösrőrrrel együttműködve 2000-30.000 korona közötti összeget sarcolt ki a város több tucatnyi tehetős polgárából. MNL BKML VII-3-c. B.1229/1920. Szabó Bálint és társai büntetőpere.

118 MNL PML XVI-53 V. 2115/1919. Dervarics Antal parancsa a munkásgárdák betiltásáról.

119 *Népakarat*, 1919. május 18. 3. p.

120 *Népakarat*, 1919. április 18. 4. p.

121 *Népakarat*, 1919. április 18. 4. p.; *Népakarat*, 1919. május 27. 3. p.; *Népakarat*, 1919. június 24. 2-3. p.

122 A „Kámán” Cegléd Városligetje volt, egy közkedvelt parkos terület a várostól nyugatra a Budai út mentén. A ceglédi előljárárság a világháború előtt megvásárolta, és a területen táncszámokat, tekepályát és vendéglőt épített.

123 *Népakarat*, 1919. június 1. 3. p.

dig lazán értelmezett szesztilalom is dukált, egy-két pohár sör fogyasztását mindenkinek engedélyezték.¹²⁴ Hasonló gesztusokra később is sor került, az anyaggyűjtő állomás nyári mulatságán 2500 liter sört csapolhattak le „kellő ellenőrzés mellett”.¹²⁵

Május elsejét természetesen Cegléden is grandiózus külsőségekkel ünnepelték. A *Népakarat* tudósítása szerint 14.000 munkás részvételével zajlott a délelőtti népgyűlés a főtéren, amelyen Urbán Pál és Mátyás József mondták a beszédeket. Urbán azt mondta, 21 éve ünnepli már május 1-jét Cegléden, de „a 21 esztendő alatt összesen nem láttam annyi munkást együtt, mint amennyit itt.” „Lássá és érezze meg mindenki — ütötte a vasat Lévai Oszkár városparancsnok is — hogy ez a május nagyban különbözik a régi májusoktól. Akkor még csak bizonyos reformokért, rövidebb munkanapért, több fizetésért, jobb munkavédelemért stb. stb. küzdöttünk. Ki beszél ma erről? A proletárok hatalma percek alatt megvalósította a munkásság 40 esztendőös követeléseit.”¹²⁶

Míg a kommun igazgatási szervei közül a lakásbizottság munkáját egyáltalán nem, a közéletmezését pedig csak nyomokban ismerjük, arról néhány levéltári dokumentumon keresztül képet alkothatunk, hogyan működött a munkaügyi hivatal. Az álláskereső családjának helyzete is számíthatott — „*apja molnár, jól keres*”, írták például egy visszautasított pályázó anyagára.¹²⁷ Nem járt sok sikerrel a boldogtalan építész sem, akinek csak kőművesmunkát ajánlott fel a tanács.¹²⁸ De ha valakit a szakszervezet ajánlott, Mátyás a volt munkatársain keresztül akkor is „lekáderezte” a jelentkezőt, hogy igazolják, megfelelő munkaerő-e.¹²⁹ A katonai forradalmi törvényszékhez¹³⁰ és a *Népakarathoz*¹³¹ azonban sikeresen el lehetett helyezkedni. Kirúgásokat eszközölni nem volt egyszerű; ha valakit mindenképpen el kellett bocsátani, akkor a vörös őrség kínálkozott pótlólagos munkahelynek az illető számára.¹³²

124 *Népakarat*, 1919. június 8. 3. p.

125 MNL PML XVI-53 V. 2169/1919. A direktórium válasza az anyaggyűjtő műhelynek.

126 A ceglédi proletáriátus májusi ünnepélye. *Népakarat*, 1919. május 4. 1-3. p.

127 MNL PML XVI-53 V. 33/1919. Srorim Teréz alkalmazásának ügye.

128 MNL PML XVI-53 V. 132/1919. Sinka Pálkás János alkalmazásának ügye.

129 MNL PML XVI-53 V. 58/1919. Sárík Mihály alkalmazásának ügye.

130 MNL PML XVI-53 V. 137/1919. Dr. Almási Sándor alkalmazásának ügye.

131 MNL PML XVI-53 V. 157/1919. Wertheimer Ibolya alkalmazásának ügye. Wertheimert később Reiner párttitkár feleségül vette. A frigyről a szerelemházasságot dicsőítő publicisztika is megjelent a helyi lapban. L. Proletárházasság. A jövő — ma. *Népakarat*, 1919. május 29. 3. p.

132 MNL PML XVI-53 I. 487/1919. Weisz Aladár alkalmazásának ügye.

Az iskolaügyben nem jutottak messzire a tervezett átalakítások. Bár Braun Soma izzó szavakkal követelt „új közoktatást” a *Népakaratban*¹³³, a gyakorlatban a felekezeti iskolák kommunizálása sem következett be a román katonaság megérkezéséig.¹³⁴ Végrehajtották azonban a kötelező hittan-oktatás eltörlését, azokat szociológiai előadások váltották fel, hogy a gimnazisták Buharin és Engels műveire cseréljék „az özönvíz előtti vénasszonymeséket”, ahogy a *Népakarat* jegyezte meg a bibliai ismeretekről.¹³⁵ Maga Braun is többször adott elő ezeken az órákon.¹³⁶

A népművelődési erőfeszítések keretében egy ismeretterjesztő bizottság alakult, amely hétféle foglalkozást kínált ingyenesen.¹³⁷ A fakultatív kurzusok közül az írni-olvasni tanulás kérdését egy idő után nem bocsátották vitára, a *Népakarat* a kötelező beiskolázás érdekében minden városi analfabéta összeírását kérte a lakosságtól.¹³⁸ A portfólió nem állt meg az általános- és szakiskolai ismereteknél, előkerült a gépírás oktatása, valamint a német, a francia,¹³⁹ és az eszperantó¹⁴⁰ nyelvtanulás lehetősége is. A foglalkozások látogatottságáról azonban nem rendelkezünk adatokkal.

A szesztilalom és a kijárási tilalom kiszámítható folyományaként munka nélkül maradtak a muzsikus cigányok is,¹⁴¹ ám eközben a földeken égető szükség volt

133 B. S. [*Braun Soma*]: Új közoktatást! *Népakarat*, 1919. április 11. 2. p. „Mit tanítunk ezután? A felelet: Semmi olyat nem, ami a burzsoázia érdekét szolgálja, és minden olyat, ami arra van hivatva, hogy nagyon terebélyes fává növecsse a fiatalság lelkében is a szocializmus palántáját [...]”

134 Nagy, 1982. 341. p.

135 *Népakarat*, 1919. április 25. 3. p.

136 *Népakarat*, 1919. április 11. 3. p. A bukás után Braun beszédeiből (ahogy a cikkeiből is) terhelő bizonyítékok váltak a bíróság előtt. MNL BKML VII-3-c. B. 2758/1919. Braun Soma büntetőpere.

137 Mindent a proletároknak. *Népakarat*, 1919. április 23. 2. p. Sorban a következő foglalkozásokra nyílt lehetőség: analfabéta-oktatás, elemi iskolai ismeretek, általános ismeretek (állampolgári és egészségügyi ismeretek), üzemviteli szaktanfolyam, szociológiai kurzus, mezőgazdasági szaktanfolyam, kultúrelőadói tanfolyam.

138 *Népakarat*, 1919. május 23. 3. p.

139 *Népakarat*, 1919. május 1. 3. p.

140 *Népakarat*, 1919. július 6. 2–3. p. Az eszperantó, mint könnyen megtanulható mesterséges nyelv, népszerű volt a Szovjetunió létrejötté, és ezzel az orosz nyelv kitüntetett szerepének megjelenése előtt a nemzetközi munkásmozgalomban. Más településeken is kísérleteztek 1919-ben a tanításával, l.: *Alföldi*, 1984. 422. p.

141 MNL PML XVI-53 V. 647/1919. A muzsikus cigányok kérvénye a munkástanácshoz.

a munkáskezekre az aratáshoz. A szőlőkbe nőket és gyermekeket is vártak már dolgozni.¹⁴² A „lógós” földműveseket a szakszervezetből való kirúgással (vagyis gyakorlatilag éhkoppal) fenyegették,¹⁴³ a forradalmi törvénytől által elítéltek kiadták dolgozni a fogházból,¹⁴⁴ és amikor még így sem volt elégséges a létszám, elrendelték az általános munkakényszer.¹⁴⁵ „Mert ne gondolják a burzsoák, hogy lehetséges lesz fenntartani az eddigi állapotot, hogy a munkásság majd dolgozva koplal, míg ők jóllakva henyélhetnek úgy, mint a múltban. A mai társadalom szellemének hódoljon be mindenki [...]” — nyújtott a rendelkezéshez világnézeti állványzatot Stanga János, a Belügyi Népbiztosság ceglédi kiküldötte.¹⁴⁶

Stanga a belügynek is írt egy jelentést, amelyben leszedte a keresztvizet nem csak a pártszervezetről, hanem a helybeli kéz kezét mos viszonyokról is: „a burzsoázia ellen kiadott munkakényszer rendelkezés a helybeli Munkás Tanács által; teljesen írott malaszt maradt, ez alkalommal előfordult, hogy politikai megbízott elvtárs¹⁴⁷ közbenjárt egyes burzsoá egyének eredetében [sic!] ugyancsak egy vörös hadseregbeli parancsnok elvtársunk is nem elvtársi modorral támadta meg hivatása teljesítése közben munkaközvetítő elvtársunkat [...]”¹⁴⁸

A korrupciónak természete, hogy ritkán adják írásba, ezért az olyan vádaskodásokon kívül, mint Stanga levele vagy Károlyi Mihály vöröskatona panasza,¹⁴⁹ kevés rálátásunk van arra, mennyire volt valójában tiszta kezű a szovjet-adminisztráció Cegléden. Annyi tűnik biztosnak, hogy Reiner párttitkár szocializált házban élt, és valami munkát ingyen végeztetett magának az építési hatósággal.¹⁵⁰ A különféle megbízottak többször is önkényesen léphettek fel, mert az intézőbi-

142 MNL PML XVI-53 V. 915/1919. A direktórium közleménye a szőlőmunkákról.

143 Népakarat, 1919. június 22. 3. p.

144 MNL PML XVI-53 V. 752/1919. A munkástanács engedélyezi, hogy az elítélteket mezei munkára vigyék.

145 Népakarat, 1919. július 4. 2. p.

146 Stanga János: A munkakényszer és a burzsoázia. Népakarat, 1919. július 13. 1. p.

147 Nem azonosítható, pontosan kire gondol itt.

148 Csicsay et al., 1969. 368–370. p.

149 Részletesen I. a Civilek és katonák — a Vörös Hadsereg Cegléden fejezetben.

150 MNL PML XVI-53 V. 1026/1919. Az építési direktórium levele az intézőbizottságnak Reiner Albert kútásási kérelme tárgyában. „Újabb munkafelvétel ezen háznál csak az Intéző Bizottság ilyen értelmű s határozott utasítására eszközölhető, megnevezve, hogy milyen alap terhére számolható el.”

zottság ismételten határozatot hozott ezzel kapcsolatban.¹⁵¹ Ugyanakkor a rossz szomszédi viszonyokat is minden bizonnyal többször kihasználták a lakosság részéről, mert júliusban közzétették, hogy névtelen feljelentésre nem tartható többé házkutatás.¹⁵²

A forradalmi törvényszék

A Tanácsköztársaság a büntetőbíróságok helyett laikus ítélőszékek, ún. forradalmi törvényszékek elé utalta a büntetőügyeket. A büntetendő tételek lajstroma pedig nem korlátozódott a büntető törvénykönyv által tartalmazott tételekre: kormányzótanácsi és népbiztosi rendeletek tucatjai fenyegették az azokat be nem tartó személyeket forradalmi törvényszékekkel. Büntetendővé vált egyebek között az alkoholkimérés és fogyasztás is, a Tanácsköztársaság az első intézkedései egyikeivel teljes prohibíciót hirdetett. Számos gazdasági rendelkezés be nem tartása is szabadságvesztéssel vagy más büntető szankcióval fenyegetett, ahogy a szovjeturalom elleni politikai (vagy akként értékelt) nyilvános fellépés is.¹⁵³

Cegléden a munkástanács április 5-én értesítette az Igazságügyi Népbiztosságot a törvényszék megalakításáról. Az elnök Horváth József kazánkovács, üzemi bizalmi¹⁵⁴ lett, a vádbiztos egy jogász, Szabó Gyula ügyvédjelölt, a tagok, vagyis a szavazóbírók Hörömpő István szabó, Vinke Mihály betűszedő, Bogdán Lajos cserépfedő, Halász Péter kocsifényező és Faragó Pál vasúti fűtő, a jegyzőkönyvvezető pedig Soltész Mihály banktisztviselő.¹⁵⁵

A *Népakarat* időről időre beszámolt a törvényszéki ítéletekről, így viszonylag széles körét ismerhetjük meg azoknak. Az első beszámoló alapján a forradalmi törvényszék az ítéletei elsöprő többségét szesztilalmi kihágásért hozta. Szeszelő vörösörök például három hónap elzárást kaptak büntetésül, a kocsmárosok pedig 500–5000 korona pénzbüntetést, készletelkobzást és az iparendélyük

151 MNL PML XVI-53 V. 1025/1919. Az intézőbizottság határozata a megbízottak önkényes eljárásairól.

152 MNL PML XVI-53 V. 2131/1919. Az intézőbizottság határozata a feljelentések befogadásáról.

153 A forradalmi törvényszékek struktúrájáról, működéséről részletesen l. *Sarlós*, 1961. A különböző típusú büntetőügyekben hozott ítéletekről részletesen l. *Erdős*, 2019b; *Erdős*, 2021.

154 *Kende-Szerényi*, 1985. 38. p.

155 *Csicsay et al.*, 1969. 221. p.; *Fábián*, 1969. 89. p. Fábián gyűjtése szerint Mücke Mihály nyomdász és Retkes László kőműves is a törvényszék szavazóbírái voltak, de erre nem találtam a forrásokban megerősítést.

bevonását.¹⁵⁶ Ezek az egész időszakot nézve viszonylag reprezentatív büntetési tételeknek tekinthetők. Ennek ellenére a kocsmák ellen abszolút szélmalomharcot folytatott a ceglédi szovjet: mindig akadt újabb és újabb bezárandó lebujszított helyi lakos. A Tanácsköztársaság alkoholpolitikája igen átgondolatlanul nem számolt azzal, hogy sokan a fertőzött víz helyett isznak bort (is), de a Cegléden tapasztalt jelenségek a fertőtlenítésen nyilvánvalóan túlmutattak.

Nem csak az alkoholt, a prostitúciót is betiltotta a kommun. A helyi bordélyházat ennek megfelelően lezárták, a madám azonban továbbra sem csukta be a boltot. Egy év fogházat kapott ezért, az ott továbbra is dolgozó két prostituált pedig egy-egy hónapot.¹⁵⁷

Politikai deliktumokat is büntettek, a „proletárdiktatúra elleni gyalázkodásért” egy mentálisan sérült embert is elítéltek, igaz, nem börtönre, hanem a családja gondnoksága alá helyezték.¹⁵⁸ Illés Józsefnét is két hét elzárásra és igen drasztikus, 25.000 koronás pénzbüntetésre ítélték, amiért „meggondolatlanul fecssegett”,¹⁵⁹ avagy „a parasztnál már mintegy megszokott szóbeli kifejezést” használt. Férje a munkástanácsnál instanciázott, hogy feleségének orvosi papírja van arról, hogy ideggyenge, s a fogságban akár meg is őrülhet, de csak annyi választ kapott: „A forradalmi törvényszék ítélete ellen fellebbezés nincs, így kérelmét az intéző bizottság nem teljesítheti.”¹⁶⁰

A fentiek mellett még azt tudjuk politikai bűncselekményekről konkrétan, hogy Fojt István hat év, B. Molnár Mihály négy év, Lengyel Teréz pedig három hónap fogházat kapott, amiért „nyilvánosan olyan híreket terjesztettek, amelyek a proletáralom megdöntéséről és a jelenlegi rendszer sikertelenségéről szólottak”.¹⁶¹ Sági Mihály két év fegyházat kapott a vörös hadsereg gyalázásáért.¹⁶² Zsadony Andrásné sz. Dóczi Terézt pedig három év fegyházra ítélték, mert „összeverekedett lakójával és azt súlyosan bántalmazta, közben a mai rendszert gyalázta.”¹⁶³

156 Népkarat, 1919. április 11. 4. p.

157 Népkarat, 1919. május 11. 4. p.

158 Népkarat, 1919. április 11. 4. p.

159 Népkarat, 1919. április 18. 3. p. A lapban Illés Istvánné néven szerepel.

160 MNL PML XVI-53 V. 149/1919. Illés József kérelme.

161 Népkarat, 1919. május 6. 4. p.

162 Népkarat, 1919. május 18. 4. p.

163 Népkarat, 1919. június 11. 4. p. Valószínűleg egy kényszerbéköltötetetről van szó, ez magyarázhatja az elítélt dühkitörését.

Sor került a *Népakarat* beszámolója szerint egy Pavel Morozov-történetre¹⁶⁴ is. Ahogy az újság írja: „Helembai J.¹⁶⁵ kisleány feljelentette Türei Sámuel a szesztilalom áthágása miatt. Türei Helembai András és ennek felesége segítségével rá akarták beszélni a kis J-t, hogy a forradalmi törvényszék előtt hamis vallomást tegyen. A forradalmi törvényszék ezért Türei Sámuel, Helembai Andrást és Helembai Andrásnét 21-21 napi fogházzal sújtotta.”¹⁶⁶

A későbbiekben elítéltek a törvényszéken kéttucatnyi ceglédberceli gazdát, amiért a zöldre színezett idő előtt lekaszálták. A büntetés 500–2000 korona bírság és a legnagyobb területen kaszálóknak két hét fogház volt. A később is feltűnő illegális kaszálók mellett elítéltek több gyermekbántalmazót, tolvajokat, és olyan személyt is, aki nem fogadta el a fehér pénzt.¹⁶⁷ „Hanyagságért” megbüntettek egy gazdasági munkást, mert a felügyeletére bízott marhák letapostak 10 hold vetést a Szabó Nándor-féle szocializált birtokon.¹⁶⁸ Több nap fogházbüntetéssel járt az érvényben lévő kijárási tilalom megszegése is.¹⁶⁹ A fegyverek beszolgáltatásának elmulasztásáért is többször büntettek, a leggyakoribb kapcsolódó ítélet egy hónap fogház és 500 korona pénzbírság volt.¹⁷⁰

Júliusra megsokasodtak azok a specifikus visszaélési ügyek, amelyek a hiánygazdaságot próbálták anyagi előnyserzésből vagy szimpla kétségbeesésből kijátszani. Egy év felfüggesztett fogházra ítélték egy hétgyermekes anyát, aki nyolc helyett többször is kilenc személyre vásárolt húst. 500 korona pénzbüntetést és hivatalvesztést kapott egy bizalminő, aki visszaélt a pozíciójával és magának utaltatott ki árut.¹⁷¹ Hat hónap fogházat kapott felfüggesztve egy malomtulajdo-

164 Szovjet úttörő, aki a sztálini propaganda szerint az 1930-as évek elején feljelentette rendszerellenesség apját, s ezért a családja bosszújának esett áldozatul. A Morozov-kultusz fontos szerepet játszott abban, hogy egy generációnyi szovjet állampolgár számára normalizálja, sőt, hősiesszínben tüntesse fel a feljelentést.

165 Adatvédelmi okokból a fiatalok nevét megváltoztattam, de a vezetéknevet az érthetőség végett meghagytam.

166 *Népakarat*, 1919. május 11. 4. p.

167 A bankóprás és a hiánygazdaság együtteséből megszületett huszonöt- és kétszázkoronás bankjegyek, amelyeknek csak az egyik oldalán volt minta. „Kopasz pénznek” vagy „Kun Béla-pénznek” (noha a Károlyi-korszakban kezdték nyomni) gúnyolta a népnyelv és széles körben értéktelennek tartották. Tilos volt ugyan nem elfogadni, de így is gyakori volt a mindennapi áruforgalomban az elutasítása.

168 *Népakarat*, 1919. május 29. 4. p.; *Népakarat*, 1919. június 11. 4. p.

169 *Népakarat*, 1919. május 11. 4. p.

170 *Népakarat*, 1919. május 13. 4. p.

171 Részletesen I. A közellátás és problémái fejezetben.

nos „munkabérfizetésekénél való visszaélés” miatt. Három hónap fogházat szabtak ki zár alá vett anyag felhasználásáért. Két hónap fogházat kapott — a mezei munkák végéig felfüggesztve — az a szőlősgazda, aki Nagykőrösön és Cegléden is felvette a rézgálic-kiutalást. Három–három év fegyházat kapott egy önkényesen rekviráló vörössőr és a segítője.¹⁷²

Fehér pénz el nem fogadásáért büntették három hónap fogházra és 5000 koronára Tálasy Aladár ügyvédet is.¹⁷³ Tálasy esete nem is azért kiemelendő, mert nem fogadta el a pénzt, vagy mert nem sokkal korábban már összetűzött a kommunával, amikor írógépet rekviráltak tőle.¹⁷⁴ Hanem azért, mert az ellenforradalmi igazgatásban később komoly szerepet vállaló ügyvéd ezzel a büntetéssel érte el, hogy egyedüli nevesített fogolyként bekerüljön a ceglédi városmonográfiába — ily módon ő a „terror és gersli uralmának” kiemelt áldozata volt a Horthy-korszak narratívájában.¹⁷⁵

A legnagyobb port azonban a diktatúra ítélkezésével kapcsolatban egy halálos ítélet kavarta. A ceglédi forradalmi törvényszék ugyanis május 8-án kivégeztette „*Csemő rémét*”, Ungvári Józsefet, aki számos lopást és rablást követett el a Ceglédhez közeli faluban, korábban pedig már emberölésre való felbujtás és rablás miatt hosszú börtönbüntetést ült. „*Ott, ahol ő megjelent, nem volt irgalom.*” — dramatizálta Ungvári bűnlajstromát a *Népakarat*. Mint „notórius”, azaz visszaesőt, halálbüntetéssel sújtották és a statáriális ítélkezés szellemében az ítéletet az újvárosi temetőben¹⁷⁶ a tárgyalás után végre is hajtották. Ungvári két büntőrsa (akikről nem derül ki, pontosan miben vettek részt) mindössze két-két hónap fogházat kaptak.¹⁷⁷ Az ítélet súlyossága példátlan volt a törvényszék részéről, de a „notóriusnak” ítélt bűnelkövetők súlyosabb büntetése rendszeres, később is fordult elő, hogy visszaeső tolvajt öt év fegyházzal sújtottak, míg más elkövetőket két-két hónap fogházzal.¹⁷⁸

A Tanácsköztársaság nem tudta a teljes bírósági struktúrát felszámolni, ezzel ugyanis minden ügy az alapvetően büntetőbíráskodásra létrehozott forradalmi törvényszékek nyakába zúdult volna. Nem kellett bezárnia így a ceglédi járásbírósnak sem, de a LXXXIX. kormányzótanácsi rendelet értelmében laikus ül-

172 *Népakarat*, 1919. július 16. 4. p.

173 *Népakarat*, 1919. május 6. 4. p.

174 MNL PML XVI-53 V. 390/1919. Tálasy Aladár kérelme.

175 Hunyady, 1931. 162. p.

176 Ma is így hívják a Nagykőrösre vezető úton a város határában elterülő református temetőt.

177 *Népakarat*, 1919. május 9. 4. p.

178 *Népakarat*, 1919. július 16. 4. p.

nőköket kellett választani a polgári peres ügyekben eljáró tanácsokba.¹⁷⁹ A 15–15 férfi és nő delegált névsorába a diktatúra helyi vezetői közül Hörömpő István, Hörömpő János és Göbölös Pál került be.¹⁸⁰

A közellátás és problémái

Cegléden a kömmün fogadtatását és emlékezetét (vagyis a memoárok szükségességéből ítélve inkább felejtését) alapjaiban határozta meg a közellátási helyzet teljes összeomlása. A problémák persze nem 1919 márciusában kezdődtek, de a Tanácsköztársaság Budapest etetésére épülő központosító gazdaságszervezésében az agrárjellegű vidéki városok, mint Cegléd, két szék közt a pad alá estek. Nem tudták a saját élelmiszerüket megtermelni, ezért abból is behozatalra szorultak, de nem tudtak iparcikkeket sem termelni, nemhogy cserealapnak elegendőt, maguknak sem eleget. Ez a lehetetlen helyzet Cegléd esetében még azzal is tetéződött, hogy a városba özönlöttek a menekülők és májustól fogva katonai centrum is lett, így az ott-tartózkodók száma egyre csak növekedett. Mindent elmond, hogy a város két szövetkezeti konyhakert-gazdasága is Budapestnek termelt.¹⁸¹ (Cserébe, mint azt a munkástanács bosszankodva megállapította, csak immel-ámmal dolgozott ott bárki.¹⁸²)

Már az egypárti választások ünnepi hangulatát beárnyékolta, hogy mindössze 25 dekagramm volt a havi cukorfejadag.¹⁸³ Ez a későbbiekben felment ugyan 50 dekáig,¹⁸⁴ de ezzel párhuzamosan beszakadt az elérhető só mennyisége 50 dekáról¹⁸⁵ mindössze 10 dekára.¹⁸⁶ Májusban a heti húsfejadag 75 dekáról 30 dekára csökkent,¹⁸⁷ ezt követően pedig bevezették a húsjegyeket, amelyből először a vöröskatonák, vörösörök, munkásgárdisták és bizalmiak hozzátartozói kaptak.¹⁸⁸

179 Csicsay et al., 1969. 312. p.; Letárgyalják a sürgős peres ügyeket. Népakarat, 1919. május 25. 3. p.

180 MNL PML XVI-53 V. 784/1919. A munkástanács válasza a Ceglédi Járásbíróságnak.

181 Csicsay et al., 1969. 299. p.

182 A Munkástanács Intézőbizottsága lemondott. Népakarat, 1919. június 19. 1-3. p.

183 Népakarat, 1919. április 11. 4. p.

184 Népakarat, 1919. július 13. 4. p.

185 Népakarat, 1919. április 18. 4. p.

186 Népakarat, 1919. július 13. 4. p.

187 Népakarat, 1919. május 20. 3. p.

188 Népakarat, 1919. május 23. 2. p.

A zsírhány is aggasztó méreteket öltött ekkorra. 6000 fővel nőtt a kiutalásra jogosultak száma, miközben a készletek fogyatkoztak, ezért a közélélezési osztály az 50 dekás havi fejadag 30 dekásra csökkentését javasolta.¹⁸⁹ „[...] ne tápláljanak a fogyasztók vérmes reményeket, mert — sajnos — igen kis készlet áll rendelkezésre.” — informált a *Népakarat* keresetlen őszinteséggel a gyufa- és pótkávékészletek megérkezéséről júliusban.¹⁹⁰

A sokféle elemű jegyrendszer nehézkességének lenyomata, hogy Király Rezsőt később arra utasította az intézőbizottság, hogy egységesítse a közellátást egyfajta élelmiszerjegy nyomtatásával.¹⁹¹ A tűzifajegyekkel például annyi visszaélés történt, hogy inkább az egészet visszaváltatták,¹⁹² de a tejjegyek mellé is extra felülvizsgálatot kellett állítani, mert a legtöbb orvos a munkástanács szerint „olcsón méri az orvosi bizonyítványokat”.¹⁹³ Júliusban már csak aggok, kisgyermek, szoptatós és várandós anyák, valamint betegek voltak jogosultak napi fél liter tejre, és ők is csak Lux Ervin városi orvos külön engedélyével.¹⁹⁴ Mindenki másnak maradt a vásárlás, ha volt mit.

A tejügy egyébként is a ceglédi kömmün kapkodó centralizációjának állapotvisi lova lett. Május folyamán Hacker Samu termelési biztos kigondolta, hogy úrrá lehetnének a tejhiányon, ha létrehoznának egy központi tejtermék-feldolgozót, városrészenként egy-egy gyűjtőállomással. Cegléd városában és annak tíz kilométeres körzetében ezekre az állomásokra szabott áron kellene a tejet beszolgáltatni. Az ötlettől napi 2000 liter tejet remélt, amelynek egy részét rászorulóknak osztották volna, egy részét pedig feldolgozták volna.¹⁹⁵

Attól eltekintve, hogy a tej szabott árát rövid időn belül fel kellett függeszteni, mert mindenki inkább barterolt,¹⁹⁶ a tejelosztó központ létre is jött. A korábban jótékonyági akcióival¹⁹⁷ kitűnő Tóth Kálmán vezette a tejcarnokot,¹⁹⁸ de az nem egyértelmű, hogy a beszállított tej felügyelete kinek a felelőssége lett volna. Talán éppen ez a gazdáltság vezetett oda, hogy július elején megromlott az összegyűj-

189 MNL PML XVI-53 V. 747/1919. A közélélezési ügyosztály levele a direktóriumnak.

190 *Népakarat*, 1919. július 13. 4. p.

191 MNL PML XVI-53 V. 2148/1919. Az intézőbizottság levele Király Rezsőnek.

192 *Népakarat*, 1919. július 13. 4. p.

193 MNL PML XVI-53 V. 2280/1919. A munkástanács határozata tejfejadag igényléséről.

194 *Népakarat*, 1919. július 18. 4. p.

195 Cegléd tejellátásának szervezése. *Népakarat*, 1919. május 27. 1. p.

196 A munkástanács ülése. *Népakarat*, 1919. június 8. 1-2. p.

197 MNL PML XVI. 53. V. 76/1919. Tóth Kálmán levele a munkástanácsnak.

198 A letartóztatott kommunistákról. *Ceglédi Híradó*, 1919. október 2. 3. p.

tött tej, s így a végén a központi jószágból senkinek sem jutott.¹⁹⁹ Ennek ellenére később is minden tehéntartó gazda naponta és tehenenként 4 liter tejet köteles volt beszolgáltatni.²⁰⁰ A kétségbeesett ceglédiek lakossági petíciókban tiltakoztak.²⁰¹

Nem csak tejjel zajlott a cserekereskedelem és az egymás közötti értékesítés, 1919 tavaszán és nyarán a ceglédieket szabályosan taszította a piac. Tilthatta dörgedelmesen a munkástanács a batyuzást, valamicske áru csak akkor lett, amikor feloldották a szabott árakat, hol a tejét, hol a tojását, hol a zöldségfélékét,²⁰² de értékes árujuk birtokában a termelők még ilyenkor is a magánházaknál történő értékesítést preferálták.²⁰³ A közellátási nehézségek öngerjesztő spirálba csaptak át: minden áruhiányra a hatalom részéről szigor, centralizáció és rekvirálás volt a válasz (időleges lazításokkal), amelyekre a paraszti válasz rejtegetés, áruvisszatartás és az eltiltott magánkereskedelem üzése volt. Még azt is megtiltották, hogy magánházaknál levágják a lábasjószágot — csak a vágóhídon lehetett — de ez sem orvosolta a húshiányt.²⁰⁴ A gazdatársadalom nem alkudott, Urbán Pálnak a földművesgyűlésen mondták a szemébe a gazdák, hogy csak akkor aratnak, ha nincs beszolgáltatás, s a gabonájukról maguk dönthetnek.²⁰⁵

Amikor tehát „házhoz jött” az élelem, mint az április 13-i ceglédi országos vásáron, a városi karhatalom sietett kész helyzet elé állítani a termelőket és a kereskedőket. Kőházy Ferenc hadirokkant nagyköri sertéskereskedő a Közellátási Népbiztosságnál tett panaszt arra, hogy 25 kis malackáját, amelyek súlyuknál fogva nem estek volna ármaximum alá,²⁰⁶ a vásárban lefoglaltak tőle, és áron alul fizettek ki neki. Az ügyet felsőbb utasításra a ceglédi tanácsai szervek egymás között kivizsgálták, megállapítva azt, hogy a vásárban megjelenő sertéskereskedők annyira felhajtották az árakat, hogy „még a legtömöttebb zsebű burzsua is iszonyodva gondolt arra, ha egy malackát kellett vennie”. A lakosság már lázadozott a nagyon magas élősertés-árak miatt, „a legrosszabbtól is lehetett tartani a hangulat további elmérgesedése esetére”. Ezért Hacker Samu saját kútfőből „nagyon igazságosan” megállapított egy szabott árat, amelyen Kőházynak muszáj volt

199 Az elhamarkodott intézkedések ellen. Népakarat, 1919. július 13. 1-2. p.

200 Népakarat, 1919. július 18. 4. p.

201 MNL PML XVI-53 V. 2000/1919. Lakossági petíciók a munkástanácshoz.

202 Népakarat, 1919. június 8. 3. p.

203 Egy reggel az elárvult piacon. Népakarat, 1919. július 8.3. p.

204 Népakarat, 1919. június 1. 4. p.

205 Urbán elvtárs a földmunkásokhoz! Népakarat, 1919. június 22. 2. p.

206 3373/1918. M. E. rendelet az élő sertések ármaximumáról. A rendelet értelmében a 20 kg alatti súlyú malackák vételárát nem korlátozták.

értékesíteni állatkáit — az eladási folyamatot Mátyás József irányította.²⁰⁷ A háborús veterán — akiről lehetetlen megállapítani, hogy utolsó értékeit pénzzé tevő szegény ember volt, vagy élelmes kupec, aki rajtavesztett — tekintélyes summát, körülbelül 4000 koronát bukott az „üzleten”.²⁰⁸

Nem Kőházy volt az egyetlen kárvallottja a ceglédi vásárnak. Erdős Béni törteli lakos 22 birkát akart eladni a szabott ár fölött, de a rendőrkapitány²⁰⁹ megakadályozta ezt és 120 koronáért adatta el vele a jószágok darabját.²¹⁰ Kilenc másik sertéskereskedő Kőházyéhoz hasonló, Tóth Béla kapitány ellen tett panaszát már ki sem vizsgálták, mondván, a feljelentés egyéni bosszú műve, néhányan nem is tudtak az érintettek közül arról, hogy a nevük szerepel az iraton.²¹¹

Az iparcikkhiányt is házon belül próbálta megoldani a város a lehetőségekhez mérten, elhatározták például egy cipőüzem elindítását. Új cipőket is gyártottak volna, de a lakosság valószínűleg a heti kétezer pár cipő javításának ígéretét találta akkor vonzónak. A cipőjavítást is közellátási utalványra, vagyis jegyre végezték volna.²¹² A működéséről nem sokat tudunk, csak azt, hogy a szükséges bőrmennyiséget Stern István bőrkereskedő biztosította az üzemnek. Meglehet, hogy végül nem használták fel a nyersanyagot, mert Stern (sikertelenül) azért instanciázott a bukás után, hogy a bőrt visszakapja.²¹³

A lakásnyomoron építési direktórium létrehozásával igyekeztek segíteni. Budapestről is érkezett egy mérnök delegátus megtekinteni a Szűcstelep²¹⁴ állapotát. A szemle után a dűledező házakra tekintettel a negyed csatornázására 150.000 koronát, 2 vagon cementet és 4 vagon kavicsot kértek a fővárosból.²¹⁵ E mellett a

207 MNL PML XVI-53 V.242/1919. Kőházy Ferenc panasza.

208 Saját számítás a rendelkezésre álló adatok alapján.

209 A többi hasonló ügy alapján valószínűleg Tóth Béla.

210 MNL PML XVI-53 V. 434/1919. Erdős Béni panasza.

211 MNL PML XVI-53 V. 673/1919. Sertéskereskedők panasza.

212 Népakarat, 1919. június 17. 2. p.

213 MNL PML XVI-53 I. 529/1919. Stern István kérelme.

214 Az 1910-es években a város északi részén, a vasút túloldalán felépült szegénynegyed. Eredetileg kispénzű családok a saját házaikat építették ide, de a vizes talajon a nem megfelelően lealapozott olcsó otthonok hamar tönkrementek, lehetetlen anyagi helyzetbe hozva a tulajdonosokat. Az 1930-as évekre már egyértelműen gettóként beszéltek a területről. L. Szűcstelep. Ceglédi Hírmondó, 1932. október 16. 2. p.; A Szűcstelep kálváriája. Ceglédi Hírlap, 1936. október 11. 2. p.

215 Csicsay *et al.*, 1969. 286. p.

köztulajdonú lakóházak tatarozására is törekedtek, de itt a mérszhiány miatt kellett a kérelmek egy részét azonnal visszautasítani.²¹⁶

Cegléden alig lehetett tehát kapni valamit, de még ebből sem volt semmire esélye azoknak, akik nem voltak szakszervezeti tagok. Még a színházjegy vásárlásánál is előnyt jelentett a tagsági kártya,²¹⁷ az ehető és viselhető javakról nem beszélve. Ahogy inflálódott a szakszervezeti tagság — hiszen a mindennapi betevő érdekében szinte mindenki belépett —, úgy vált társadalmilag megkerülhetetlenné a bizalmiak klasszikus mozgalmi intézménye. Az utcabizalmiak legnagyobb privilégiuma — túl a kiemelt élelmiszerjegyeken — az volt, hogy az ő ajánlásukkal lehetett jogosultságot szerezni valamiféle rendkívüli kiutalásra. Áprilisban Reiner párttitkár már több mint 400 bizalmi személynek tarthatott előadást arról, hogyan kell kezelni a kiutalásokat.²¹⁸ Júniusban aztán a közellátási hivatal már arra utasította a bizalmiakat, hogy csak a legszükségesebb esetben írjanak alá áruigényléseket, mert akkora a cikchiány. A direktíva szerint a kérelmezőnek először az utcai, majd a kerületi bizalmi aláírását kell megszerezni, és így is csak a leginkább és feltétlenül rászorulóknak kerülhetnek sorra.²¹⁹

Korántsem voltak azonban a bizalmik mindenhatóak. Hiába kapott meg minden szükséges igazolást egy szegény és beteg hadiözvegy, aki magának cipőt, három gyermekének pedig 7 méter ingvásznat kért kiutaltatni, a tanács azt válaszolta: „cipőt és vásznat [a tanács] ki nem utalhat, mert olyan alappal, amelyből a költségek fedeztetnének, nem rendelkezik”.²²⁰

Mások, ha sikerrel segítettek is osztályosaikon, nem tették ingyen. Erdélyi Sándorné bizalmi például visszaélt a ruhajeggyel, 5,5 méter selymet utaltatott ki egy igénylőnek, és annak szűk felét megtartotta magának. A forradalmi törvényszék előtt védekezésében annyit mondott, hogy más bizalmiak is így járnak el, nem egyedi eset az övé. Pénzbüntetésre és hivatalának elvesztésére ítélték. Ha igazat mondott, ha elkeseredett védekezés volt, más bizalmiak felelősségre vonásának nem találni nyomát az iratanyagban.²²¹

A sorban állókkal szemben még egyfajta pszichológiai csel fogást is bevett a tanács. Május 21-én Fenyves Imre feloszlatta a húsra várakozó asszonyok százait és az ezernél is több fára váró embert azzal, hogy sorszámokat osztanak,

216 Népakarat, 1919. július 1. 4. p.

217 Népakarat, 1919. június 1. 3. p.

218 Népakarat, 1919. április 25. 3. p.

219 MNL PML XVI-53 V. 828/1919. A közellátási hivatal utasítása a bizalmiaknak.

220 MNL PML XVI-53 V. 402/1919. Berényi(?) bizalminő levele a munkástanácsnak.

221 MNL PML XVI-53 V. 1095/1919. Erdélyi Sándorné forradalmi törvényszéki pere.

amelyekkel bizonyos időpontra vissza lehet jönni az áruért. Ilyen módon egy időre felszámolták az utcán várakozó tömegeket.²²² Nem kárörvendő ellenforradalmi kommentátor, hanem az apologetikus Kádár-kori történetíró teszi hozzá, hogy kiosztani való áru ezután sem akadt.²²³

Cegléd éhezése és lerongyolódása ellen városi szinten Rechner Árpád közéleti vezető próbálta tenni a legtöbbet. Sajnos a pontos beszerzési machinációit nem ismerjük, de Reiner nem takarékoskodott a dicsérő szavakkal. „Nem szükséges tanukra hivatkoznom, az elvtársak tudják, hogy olyan manővereket csináltunk, ami mindenütt csodálatot keltett” — jelentette ki egy munkástanács-i ülésen. A helyzet ennek ellenére azért nem javult, mert „[...] voltak ott [Budapesten] olyan előrelátók, hogy amit mi megszereztünk és Budapesten keresztül el akartuk hozni, azt a fővárosban nem engedték tovább hanem ott tartották.”²²⁴

Cegléden a megélhetési kilátástalanság fölötti kétségbeesés többször is nyílt tüntetésbe csapott át. Június 16-án az élelmezési nehézségek miatt nőtüntetés zajlott. Az összegyűlt asszonyok élelmet követeltek, és a munkástanács ellen vádaskodtak. Miután valaki azt hangoztatta, hogy végig kell járni az intézőbizottsági tagok lakását, mert ők biztosan rejtegetnek élelmet, a csődület valóban elkezdte végigjárni a házakat. Fenyves Imre közigazgatási megbízott édesanyjának házában találtak lisztet és más élelmiszereket.²²⁵ Másnap a zavargás megismétlődött, s ennek hatására a direktórium lemondott.²²⁶ Rövid megnyugvás után azonban június 19-én ismét tüntettek a városban, s ezúttal a demonstrálók már nemcsak kenyeret követeltek, hanem zsidóztak is. (Hetek óta terjedt a városban az álhir, hogy a zsidók a finomlisztből készült kenyeret eszik, míg a keresztények éheznek.²²⁷) Az indulatokat ekkor már csak statáriummal lehetett megfékezni.²²⁸

222 Az ácsorgás ellen. *Népakarat*, 1919. május 25. 2. p.

223 *Nagy*, 1982. 336. p.

224 A Munkástanács Intézőbizottsága lemondott. *Népakarat*, 1919. június 19. 1–3. p.

225 Később belső vizsgálat azt állapította meg, hogy az élelmiszereket az asszony, mint őstermelő birtokolta, nem a közellátási készletekből származtak. *Nagy*, 1959. 21. p. Ez azonban bennem azt a kérdést veti fel, hogy vajon ezek a készletek is ki voltak-e téve azoknak az alapos felméréseknek és rekvirálásoknak, mint az átlagos ceglédi polgár készletei.

226 A Munkástanács Intézőbizottsága lemondott. *Népakarat*, 1919. június 19. 1–3. p.; *Nagy*, 1982. 348–349. p.

227 Urbán Pál elvtárs az élelmezési nehézségekről. *Népakarat*, 1919. június 3. 1. p. Urbán nem a legügyesebben kezelte a helyzetet, amikor a vádról azt mondta: ő elhiszi, hogy a zsidók jókat esznek, csak azt lássák „az elvtársak”, hogy a zsidók nem vetnek, ezért ez a helyzet elsősorban az üzérek hibája, akik nekik a gabonát suttymban eladják.

228 Statárium Cegléden. *Népakarat*, 1919. június 22. 1–2. p.

Július közepén, minden rendészeti óvintézkedés dacára, ismét nőtüntetés robbant ki. Ennek közvetlen kiváltó oka a zsírhiány volt, mivel a készleteket a hadseregnek kellett átadni. Több hónap hiábavaló várakozás után az asszonyok már egyszerűen nem hittek a direktóriumnak. Elhordhatták őket mindenféle ellenforradalmárnak a *Népakarát* hasábjain — el is hordták²²⁹ — ők csak élelmet akartak az asztalra tenni. Hogy kitől kapják meg, az aligha volt komoly világnézet-i kérdés.

Civilek és katonák — a Vörös Hadsereg Cegléden

Április elején még a román fronttól kényelmes távolságban kezdődött meg a városban a sorozás, amelynek során a Hörömpő István, Ferenczi Albert és Nyujtó Ferenc alkotta sorozóbizottság feladata volt feltölteni a 30. gyalogezredet. Egy hét leforgása 354 főt, vagyis egy zászlóaljnyi²³⁰ embert toboroztak Ceglédről és környékéről.²³¹ Nem csupán a formális rekrutációra támaszkodtak, Nyujtó, tizennyolc éves lakatos a Tanácsköztársaság „munkáshadsereg”-ethoszával összhangban a szakszervezetben is toborzott: „Én úgy kezdtem a Vörös Hadsereg szervezését, hogy a szakszervezetemben, ahol titkár voltam, a vasasszak-szervezetben, magam léptem be elsőnek, fölcsólitottam a szaktársakat, hogy ők is lépjenek be a munkáshatalom megvédésére. A szaktársakból egy század jött létre, úgyhogy mi egy komplett századot tettünk ki. Engem megválasztottak századparancsnoknak. Akkor még választással történt ez; nem nagyon sokáig, mert amikor reguláris hadsereggé alakultunk, a volt tisztek lettek a századparancsnokok és mi a helyetteseik, illetőleg szakaszparancsnokok.”²³² Annyira nem volt a fegyveres

229 Megint... *Népakarát*, 1919. július 18. 1. p. „Azok az asszonyok, akik a városháza előtt kiabálni szoktak — mert mindig ugyanazokat a piros bluzokat, zöld szoknyákat, barna fejkendőket látjuk — azok az asszonyok nem csak hogy nem szocialisták, de ha talán ha *ők nem is tudják*, ellenforradalmárok. *Ellenforradalmárok* azért, mert meg akarják bontani a küzdelmekkel elfoglalt proletárállam rendjét [...] Ez a diktatura eddig csak a burzsujt tiporta el, de a proletárt, a saját testvérét nem akarta bántani. Ez azonban nem jelenti azt, hogy most mindent szabad már. Az asszonyok legyenek türelemmel [...] ha nem akarják, hogy a proletártenyer tapassza be a legjobban kiabálók száját.” [kiemelések az eredetiben]

230 Egy teljesen feltöltött k.u.k. gyalogzászlóalj békelétszáma is 800 fő volt, de a háborús gyakorlatban ekkor már évek óta léteztek hasonló létszámú alakulatok, a ceglédi sorozás ebben az értelemben nem jelent feleannyi embert.

231 *Pataki*, 1969. 64–65. p.

232 Nyujtó Ferenc visszaemlékezése. *I. Sándor*, 1969. 112. p.

testületeknél a Duna-Tisza közén élőerő-utánpótlás, hogy a még kiképzetlen ceglédi „vasasokat”, mint a környéken fellelhető egyetlen fegyveres erőt, április közepén Kiskörös környékére küldték elfojtani ellenforradalmi szervezkedéseket.²³³

Április 16-án általános támadást indított a román hadsereg a Vörös Hadseregnek átkeresztelt magyar alakulatok ellen. A szatmári, szilágysági és máramarosi állásokat elsöpörték, a demoralizált magyar csapatok a Tiszaig vonultak vissza. Miközben még a Vörös Hadsereg a Tisza felé hátrált, Cegléden megkezdődött egy újabb, pánikszerű toborzási hullám. „Felégettük a hidat, visszafelé nincs út” — jelentette ki drámai hangon Reiner párttitkár a városi szakszervezetek ülésén, s egy nap leforgása alatt újabb saját zászlóaljat állított ki Cegléd közművesekből, cipészekből, vasutasokból, nyomdászokból s számos egyéb szakma képviselőiből.²³⁴ A táborba szálló munkásalakulatokról — és a lakományában kialakított konyhakertjükről — pár nap múlva propagandariport is megjelent a *Népakarat* hasábjain.²³⁵

A szavak szintjén a vöröskatonák már felül is múlták az „aranyzinóros *aktív tacskók és vén szamarak*” császári és királyi seregét, de a tüzkeresztség sem váratott sokat magára. Április végén az összeomló Tisza-hídfőhöz, a csongrádi folyószakasz biztosítására rendelték a ceglédi zászlóaljat, akik 28-án délután hagyták el a várost. Induláskor az éppen a városban tartózkodó népbiztosok, Vágó Béla és Szamuely Tibor, valamint a városi tanács részéről Reiner Albert és Mátyás József búcsúztatták őket.²³⁶ „[...] Tudjátok jól, miért folyik a harc. A magyarországi proletariátusnak azért van kezében a fegyver, hogy megakadályozza a régi rend visszatérését [...] Hitvány, gyáva az a proletár, aki nem tudja megvédeni a saját érdekét... Méltó lenne arra, hogy hitvány főregként pusztuljon el [...]” — tüzelte őket magát nem meghazudtoló stílusban Szamuely.²³⁷

A ceglédi zászlóalj (hadrendi nevén a 30. gyalogezred II. zászlóalja) június közepéig a Csongrád környéki szakaszon védte a hidakat és a partot. Ezt követően a Felvidékre vezényelték, ahol a második hullámban vetették be, Párkányánától indulva vonultak fel északra egészen Léváig, ahová a hadjárat utolsó napján ér-

233 Pataki, 1969. 65–66. p.

234 Fegyverben a munkások. *Népakarat*, 1919. április 23. 1–2. p.

235 A proletárforradalom harcosai között. Hogyan élnek a vörös katonák. *Népakarat*, 1919. április 25. 1. p.

236 Vágó és Szamuely népbiztosok a proletárforradalom harcosaihoz. Eltávoztak a ceglédi vörös katonák. *Népakarat*, 1919. május 1. 2. p.

237 Pataki, 1969. 68–69. p.

keztek meg.²³⁸ Pogány József népbiztos (aki az V. hadtest parancsnoka, s ezzel ekkor a ceglédi bakák előljárója volt) dicső beszédet tartott nekik, hogy másnap aztán már a fegyverszünetet és a terület kiürítését jelentse be a számukra.²³⁹ Ezt követően ismét a Tiszához vezényelték őket, ahol Csongrádnál és Mindszentnél részt vettek a júliusi tiszai átkelésben és annak kérészéletű sikereiben. Az utolsó ellentámadási kísérlet során végrehajtott átszervezés keretében Cegléd-től keletre, Abonyba és Szolnokba vezényelték a zászlóaljat. Itt, az otthonukhoz közel érte őket a Vörös Hadsereg teljes felbomlása. Az abonyi század a szomszéd faluban, Törtelen oszlott fel, a Szolnokon állomásozó századoknak pedig a Zagyva-parton szó szerint lefűjták a tervezett ellentámadást. „Ragyogó napsütéses vasárnap volt augusztus 1-én, a déli órákban kürtszóval fűjták le a háborút. Parancsnokok és tisztek már alig voltak a csapatoknál, megindult mindenki haza” — emlékezett vissza évtizedekkel később a bohózatba illő jelenetre Sebenyi József egykori vöröskatona.²⁴⁰

A ceglédi zászlóalj folyamatosan megjelent a helyi sajtóban, többször járt náluk a *Népakarat* tudósítója a Tiszánál is, és a katonák is üzentek „hozzátartozóiknak és a kis ceglédi lányoknak” haza a frontról. „Nagyon jól érezzük magunkat, igaz, hogy kissé ez a hordatársaság [a román hadsereg] okvetetlenkedik, de hát az semmi, ez nem árt nekünk [...]” — fogalmazott a katonák hetvenkedését és a magyar kultúrfőlény-érzést röviden összeforrasztva egy másik üzenet.²⁴¹ A felvidéki hadjárat sikereit is figyelemmel követték a városban, Kassa visszafoglalását ünnepség kísérte, a *Népakarat* pedig külön tudósítót küldött beszámolni a diadalról.²⁴² Katonának azonban már kevésbé állt szívesen, aki addig nem ment: a június 21-ével megindult újabb sorozáson már minden — akár hadirokkant — lelkes önkéntesre jutottak „öntudatlan, okoskodó elemek”.²⁴³ Volt olyan is, akit a nélkülözés vitt a hadseregbe: Gyenes László lakásügyi helyettes megbízott azután húzott bakaruhát, hogy a neki kiutalt házba önkényes lakásfoglalók beköltöztek.²⁴⁴

Nem kellett egyébként vöröskatonának állni ahhoz, hogy Ceglédén a kommun híres-hírhedt figuráival összefusson az ember. A szomszédvár Kecskemétről származó Vágó Béla belügyi népbiztos, akit katonai feladatai is valamennyire idekö-

238 Pataki, 1969. 70–77. p.

239 Nyújtó Ferenc visszaemlékezése. *I. Sándor*, 1969. 112–113. p.

240 Pataki, 1969. 78–88. p.

241 *Népakarat*, 1919. május 11. 3. p.

242 *Nagy*, 1982. 345–346. p.

243 *Népakarat*, 1919. június 24. 2. p.

244 MNL PML XVI-53 V. 627/1919. Gyenes László levele az intézőbizottsághoz.

töttek, a katonák április végi búcsúztatása után még kétszer is szerepelt a városban. Május 30-án Vágó a következő, akkor félig-meddig aktuálisnak mondható, de az antantblokád természetét mélységesen félreértő külpolitikái „elemzéssel” érvelt a ceglédi főtéren a kommün fenntartása mellett: „látjuk Ausztriát, amely hasravágódott az antant előtt és mégis rabszolgasorsot juttattak a számára és mégis éhínség van. Ott van Németország, ahol a szocializmus árulói, Scheidemannék segítették a burzsoáziát uralma megtartásához és mégis éhínség van [...]”.²⁴⁵ Június 19-én, az asszonytüntetések utáni felhevült légkörben aztán Vágó valóságos kampánykörutat tartott a városban, a munkástanács és a szakszervezeti vezetők ülésén, valamint nőgyűlésen is beszélt arról, hogy a zavargást ellenforradalmárok szítják a háttérből, az antiszemizmus pedig „a birtokosok zsoldosa”.²⁴⁶

Tartott a városban beszédet Nyisztor György földművelési népbiztos is,²⁴⁷ Böhm Vilmos hadsereg-főparancsnok és Stromfeld Aurél vezérkari főnök azonban feltehetően csak a vasútállomást látta a városból.²⁴⁸ A katonai vonalat a publikum számára Lévai Oszkár városparancsnok és Gábor Mózes ezredparancsnok képviselték a Kassa visszavétele alkalmából mondott beszédjükkel.²⁴⁹

Szamuely Tibor sem tartott több beszédet a városban, de annál többször fordult meg ott a közlekedési csomópont jellege miatt. Keserű István vasutas a (meglehetősen pontatlan) visszaemlékezése szerint tizenötször is találkozott vele.²⁵⁰ Ha a fenti szám esetleg túlzás is, tény, hogy a terroristavezér s vele a bőrkabátos Lenin-fiúk legalább egy pár héten át sokat jártak-keltek átutazóban a városban. És nem csak átutaztak, hanem gyilkoltak is: a civil törvényszék által halálra ítélt „Csemő réme” mellett még hét embert lőttek agyon Ceglédén 1919 áprilisában-májusában.

Nem könnyű ezeket az eseteket rekonstruálni, mert már az egykorú dokumentáció is hiányos; három áldozatnak a nevét sem ismerjük. A három ismeretlen vöröskatonát rablás vagy ellenforradalmi magatartás miatt végezték ki statáriálisan. Az ismert áldozatok közül Buday József főhadnagyot ellenforradalmárság miatt lövette agyon Szamuely, Báthory Győző tartalékos hadnagyot és tisztiszolgáját, Brachler József közlegényt megfutamodás miatt, Tálás Mátyás szolnoki

245 Vágó népbiztos a munkásgárdistákhoz. Népakarát, 1919. június 1. 1. p.

246 Statárium Ceglédén. Népakarát, 1919. június 22. 1–2. p.

247 Akik a népgyűlést nem akarták hallgatni. Népakarát, 1919. április 11. 3. p.

248 Vadász, 1975. 44. p.; Osgyán Pál (Osgyáni Pál) visszaemlékezése. *I. Sándor*, 1969. 123. p.

249 A ceglédi proletáriátus győzelmi ünnepe. Népakarát, 1919. június 11. 1–2. p.

250 Keserű István visszaemlékezése. *I. Sándor*, 1969. 101–102. p.

civilt pedig ismeretlen okból.²⁵¹ A tettesek közül Jónás Gyula lakatos és Farkas László cipőfelsőrész-készítő voltak ceglédiek; a kommün bukása után mindkettőjüket kötél általi halálra ítélték.²⁵²

Kun Béla szintén csak átutazott Cegléden a kommün fennállása alatt, de annak utolsó napját részben ott töltötte. A tiszai offenzíva júliusi kudarca után, július 31-én Cegléden gyűltek össze a Vörös Hadsereg vezetői döntést hozni arról, folytassák-e az egyre reménytelenebbnek látszó küzdelmet a Tiszán már átkelő román hadsereggel. Julier Ferenc vezérkari főnök hiába hangsúlyozta, hogy a helyzet kilátástalan, a vereségbe beletörődni nem tudó Kun kikövetelt még egy utolsó ellentámadási parancsot — amely órákon belül semmivé foszlott a román lovaság előretörésével. Nem telt el huszonnégy óra sem az eset után, és a Forradalmi Kormányzótanács lemondott, a csalódott világforradalmár vezető pedig összehozva, emigrációba készülődve a magyar proletariátust hibáztatta a bukásért.²⁵³

Cegléd a tiszai frontnak köszönhetően májusra katonaváros lett: közelsége a fronthoz és Budapesthez egyaránt, valamint vasúti összeköttetése magától értetődően kínálta erre a szerepre. A városba települt az I. hadtest parancsnoksága (ezért is itt gyűltek össze utoljára a parancsnokok); a Vágó Béla vezette alakulat feladata volt a Tisza középső szakaszának védelme Kiskörétől Tiszaalpárig. Itt állomásozott az első nemzetközi vörös ezred is,²⁵⁴ amely nagyrészt orosz, ukrán, lengyel és osztrák önkéntesekből alakult.²⁵⁵ Április 29-én hadtápterületté nyilvánították a várost,²⁵⁶ innentől lett katonai parancsnoka is a fentebb említett Lévai személyében.

A katonákat el is kellett valahol helyezni, és a Törtelbe vezető úton fekvő, 1905-ben épült huszárlaktanya nem bizonyult elég tágasnak. Lefoglalták a hadsereg részére a ceglédi állami főgimnázium épületét is,²⁵⁷ ezért a tanítás a nem messze lévő hadiárva-otthonban folytatódott.²⁵⁸ A bakák azonban a padokat, asztalokat tűzifának használták, és más „rongálásokat, piszkításokat” is okoztak, a munkástanács nagy bosszúságára.²⁵⁹ Amit a vöröskatonák nem amortizáltak le az

251 A Szamueli-vonat hóhérai. 8 Órai Újság, 1919. december 14. 3. p.; Váry, 1993. 30–33. p.

252 Világ, 1920. május 4. 4. p.

253 Hatos, 2021. 457–458. p.

254 Nagy, 1982. 345. p.

255 Hartai, 1950. 125. p.

256 Népakarat, 1919. április 29. 1. p.

257 Ma Kossuth Lajos Gimnázium.

258 Ma Török János Mezőgazdasági Szakképző Iskola. Nagy, 1982. 341. p.

259 MNL PML XVI-53 V. 2143/1919. A munkástanács levele az I. hadtest parancsnokságának.

épületben, megtették azután az augusztusban bevonuló román csapatok, így az 1919/1920-as tanév szinte elképzelhetetlenül mostoha körülmények között kezdődhetett Cegléden.²⁶⁰ A városban grasszáló katonák nem csak a szálláshelyüket élték le, a város nagy közparkját, a mindenki előtt megnyitott Gubody-parkot is tönkretették.²⁶¹

Mivel még ennyi hely sem volt elég, Cegléd-szerte akár civilekkel közös szálláshelyeken is elszállásolták a katonákat²⁶², amíg csak a város teljesen meg nem telt. Az intézőbizottság július közepén már arra figyelmeztette az újonnan létrehozott VII. hadosztály parancsnokságát, hogy mivel a lakosság a katonák és családjaik miatt „csaknem megkétszerezedett”, további embereket ne engedjen Ceglédre jönni, s a már itt lévőket is segítsen máshová elhelyezni.²⁶³

A túlszűfolttság természetesen csak fokozta a közellátás nyomorát. Június 26-án a városi közellátási hivatal levelet írt a Hadügyi Népbiztosságnak, hogy mindeképpen vegyék át tőlük a Cegléden állomásozó katonai alakulatok ellátását, mert „ha állandóan a ceglédi közellátási hivatal lesz kénytelen az ő igényeiknek eleget tenni, arra fogunk ébredni, hogy Cegléd város ~~polgári~~ proletár [sic!] lakosságának semmi néven nevezendő közszükségleti cikke nem marad”. Kétségbeesésükben még azt is kilátásba helyezték, hogy nem teljesítenek a katonáknak több kiutalást a jövőben.²⁶⁴ Ezt a fenyegetést részben be is váltották, amikor július 14-én felmondták a hadsereggel kötött gyümölcsvásárlási szerződést.²⁶⁵ Nagyjából ezzel egyidőben azonban újabb öt tonna zsírt kellett átadnia Ceglédnek a hadsereg számára — az utolsó készleteik minden maradékát.²⁶⁶

A vöröskatonákra és hozzátartozóikra minden bizonnyal gyűlölködve tekintett a nélkülöző ceglédi lakosság a kedvezményeik miatt. Lakásuk mentes volt a rekvirálástól,²⁶⁷ soron kívül kaptak élelmiszerjegyeket,²⁶⁸ amelyet külön elsőbbsé-

260 Perczel, 2020. 94. p.

261 MNL PML XVI-53 V. 2181/1919. Az intézőbizottság levele a ceglédi hadtápállomásnak.

262 MNL PML XVI-53 V.514/1919. Válasz Csipkó István szocializált szállodai biztosnak.

263 MNL PML XVI-53 V. 2174/1919. Az intézőbizottság levele a VII. hadosztály parancsnokságának.

264 MNL PML XVI-53 V. 2119/1919. A városi közellátási hivatal levele a Hadügyi Népbiztosságnak.

265 MNL PML XVI-53 V. 2163/1919. Az intézőbizottság levele a gyümölcsvásárlási szerződés tárgyában.

266 Népakarat, 1919. július 18. 4. p.

267 Népakarat, 1919. május 20. 3. p.

268 Népakarat, 1919. május 23. 2. p.

gi elosztóhelyen vehettek át.²⁶⁹ Persze a harcosok nem várták ki a sorukat, hanem „batyuztak”, ahogy mindenki más, viszont ezzel még tovább apasztották a város szűkös aprójószág-állományát; a munkástanács ennek megtiltását is kérte a parancsnokságtól.²⁷⁰

Még abból is gondja származhatott a civileknek, ha a hadsereg nem a város „közösét” vette igénybe. Egy ízben a forradalmi törvényszék nyolc gazdától elkobozta kocsiját és igáslovát, valamint fejenként 5000 korona pénzbüntetésre ítélte őket, amiért nem vették ki a részüket a fafuvarozásból. A városba beszállásolt katonaságot ugyanis, annak érdekében, hogy ne a lakosságtól elvett faanyaggal főzzenek, a pusztavacsi uradalomból látták el tüzelővel. Ennek célba juttatását azonban a lakosságnak kellett biztosítania. „Hisszük, hogy gazdatestvéreink a jövőben nem sajnálják a fáradságot, a termelésből épügy [sic] ki fogják venni a részüket, mint más munkákból, amely munka fogja a dolgozók társadalmát biztosítani.”²⁷¹ — bölcselkedett Lévai városparancsnok, a ceglédi gazdatársadalom pedig aligha gyászolta a tizenöt hónappal később kivégzett világforradalmárt.²⁷²

A fentiek felül meg kellett küzdenie Cegléd civil lakosságának minden fegyelmetlen sereg rákfenejével, a fosztogatással is. Lévai már májusban napiparancsban szólította fel a Cegléden állomásozó vöröskatonákat a sorozatos önkényes rekvirálások beszüntetésére,²⁷³ de a hónap végén ismét egy nagyszabású éjjeli rekvirálás-sorozat borzolta a kedélyeket, ami szócsatát eredményezett a munkástanács következő ülésén. Faragó Pál tanácsstag panaszt tett, mire a városparancsnok azt válaszolta, hogy bejelentések sokaságát kapták fegyverrejtegetésről, illetve „olyan jelenségek mutatkoztak, amelyek azt követelték, hogy egy bizonyos formában ellenőrzést gyakoroljanak”. A bikkfangos válasz nem nyugtatta meg a tanácsot, mert következőnek Reiner is felszólalt a katonai túlkapások ellen. Lévai azzal védte a mundér becsületét, hogy nem a katonai önkényeskedés, hanem az élelmiszerhiány okoz rossz közhangulatot, mire Fenyves lényeglátóan azt felelte: „élelmiszerhiány ennek előtte is volt és a hangulat mégse volt olyan rossz mint ma”.²⁷⁴ Nem csak a türelem volt fogytán, hanem a rekvirálható javak is, írógépet például már korábban sem tudott eleget felhajtani a munkástanács az

269 Mindent a vörös katonáknak. Népakarat, 1919. május 25. 3. p.

270 MNL PML XVI-53 V. 2141/1919 (2). Az intézőbizottság levele az I. hadtest parancsnokságának.

271 L.O. [Lévai Oszkár]: Forradalmi törvénykezés. Népakarat, 1919. május 25. 4. p.

272 Váry, 1993. 84–85. p.

273 MNL PML XVI-53 V. 733/1919. Lévai Oszkár városparancsnok május 20-i napiparancsa.

274 A munkástanács ülése. Népakarat, 1919. június 8. 1–2. p.

I. hadtest számára.²⁷⁵ Mindezek után két hét sem telt el, és már a város belügyeibe történő önkényes katonai beleszólás ellen kellett tiltakoznia a tanácsnak.²⁷⁶

A katonák sem voltak azonban mindannyian elégedettek a várossal. Június 27-én Károlyi Mihály vöröskatonája jegyzőkönyvbe vetette az alakulatánál, hogy hozzátartozói a városban nyomorognak, éheznek, s ezzel nincsenek egyedül, általában véve a katonák hozzátartozói nem számíthatnak a ceglédi tanácsra. Ha a nők e miatt utcára mennek, állítása szerint a vörösörök „a legtrágárabb szavakkal illetik — sőt puskatussal kergetik szét őket”. Beszámolójában tényként közli, hogy Reiner párttitkár — akinek a nevét nem tudja helyesen — azt mondta: „a vörös katonák megásták a vermet — majd bele fogom őket buktatni”. Azt is hozzátette Károlyi, hogy bár tartottak házkutatásokat egyes helyeken, a rekvirált élelmiszer nem látszik meg a közéletmezés minőségén, az rosszabb, mint valaha. Majd panaszát azzal zárja: „Az egész vezetőség, bizalmiak meg vannak vesztegetve, a vörös örök meg a vezetők — kik legnagyobbbrészt zsidók — nem ismernek kíméletet a proletár asszonyokkal szemben. A szegény vörös katonák hozzátartozói éheznek és rongyokban járnak, de a gazdagabbak — kik élelemmel megvesztegetik a vörös öröket — azok mindent kapnak.”²⁷⁷ Sokat elárul a miliőről a zsidók vélt szerepének kiemelése, habár a felindult antiszemitizmus aligha volt egyedi sem Károlyira, sem Ceglédre nézve: ahogy romlott a Tanácsköztársaság helyzete, úgy erősödött a parttalan zsidózás, egészen addig, míg augusztus elejére már magukat a bukott népbiztosokat is elérte.²⁷⁸

Összefoglalás

Cegléd 1919-es története pontosan azért zárvány és kissé légüres tér a város emlékezetében, amiért a Tanácsköztársaság egésze is az a magyar történelemben. A jobboldali emlékezetben gyakorlatilag 1919. augusztus 2-a óta kérdés nélkül karanténban van, a baloldal — mindenekelőtt, de nem kizárólag a létezett szocialista rendszer — pedig azzal a dilemmával nézett szembe, hogy az 1919-es magyar kommun egyáltalán nem volt olyan siker, hogy legitimációs alapként szolgáljon. Cegléden, ahol a Tanácsköztársaság némi pikírt túlzással egyetlen hosszú sorban

275 MNL PML XVI-53 V. 696/1919. A munkástanács válasza az I. hadtest tábori rendészetének.

276 MNL PML XVI-53 V. 689/1919. Ismerteti *Borosy*, 1969. 136. p.

277 MNL PML XVI-53 V. 2144/1919. Károlyi Mihály vöröskatonája panasza.

278 *Hatos*, 2021. 459. p.

állásként is jellemezhető, ez a helyzet kétszeresen igaz volt, valamennyire még a Kádár-korban megszólaltatott veteránok is eltávolodtak az emléktől.

Véleményem szerint az 1919-ben Ceglédet sújtó állapotokért minden ceglédinél inkább mondható felelősnek a Forradalmi Kormányzótanács. A proletárdiktatúra végletesen Budapest-centrikus politikája, egyértelmű oldalváltása város és vidék háborújában lehetetlen helyzetbe hozta a vidéki városokat, s különösen az olyan agrárjellegűeket, mint Cegléd. Nem volt helyben sem iparcikk, sem pedig élelem elegendő, s ami kevés élelmiszert meg tudtak termelni, azt is a főváros felé kellett irányítaniuk. Amíg ehhez a politikához a helyi vezetők alkalmazkodtak — természetesen ez volt a központi hatalom elvárása — addig nem is volt esélyük, hogy javítsanak a lakosság helyzetén.

A problémának azonban csak egy része az, hogy Cegléden nem akadt Latinca Sándor²⁷⁹ vagy Jócsák Kálmán²⁸⁰ kaliberű helyi politikus, aki a központi verdiktrel szembe menve házhelyet és vetőmagot adott volna a parasztoknak az agitátoriskola helyett. Urbán Pál, a ceglédi szocialisták legnagyobb tekintélyű alakja ugyanakkor kétségtelenül nem ilyen karakter volt: bár maga is egy bérlőtársulatot vezetett a kommün előtt, amikor a szavának, tapasztalatának súlya lehetett volna ezt illetően, inkább zökkenő nélkül mondta fel a központi szlogeneket a makacsul tiltakozó helyi gazdáknak.

Erősen kérdéses persze, hogy Cegléden, Budapesttől egy órára, a vasúti fővonal mentén, egy fontos katonai központban, bármilyen „disszidens” akciót toleráltak volna a népbiztosok. Somogyban és Csongrádban, a tanácsköztársaság periferiáin jobban lehetett kísérletezni a parasztság iránt barátságos megközelítéssel, mint „Möglősz elvtárs”,²⁸¹ vagy Szamuely gyakori felbukkanásaitól kísérve.

Mindezen súlyos korlátokat megállapítva is elmondható azonban, hogy a ceglédi tanács működése hagyott kívánnivalót maga után. A rutintalan munkás-tisztviselői kart gyakorlatilag teljesen betemette a városi igazgatás, amelybe nehezen kezdhettek volna alkalmatlanabb időpontban beletanulni. A rendelkezésre álló információk alapján az adminisztráció szétesésében oroszlánrésze volt Reiner Albert párttitkárnak, aki, noha annyira fontos szereplő volt, hogy szó szerint megvárták a hatalomátvétellel, távol maradt minden formális igazgatási funkciótól, és tulajdonképpen pártszervező agitátorként tevékenykedte végig a kommün időszakát.

279 Somogy megye kormányzótanácsi biztosa. Agrárpolitikájáról l. *Zab*, 2021. 15–17. p.

280 Csongrád megye direktóriumának elnöke. Agrárpolitikájáról l. *Hatos*, 2021. 423–424. p.

281 Az ízes kecskeméti tájszólással beszélő Vágó Béla gúnyneve, amelyet az őt nem kedvelő egykori ifjúkommunista, Lengyel József aggatott rá *Visegrádi utca* című regényes memoárjában.

Az éhező város igazgatása természetesen hálátlan feladat volt, sokaknak bele is tört a bicskája, nagy volt a fluktuáció a kömmün vezetésében. Sajnos nem ismertek annak a részletei, hogy a közélélemezési osztály milyen beszerzési praktikákkal próbálta a felszínen tartani az életszínvonalat, pedig ügyeik rendkívül érdekes esettanulmányként szolgálhatnának az 1919-es „aki kapja, marja” viszonyokról.

Éppen ezért értékes történet Kőházy Ferenc kereskedő esete a ceglédi vásárrban. A csökkenő fejadagoktól és hideg tűzhelyektől szenvedő Cegléd az övéhez hasonló esetekkel tudott néhány kérészetű sikert elérni a város-vidék konfliktusban, azonban a kismalacok szabott árú eladása is csak azt erősíthette az agrár-eladókban, hogy a város barátságtalan hely, ahol értéktelen fehér pénz és grombaság a fizetőeszköz. A piacra még akkor sem jutott elég árú, amikor nem volt érvényben árkorlátozás, mert valaki mindig akadt, aki barterben többet vagy értékeesebbet volt képes adni az élelemért. Az elkapkodott kollektivizálás következtében megromlott tej pedig akár az egész bolsevik kísérlet példázata lehetne.

A hosszú éhkopp természetesen kiváltotta az élelmiszerbeszerzés nehézségeit viselő nők többszöri tüntetését, és megmérgezte a lakosság és a munkástanács közötti bizalmat. A dühös tömeg pedig nemcsak kenyeret követelt, hanem a Cegléden ekkor már aktív antiszemita tradícióra hagyatkozva zsidózott is. Az antiszemitizmust egész Magyarországon kormányprogrammá (majd genocídiummá) alakították a következő évtizedekben, de Cegléd az ország előtt járt, az 1920-as évek elejétől megvalósítva a velejéig ellenséges légkört és sok esetben a fizikai szegregációt is. Történt mindez annak ellenére, hogy a ceglédi zsidók egyáltalán nem vettek részt nagy számban a kömmünben. A fontos izraelita vezetők közül csak Fenyves Imre volt ceglédi, a többieknek (Reiner, Braun, Neményi, Lévai) nem volt köze 1918 előtt a városhoz.

A helyi forradalmi törvényszék elsősorban szesztilalmi kihágásokkal foglalkozott mind a fogyasztók, mind a terjesztők (vagyis a kocsmárosok) részéről, de a gazdasági célú kormányzótanácsai rendelkezések megszegésével, a közönséges tolvajlással, erőszakkal és a politikai kilengésekkel kapcsolatban is felléptek. A büntetés ezekben az esetekben általában néhány hónap szabadságvesztés volt, s gyakran kísérte pénzbüntetés. Született azonban több év börtönbüntetésre szóló ítélet is rémhírterjesztésért, és egy halálos ítéletet is hoztak.

Nem könnyített Cegléd válságos helyzetén a nagy számú katonaság jelenléte sem. A vöröskatonák az utolsó talpalatnyi helyet is elfoglalták a városban, durván lelakták a szálláshelyükül szolgáló iskolaépületet és a város némely közterületét is. Időről időre fosztogatásokat is elkövettek a civil lakosság kárára. A lakosság mindennek dacára megéljenezte a Vörös Hadsereg harctéri sikereit, a városból

verbuvált katonákkal pedig folyamatosan igyekeztek a városiak kapcsolatot tartani, akár kiküldött sajtóriporter útján is.

Cegléden az erőszak motívumai összetetten alakultak a Tanácsköztársaság időszakában. Egyik részről a városban nyolc kivégzés történt, ami egy sematikus ábrán kiemelt vörösteror-helyszínné tenné, viszont ezeknek az áldozatai nem helyiek voltak, hanem nagyobb részben a környéken szolgáló katonák, kisebb részben pedig környékbeli civilek. Egy halálos ítélet írható a városi igazgatás számlájára, a többi Szamuely maga hozta és a Lenin-fiúk hajtották végre a helyi temetőben. A városnak ezekhez mindössze annyi köze volt, hogy a végrehajtók között volt két ceglédi. Nincs tudomásunk olyan, a kommünben gyakori atrocitásokról sem, mint a túszszedés, vagy a helyi gazdagok nyilvános megalázása.

Érdemes természetesen ezzel együtt figyelembe venni, hogy a Tanácsköztársaságban nem létezett vagyon- és jogbiztonság. Nem is úszták meg annyival a „régí világ” vélt és valós győztesei, hogy a munkástanács mellett kiálló nyilatkozatot kellett kiadniuk. Akinek veszítenivalója volt, az veszíthetett is, és ezt a Dervarics Antal vezette városparancsnokság teljesen keresetlenül dörgölte a ceglédi polgárok orra alá, amikor elfogatta és súlyos összegekkel megsarcolta őket. A legtöbb cégüket, földjüket, ingatlanjaikat, értékes vagyontárgyaikat is elveszítették, még ha esetleg ebből valamit a szovjetizálás után meg is hagyták a kezelésükben. Nem kellett persze gazdagnak lenni ahhoz, hogy az ember félje a fosztogató katonákat vagy az emberre akár néhány tányérért is rátörő politikai megbízottakat.²⁸²

A ceglédi nehézségekből extrapolálva talán kézzelfoghatóbbá és érthetőbbé válik, miért is sikerülhetett a két háború között a Tanácsköztársaságot bűnbakká tenni mindenért. Nehéz belátni ugyanis a források alapján, kit lehetne a rövid életű rendszer „győztesének” tekinteni Cegléden. Az olyan intézkedésekből, mint a törvénytelen gyermekek emancipációja vagy az ingyenes oktatási lehetőségek, nyugodtabb körülmények között bizonyosan sokan profitálhattak volna, ám a nyílt zsarolásig fajuló tulajdonellenes fellépés és a súlyos közellátási nehézségek minden mást zárójelbe tettek. A kommünt felemelő, majd alábukató világháborús és azutáni külpolitikai-katonai kudarok a ceglédi kommunista veteránoknak már összemosódtak a memoárokban, de a „gerslire” ötven év után is emlékeztek.

282 MNL BKML VII-3-c. B.672/1920. özv. Kónya Kálmáné büntetőpere.

Felhasznált irodalom

1900. évi népszámlálás 2. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása 2. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904.
1910. évi népszámlálás 1. Az 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.
1910. évi népszámlálás 2. Az 1910. évi népszámlálás 2. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913.
1920. évi népszámlálás 1. Az 1920. évi népszámlálás 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923. 213. p.
1920. évi népszámlálás 2. Az 1920. évi népszámlálás 2. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest, 1925.
- Alföldi*, 1984. *Alföldi Vilma*: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság. In: Vác története II. Studia Comitatus 14. Szerk. Sági Vilmos. Szentendre, 1984. 405–430. p.
- Borosy*, 1969. *Borosy András*: A Ceglédi Városi Direktórium iratai. In: Pest Megyei Levéltári Füzetek 2. A Pest Megyei Levéltár tanácsköztársasági iratai. Budapest, 1969. 129–139. p.
- Bödők*, 2014. *Bödők Gergely*: Kegyelmes urak a Gyűjtőfogházban. A vörös terror fővárosi túsza. In: Múltunk 59. (2014) 4. 151–181. p.
- Csicsay et al.*, 1969. *Csicsay Iván et al.* (szerk): Iratok Pest megye történetéhez 1918–1919. (Pest megye múltjából 2.) Budapest, 1969.
- Erdős*, 2019. *Erdős András Patrik*: „...nincs más választás, mint ki-tartani és végleg letörni a kapitalizmust...”. Kispest városa és a kispesti járás a proletárdiktatúra alatt. Clio Műhelytanulmányok, 2019/3. (https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_0374836a0f8e4d0eb40d3a3d316a5893.pdf; utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)

- Erdős, 2019b.* *Erdős András Patrik:* Köztörvényes bűncselekmények elkövetői a Budapesti Forradalmi Törvényszék előtt. In: Múltunk 64. (2019) 1. 65–95. p.
- Erdős, 2021.* *Erdős András Patrik:* A Budapesti Forradalmi Törvényszék ítélezése politikai ügyekben. Amikor laikus bírák a kényes szavak urai. In: Fons XXVIII. (2021) 4. sz. 527–559. p.
- Farkas, 1982.* *Farkas József:* A ceglédi földmunkásmozgalom története. In: Studia Comitatus 11. Cegléd története. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, 1982. 288–324. p.
- Fábián, 1969.* *Fábián István:* Forradalmi törvényszékek Pest megyében a Magyar Tanácsköztársaság idején. In: Levéltári Közlemények 40. (1969). 73–104. p.
- Hartai, 1950.* *Hartai Ernő:* A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919-ben. In: Honvéd 1950/6-7. 124–134. p.
- Hatos, 2018.* *Hatos Pál:* Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története. Budapest, 2018.
- Hatos, 2021.* *Hatos Pál:* Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története. Budapest, 2021.
- Hídvégi, 1984.* *Hídvégi Lajos:* Pusztabokrok. Adatok Cegléd és környéke településtörténetéhez a régészeti, történeti források és a földrajzi nevek alapján. Cegléd, 1984.
- Hídvégi, 1983.* *Hídvégi Lajos:* Egy agrárproletár földbérlet-szövetkezet (Cegléd-Homokpuszta 1901–1945). In: Agrártörténeti Szemle 25. (1983) 1–2. 118–145. p.
- Hunyady, 1931.* *Hunyady Ferenc:* Cegléd története napjainkig. Magyar városok monográfiája 10. Cegléd. Szerk. Kolofont József. Budapest, 1931. 133–165. p.
- I. Sándor, 1969.* 1918–1919 Cegléden. Tanulmányok és visszaemlékezések. Ceglédi füzetek 18–19. Szerk. I. Sándor Ildikó. Cegléd, 1969.
- Kende–Szerényi, 1985.* Munkásmozgalmi életrajzok Pest megyéből. Szerk. Kende János – Szerényi Imre. Szentendre, 1985.

- Magyar*, 2024. *Magyar Endre Lénárd*: „...A nép dühének estek áldozatul”. Forradalom, erőszak és a közigazgatás Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1918 őszén. In: Forradalmi erőszak Magyarországon 1918-ban. Szerk. Fóris Ákos – Gellért Ádám. Budapest 2024. 221–303. p.
- MTCN 1915. Magyarország tiszti cím- és névtára 1915. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1915.
- Nagy*, 1959. *Nagy Dezső*: A tanács hatalom története Cegléden. Ceglédi Füzetek 7. Cegléd, 1959.
- Nagy*, 1982. *Nagy Dezső*: Cegléd az első világháború alatt, a polgári demokratikus forradalom, Tanácsköztársaság (1914–1919). In: Studia Comitatus 11. Cegléd története. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, 1982. 325–354. p.
- Nagy L.*, 1982. *Nagy Lajos*: Cegléd a Horthy-korszakban. In: Studia Comitatus 11. Cegléd története. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, 1982. 355–385. p.
- Pataki*, 1969. *Pataki Ferenc*: A ceglédi vörös munkásszázalaj története. In: 1918–1919 Cegléden. Tanulmányok és visszaemlékezések. Ceglédi füzetek 18–19. Cegléd, 1969. Szerk. I. Sándor Ildikó. 61–92. p.
- Perczel*, 2020. *Perczel Olivér*: Cegléd román megszállása — 1919. In: A Ceglédi Turini Százasküldöttség Múzeumbaráti Kör évkönyve, 2019–2020. Szerk. Reznák Erzsébet. Cegléd, 2020. 91–98. p.
- Reznák*, 1982. *Reznák Erzsébet*: Társadalmi és politikai harcok, irányzatok a XX. század elejéig. In: Studia Comitatus 11. Cegléd története. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, 1982. 263–287. p.
- Sarlós*, 1961. *Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Budapest, 1961.
- Szabó*, 1979. Munkás és szegény paraszt-mozgalmak Cegléden 1945-ig. Részletek a város politikatörténetéből. Szerk. Szabó Alfréd. Cegléd, 1979.

- Szeibert-Erdős, 2023.* *Szeibert-Erdős András*: Szerkesztő a vádlottak padján. A Neményi Mátyás elleni kommunistaperes eljárás és tanulmányai. In: Húsz év — 25 PhD-konferencia. A PEME XXV. PhD — Konferenciájának előadásai. Szerk. Dr. Koncz István — Szova Ilona. 2023. (<https://peme.hu/wp-content/uploads/2023/06/XXV.-PhD-Konferencia-elektronikus-konyv.pdf>, utolsó letöltés 2024. augusztus 31.) 227–235. p.
- Vadász, 1975.* *Vadász Ferenc*: Életutak mérlegen. Amikor Horthy két vezérezeredese még a Magyar Vörös Hadseregben szolgált. In: Tiszatáj 29. (1975) 3. 44–51. p.
- Váry, 1993.* *Váry Albert*: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Budapest, 1993.
- Vígh, 1979.* *Vígh Károly*: Vörös Pest vármegye. Pest megye múltjából 4. Budapest, 1979.
- Végső, 2020.* *Végső István*: Kossuth városa a szélsőjobboldal markában. A nyilaskeresztes mozgalom Cegléden (1938–1944). Clio Műhelytanulmányok, 2020/9. (https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_05d6658b495144348844622bdc45c14c.pdf; utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)
- Zab, 2021.* *Zab Tamás Lóránd*: Pártállami mítoszépítés. Latinca Sándor kultusza Kaposváron (1945–1993). Clio Műhelytanulmányok, 2021/2. (https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_d742d08ea61c4610b099825b4f9542c5.pdf; utolsó letöltés: 2024. augusztus 31.)

SCHWEININGER PÉTER

MENEKÜLÉS A PALOTASZÁLLÓBÓL *Anton Frees kivándorlása Magyarországról 1949-ben*

Egy német családtól sikerült megszerezni a nagypapa féltve őrzött memoárjának egy részletét. A Stuttgart melletti Waiblingen–Beinstein településen élő hozzátartozók 29 oldalt fénymásoltak le egy nagyobb terjedelmű szövegből, és juttattak el Magyarországra. Ezek egy kötet 238. és 268. lapja közötti tartalmakat jelentik, a 258. és a 259. lap kivételével. További részeket — családi okokra hivatkozva — nem bocsátottak rendelkezésre forrásul a történeti kutatás számára.¹ A rendezett külalakú, szálkás betűkkel sűrű sorokban lejegyzett, folyamatos írás szerzője Anton Frees, aki 1921. március 17-én született a Fejér vármegyei Száron, Freész Antal néven.² Életéről a rövid, naplószerű feljegyzések írását legkésőbb a Németországba vándorlása után megkezdte,³ erre utalnak az egyes események rendszeresen közölt pontos időpontjai is. Ezekből a jegyzetekből született valamikor az 1993. évet követő néhány esztendőben az alább közreadott szöveget is tartalmazó terjedelmes memoár.⁴

„Egyszer még kiadom.” — mondta Anton többször is a rokonainak Magyarországon, amikor látogatóba érkezett hozzájuk. Ilyenkor több napot is eltöltött szülőfalujában, ahol minden este írt pár sort a naplójába, amire ő csak „krónikaként”

-
- 1 Emiatt a fókuszban álló forrás címe és megírásának pontos dátuma sem ismert, így jelen tanulmányban Frees-memoár néven kerül hivatkozásra.
 - 2 Római katolikus születési anyakönyvek. Szári Keresztelő Szent János Plébánia. (kézirat) Anton Frees 85. születésnapjához a helyi lap, a Staufer Kurier szerkesztősege is gratulált. Staufer Kurier. Amtsblatt der Stadt Waiblingen, 2006. március 16. 4. p. Jelen tanulmány a szerző nevének azt az alakját használja, amely az adott helyen leírt esemény idején rá vonatkozóan hivatalos volt. Mivel a memoárt már német állampolgárként írta, ezért a memoárra utaló megnevezésben a szerző Németországban használt neve szerepel mindenütt.
 - 3 Ezt Anton maga mondta többször Magyarországon élő rokonainak, akik már a Kádár-korszak második felében is látták, ahogy egy-egy rokonlátogatás során készíti jegyzeteit. Anton Frees Száron élő rokonának, Laub Jánosnak és Laub Jánosné Grósz Magdolnának a közlése nyomán. 2024. július 5.
 - 4 Erről a memoárban található következő mondat árulkodik: „Most, 50 évvel ezután kell hozzászólnom, hogy amikor 1990 és 93 között családkutatást végeztem Magyarországon [...]” Frees ezt egy 1949-ben történt esemény leírása kapcsán jegyezte meg. Ez alapján tehát a memoárrészletet 1999-ben írta meg, de elképzelhető, hogy az itt szereplő 50 év kerekítést jelöl. Frees-memoár, 251. p.

hivatkozott. Ennek az évtizedeken át tartó, mindennapos gyakorlatnak az eredménye több kötetre rúgó írásmű lett, amelynek kiadása végül máig nem történt meg.⁵

Anton Frees 2015. február 7-én hunyt el Waiblingen–Beinsteinban.⁶ Életéről, a szóbeli visszaemlékezéseken túl, tehát jelenleg 29 oldalnyi egodokumentum nyújt a kutatónak alapvető, narratív információkat. Ez a szöveg ugyanakkor túlmutat önmagán: a történelemtudomány számára több szempont értékes forrást jelent. Eleve ritkaságszámba megy ugyanis, hogy a 20. század derekán egy falusi, földműves család sarja vesse papírra életének történéseit, és a kéziratait több, mint egy fél évszázadon át megőrizze, hogy ezekből idős korára egy összefüggő emlékiratot szerkesszen. Ráadásul a vizsgálatra bocsátott memoárrészlet éppen egy politikailag rendkívül felfokozott időszak eseményeit taglalja. Egyszerre villannak fel itt részletek a második világháború után hazatért hadifoglyok helyzetéről, az új politikai és társadalmi rend szerint átalakuló Magyarország mindennapjainak történetéről, illetve a magyarországi németek jogfosztásának különböző aspektusáról: a vagyonek kobzásáról, az illegális visszaszökekről, a bujkálásról, a beszerzési kísérletről, a sváb falvak felforgatott közösségi életéről, és — igazán atipikus jelenséggént — egy kitelepítést követő, késői, németországi kivándorlásról. Nagypolitikai folyamatok következményei alulnézetből, egy Magyarország-ról származó német ember szemével, élvezetesen leírva — ez jellemzi a Frees-memoár vizsgált részletét.

A szerző ugyanakkor nem volt szépíró vagy politikus. Emiatt kevésbé lehet erőteljes az olvasó gyanúja arra vonatkozóan, hogy Frees a politikai korrektség jegyében fogalmazva igyekezett a történeteit — utólag — tendenciózus módon találni. Többek között szemérmetlenül leírja, hogy a hazatérése után a szegénységben és megalázottságban élő rokonai tulajdonképpen nem látták volna őt szívesen a házukban. Továbbá nem hallgatja el a kommunisták által vele szemben folytatott beszerzési kísérlet — nem egyszer rá nézve az opportunizmus gyanúját ébresztő — részleteit. Emellett történeteit majdnem minden szereplőjéről kendőzetlen véleményt fogalmaz meg, sok esetben csoportokról alkot általánosító képet. Az egyes szituációkban megjelenő, a korabeli magyar és osztrák társadalom különböző rétegeiből származó szereplőket rendszerint az egykorúan elhangzónak vélt párbeszédnek szintjéig hozza közel Frees. Ezzel az olvasó könnyen belehelyezkedhet a sokszor drámai helyzetekbe.

5 Laub Jánosné közlése nyomán. 2024. július 3.

6 Anton Frees Waiblingen–Beinsteinban élő menyének, Brigitte Freesnek a közlése nyomán. 2024. június 29.

A memoárrészlet fókuszában álló esemény — a németek elűzése Magyarországról — ma már nem ismeretlen az érdeklődő közönség számára. Bár a második világháború utáni évtizedek közéleti és tudományos diskurzusa is sokáig tabusítással, illetve ideologizált magyarázatokkal igyekezett gátolni a társadalom egy csoportjának súlyos traumát jelentő események valódi feldolgozását,⁷ jellemzően az 1980-as évek második felétől már készültek szakmai alapokon nyugvó történeti munkák is a témában Magyarországon.⁸ A rendszerváltozás óta pedig különösen is megnövekedett a szakemberek által végzett, objektivitásra törekvő kutatások száma, amelyeknek köszönhetően mára már kezd körvonalazódni egy tudományosan alátámasztható ismeretkorpusz a korban „sváb kitelepítésnek” is nevezett eseménysorozatot illetően.⁹

Ennek alapja, hogy a második világháborút követően a szovjet hadsereg megszállása alatt álló kelet-közép-európai államok jellemzően a kollektív bűnösség elvét alkalmazták német anyanyelvű állampolgáraikkal szemben, vagyis felelősnek tartották őket Hitler és a náciizmus embertelenségei miatt. Ezeknek az országoknak a kormányai a saját, rövid távú politikai–gazdasági hasznukat felismerve fosztották meg szisztematikusan a német nemzetiséghez tartozó állampolgáraikat alapvető emberi jogaitól, vagyonuktól, és rendelték el, illetve szervezték meg kitelepítésüket otthonukból Németország megszállás alatt lévő övezeteibe. Bár minden államban akadtak az intézkedések ellen tiltakozó politikusok és egyéb

7 Lásd erre elsősorban: *Arató Endre*: Der „Volksbund der Deutschen in Ungarn” — eine Fünfte Kolonne des Hitlerfaschismus. Bemerkungen zu einigen „historischen” Arbeiten Johann Weidleins. In: *Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas*. 5. köt. Berlin, 1961. 289–296. p.; *C. Tóth Béla – Hajdu János*: Der Volksbund in Ungarn. Budapest, 1962.

8 *Bellér Béla*: A magyarországi németek rövid története. Budapest, 1981.; *Tilkovszky Loránt*: Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Budapest, 1989. Az írott történeti művek mellett fontos, tényfeltáró indíttatású dokumentumfilmek is megjelentek ebben az időben: *Együttélés*. (Dokumentumfilm) Rendezte: Gyarmathy Livia, 1983. *Sváb passió*. (Dokumentumfilm) Rendezte: Buglya Sándor, 1990.

9 Lásd erre például Bindorffer Györgyi, Eiler Ferenc, Grósz András, Marchut Réka, Márkus Beáta, Ritter György, Gerhard Seewann, Spannenberger Norbert, Ungváry Krisztián vagy Tóth Ágnes vonatkozó munkáit. Historiográfiai összefoglalást a témában lásd például: *Oroszné Takács Katalin – Orosz László*: A hazai németek 1945 utáni kényszermigrációs folyamatait tárgyaló vizsgálatok historiográfiai áttekintése. In: *Veritas Évkönyv 2020*. Budapest, 2021. 249–268. p.

közéleti szereplők, a németiség túlnyomó része, több, mint 12 millió ember kényszerült elhagyni — menekülés vagy kitelepítés révén — hazáját.¹⁰

Magyarországon majdnem egy éves előkészítő munka után 1945. december 22-én született meg a Tildy-kormány kollektív bűnösség elvén nyugvó rendelete a kitelepítésről.¹¹ Jellemző, hogy az eleve hamisított hivatkozási alappal¹² megfogalmazott minisztertanácsi határozatot az összes jelenlévő kommunista (négy fő) és parasztpárti (egy fő) miniszter megszavazta, a kisgazdák közül négyen igennel, ugyanennyien nemmel voksoltak, míg a szociáldemokrata miniszterek között is hasonló volt a helyzet: egy támogatta, egy pedig ellenezte a rendelet kiadását.¹³ Továbbá a kisgazda miniszterelnök egyértelműen érvelt a kitelepítés mellett, és ezt a folyamatot kívánatosnak tartotta minél előbb végrehajtani. Azt állította többek között, hogy a „*németiség döntő többsége nem úgy viselkedett a magyar nemzettel szemben, mint az magyar állampolgároktól várható lett volna.*”¹⁴ Az ezek után megszülető rendelet szövege, és az erre vonatkozó, a kommunista Nagy Imre belügyminiszter által kiadott végrehajtási utasítás szerint csak azok

10 Ungváry Krisztián: A potsdami történetírás legendái a történetírásban. A hatalom reprezentációi, hatalmi diskurzusok (A hatalom megjelenítési formái a tudományokban és művészetekben). Országos Széchényi Könyvtár Tudományos Ülésszak, 2015. november 25-26. <http://www.rev.hu/hu/node/141> (Utolsó megtekintés: 2024. július 10.) (a továbbiakban: Ungváry, 2015.)

11 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 12.330/1945. M.E. sz. rendelete a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről. In: Magyar Közlöny, 1. (1945. december 29.) 211. sz. 1027–1028. p. (a továbbiakban 12.330/1945. M.E. sz. rendelet)

12 Ungváry, 2015.

13 Igennel szavazott a jelenlévő kisgazda miniszterek közül: Antall József, Balla Antal, Dobi István, Gordon Ferenc, a kommunista miniszterek közül Gerő Ernő, Molnár Erik, Nagy Imre, Rákosi Mátyás, a parasztpárti miniszter Keresztury Dezső, a szociáldemokrata miniszterek közül Bán Antal. Nemmel szavazott a jelenlévő kisgazda miniszterek közül: Bárányos Károly, Gyöngyösi János, Kovács Béla, Tombor Jenő, a szociáldemokraták közül Ries István. A szavazás eredményét hibásan közli egy több történész által is hivatkozott, az Országos Levéltár által kiadott forráskiadvány, hiszen a szavazó miniszterek sorából kimaradt az eredeti forrásban szereplő földművelésügyi miniszter. A kiadványban a szavazati oszlop eredményei is elcsúsztak: a tájékoztatásügyi miniszter valójában igennel szavazott. Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1945. november 15.-1946. február 4. Szerk.: G. Vass István. Budapest, 2005. 349. p. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 41.) Az eredeti jegyzőkönyvet lásd: A magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítése. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL) XIX-A-83-a Az államigazgatás felsőbb szervei (1868–2014), Minisztertanács (Testület). Jegyzőkönyvek és mellékleteik (1945–1990). 1. napirendi pont, 76. jegyzőkönyv, 1945. december 22. (=XIX-A-83-a) 13. p.

14 A magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítése. MNL OL XIX-A-83-a 10. p.

a német anyanyelvű állampolgárok számíthattak mentességre, akik az 1941. évi népszámláláson magyar nemzetiségűnek vallották magukat, és igazolni tudták „nemzethűségüket”.¹⁵ Ez alapján csak ők kaphattak a továbbiakban választójogot is a magyarországi németek közül.¹⁶

A végrehajtás első napjától fogva egyértelmű volt ugyanakkor, hogy a valóságban az állam nem tartotta be saját rendeletét: elsősorban gazdasági szempontok szerint szelektálták a hatóságok a németeket. A legfontosabb cél az volt, hogy lehetőleg minél több, németajkú gazda kezén lévő ingatlanvagyonot szerezzon az állam. Ezek szétosztását a kormányban szerepet vállaló pártok igyekeztek saját szociális intézkedésükként feltüntetni. Mindezekből következően elsősorban a módosabb sváb gazdák kerültek családtagjaikkal a kitelepítendőek listájára.¹⁷

A kormányrendelet december 29-i kihirdetése után az elűzés folyamata meglehetősen gyorsan vette kezdetét. Az első, marhavagonokból álló vasúti szerelvények 1946. január 19-én indultak el Budaörsről. Ezekben embertelen körülmények között szállították a németajkú magyar állampolgárokat Németországba.¹⁸ Hasonló módon nagyjából 220 ezer magyarországi német kényszerült elhagyni hazáját 1948-ig, az utolsó marhavagonok célba érkezéséig. Körülbelül ugyanekkor volt a száma azoknak a németajkú állampolgároknak, akik végül a párizsi békeszerződésben megszabott országhatárok között maradtak. A kitelepítést hivatalosan 1950-ben állították le.¹⁹ A németek egykori házait és földjeit kis hányadban az újonnan kiépülő, magát demokratikusnak nevező államhatalom kegyeltjeinek számító művészek, értelmiségiek számára utalták ki,²⁰ nagyobb részben szegény

15 70010/1946. (I. 15.) BM rendelet a nemzeti kormányának a magyarországi német lakosság Németországba való áttelepítéséről az 1945. évi XI. tc. 15. §-ában kapott felhatalmazás alapján kiadott 12330/1945. ME rendelete és a Szövetséges Ellenőrző Tanácsnak ugyanezen tárgyban 1945. évi november hó 20. napján hozott határozata végrehajtásáról In: Magyar Közlöny, 2. (1946. január 15.) 12. sz. 7–9. p.

16 1947. évi XXII. törvénycikk az országgyűlési választásokról. 6.§ (4) <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Legutóbbi megtekintés: 2024. július 3.)

17 *Seewann, Gerhard*: A magyarországi németek története 2. 1860–2006. Budapest, 2015. (a továbbiakban *Sewann*, 2015.) 354. p.

18 Sváb passió. (Dokumentumfilm) Rendezte: Buglya Sándor, 1990.

19 *Zinner Tibor*: A magyarországi németek kitelepítése. Budapest, 2004. 118–121. p. (a továbbiakban *Zinner*, 2004.)

20 *Gárdonyi Jenő*: A békásmegyeri sváb ingatlanok új gazdái. In: Magyar Nemzet, 1946. november 10. 3. p.; *Gárdonyi Jenő*: Háborús bűnösök és volksbundisták ingatlanait kobozták el vagy váltják meg. In: Magyar Nemzet, 1946. november 14. 5. p.; Képzőművészek a kitelepí-

sorsú, magyar agrárproletárok, illetve különböző kényszerszermigrációs folyamatok következtében az országba érkező, egykori határon túli magyarok kapták meg. Utóbbiak többségében az úgynevezett csehszlovák–magyar lakosságcsere révén kitoloncolt felvidékiek vagy a különböző menekülési utakon érkező székelyek és csángók csoportjai közül kerültek ki.²¹ Az egykori sváb települések népessége így sok helyen etnikai, vallási és kulturális szempontból is heterogénné vált. Az igazságtalan vagyonekmozgások és jogfosztások, a helyi közösségek hagyományos kapcsolatainak villámcsapásszerű szétszakítása természetesen a legtöbb településen nem múlhatott el súlyos társadalmi feszültségek nélkül. Ezek hatásai sok esetben generációkon keresztül megmaradtak.²²

A téma részleteinek kifejtéséhez elengedhetetlen, hogy még több modern társadalom- és mentalitástörténeti irányú vizsgálat szülessen a magyarországi német lokális közösségek második világháború utáni életéről, a megváltozott magyar–sváb helyi kapcsolatokról.²³ Ehhez természetesen remek szolgálatot tehet a mikrotörténeti megközelítés is, amely a „kicsiben az egész” elvének érvényesítésével akár egyetlen ember életútján keresztül adhat új, érvényes ismeretanyagot a makrostruktúrák magasságában megfogalmazott eredményekhez.²⁴ Emiatt is jelenthet kiváló forrást a történészek számára a Frees-memoár. Ennek az egodokumentumnak a vizsgálata ugyanis könnyen hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyarországi németek múltjának döntően politikatörténeti interpretációja az *Alltags- és Erfahrungsgeschichte* felől kibontakozó, a néprajz, a szociológia és az irodalomtudomány számára sem közömbös, legújabb kutatói irányvonalakhoz igazodó, új eredményekkel gazdagodjon.²⁵

tett békásmegyeri svábok házaiban. Filmhíradó, 1947. október, mafirt-kronika-090-06. <https://filmhiraadonline.hu/watch.php?id=6536> (Legutóbbi megtekintés: 2024. 07. 12.)

- 21 Lásd például: *Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest, 2015. 261–273. p. (a továbbiakban *Marchut*, 2015.); *Ungváry*, 2015.
- 22 *Marchut*, 2015. 261–273. p.; *Bindorffer Györgyi*: Nyelvében él az etnikum? Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció egy magyarországi sváb faluban. In: Szociológiai Szemle, 7. (1997) 2. sz. 125–141. p.; Együttélés. (Dokumentumfilm) Rendezte: Gyarmathy Livia, 1983.
- 23 *Marchut*, 2015. 20–21.
- 24 Lásd a megközelítési módról bővebben: *Szijártó M. István*: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Budapest, 2014. 181–243. p. (Mikrotörténelem 7.)
- 25 A személyes források jelentőségéről lásd például: *Csiki Tamás*: Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom — az egyéni emlékezetekben. Budapest, 2018. 7–24. p. A Hajnal István Kör 2024. évi konferenciája is az ilyen típusú források fontosságára hívja fel a figyelmet. Lásd erről a konferencia-felhívás szövegét: *Kövér György*: Személyes források — megélt

Anton Frees nem irányított kérdésekre adott válaszokat, hanem maga gondolta úgy, leírja visszaemlékezéseit kalandos életéről. A közreadott szöveg nagy része eredetileg német nyelven íródott, néhány közbe ékelt magyar mondatrészszel. A magyar fordítást jelen tanulmány szerzője végezte. A mű az események gyorsfolyású és dramaturgiailag sem lebecsülendő színvonalú leírásával képes sok helyen egy kalandregény izgalmait felidézni. Úgy tűnik, Frees pontosan tudta, hogyan ragadja meg olvasója figyelmét, melyek azok a részletek, amelyekkel a szentimentális gesztusokat teljesen elkerülve, tárgyilagos leírással is képes megrázó érzelmeket kiváltani. Ehhez persze jó szolgálatára voltak azok az abszurd és drámai események, amelyeket 1945 és 1949 között átélni kényszerült. A sorokat olvasva az utókor szenvtelenül állíthatja: ezekhez valóban nem kell sok kommentár. Mivel tudjuk, Anton Frees kiadásra szánta írását, előfordulhat, hogy — az egodokumentumok műfajaira egyébként is jellemzően — az objektivitásra törekvés helyenként csorbát szenved, ugyanakkor éppen a tárgyilagos közlési stílus az, amely ezt a gyanút ennél a memoárnál minimálissá teszi. A főhős a legelkeserítőbb helyzetekben sem adja fel sorsának jobbá alakítására tett erőfeszítéseit, képes gyors döntést hozni, az érdekeiért még a felettes szervek előtt is — nem kevés furfanggal — kiállni. A család visszaemlékezése szerint Anton Frees személyiségére valóban jellemzőek voltak ezek a karakterjegyek.²⁶ Élettörténetének tényszerű adatai sem mondanak ennek ellent: egy jó fizikai állapotban túlélt hadifogság, a kivándorlás elérése, egy kisemmizés utáni gyors talpra állás, a nyugati iparos világban is újdonságnak számító szakma kitanulása, vagyis egy felnőttkori, bátor karrierváltás azok, amelyek ebből a szempontból alátámaszthatják a memoárban megjelenő ego és Anton Frees valódi habitusa közötti nagyfokú átfedést.²⁷

Írásművében csak a helyesírás és a központosítás hiányosságai, illetve az igeidők használatának következtelenségei árulják el, hogy az értelmiségi szférától alapvetően távol tevékenykedő szerző jegyezte le élettörténetét. Műveltsége azonban valószínűleg felette állt annak az átlagnak, amely a földműves család-

történelem. (HIK-konferencia-felhívás, 2024. augusztus, Békéscsaba). https://www.hajnalkor.com/_files/ugd/b39cb9_cb9a145dae2f42989a372b86c3cce96b.pdf (Legutóbbi megtekintés: 2024. július 11.)

26 Laub Jánosné közlése nyomán. 2024. július. 3.

27 Az ego-műfajok pontos meghatározásához lásd: *Lejeune, Philippe*: Önéletírás, élettörténet, napló — Válogatott tanulmányok. Szerk.: Z. Varga Zoltán. Budapest, 2003. Az autobiográfia-kutatásnak az Irodalomtudományi Szemle egy tematikus számot szentelt: Helikon Irodalomtudományi Szemle 48. (2002) 3. sz.

ból származó ipari szakmunkásokat a 20. század második felében jellemezte. Anton Frees ugyanis egy gazdagparaszt család gyermekeként a Horthy-korszak Magyarországon polgári, majd gazdatisztképző iskolába is járt, mielőtt visszatért a családi gazdaságba dolgozni. Németországban pedig kőműves vállalkozónak állt, majd az elsők között tanulta ki a gipszkarton-szerelés fortélyait.²⁸ Új hazájában gyakorlatilag a nincstelenségből indulva lett újra tehetős családfő, egykori földművesből elismert iparos vállalkozó az ipari kultúrájáról világszinten híres országban. Mindezek ellenére a szülőhazájának elvesztését eredményező tragikus eseményeket valószínűleg komoly traumaként élte át, és az őt ért igazságtalanság központi jelentőségű maradt gondolataiban, identitásában jóval a kitelepítés után is. Erről tanúskodik az, hogy németországi házának falára egy olyan jelenetet festett, amelynek előterében egy népviseletre hasonlító ruhába öltözött nő az arcát két kezébe temetve sír, miközben a mögötte álló parasztházból batyukkal indul útnak egy férfi, mellette szomorú arcú gyermekekkel. A memoárból kiderül, hogy Frees maga nem élte át a svábok tömeges deportálását a falujából, csak a közvetlen következményeit láthatta, tapasztalhatta meg. Mégis — érthető okokból — feltehetően mély érzelmi azonosulást váltott ki belőle a téma, amelynek feldolgozását, úgy tűnik, azzal próbálta elősegíteni, hogy a külvilág számára kifejezi érzelmeit: írással és festéssel is.

A település tehát, amelyet Anton Frees a szűkebb értelemben vett „óházának” tekinthetett, a Vértes keleti lábainál fekvő Szár. Ebben a faluban élt évszázadok óta a Freesz család. Őseik, Frees Ádám és János valamikor 1732 és 1747 között érkeztek ide Bajorországból.²⁹ A község ekkor született újjá. A török időkben ugyanis teljesen elnéptelenedett, a tatai Esterházy-uradalom pedig 1729-től telepítette be a pusztán maradt helységébe a sváb jobbágyokat.³⁰ A faluban a magyar juhászok és zsidó boltosok egy-egy családjá mellett hosszú távon szinte kizárólag katolikus, német lakosok éltek. A többi, más nemzetiséghez tartozó, nagyritkán ideházasodó lakost jellemzően asszimilálta a német nyelvű közösség.³¹ Ez termé-

28 Laub Jánosné közlése nyomán. 2024. július. 3.

29 Az 1737. évi szári telepeslista. MNL OLP 198–19.–296. Családi fondok, levéltárak (1237–2012), Esterházy család tatai ága. Dominium Tata.; Tafferner, Anton: Die ersten Kolonistenfamilien der Esterhazyschen Neugründungen Saar und Boglar im Schildgebirge (Ungarn). https://www.dingolfing.org/members/beetz/szar/colonisten_saar_boglar.pdf

30 Schweininger Péter: Sváb világok. Népeség és mentalitás Száron, 1729–1848. Budapest, 2023. 73–81. p. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 9.) (a továbbiakban: Schweininger; 2023.)

31 Schweininger, 2023. 106–114. p.

szetesen nem jelenti azt, hogy a 19. század végétől erősödő magyar nemzetállami törekvések nem nyertek őszinte híveket a szári lakosság körében is. A népszámlálások adatai bizonyítják, hogy egyre többen írták fel magukat a magyar anyanyelvűek közé, holott az anyakönyvekben a második világháborúig — még a Horthy-korszak száriakat is érintő névmagyarosításai ellenére is — alig található magyar vezetéknevű személy. 1881-ben a lakosság 87,5%-át,³² 1930-ban az 1790 fős helyi népesség 77,5%-át írták össze német anyanyelvűként.³³ Amikor azonban 1941-ben az összeírók már a nemzetiségi hovatartozás megvallását is kérdezték, a helyi népességnek mindössze 21,8%-a vélte magát németnek, miközben a német anyanyelvűek aránya továbbra ennél sokkal magasabb, 60,6% volt.³⁴ Mindez éppen a náci Németország hadi sikereinek, és a jórészt az általa finanszírozott

32 A Magyar Korona Országaiában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. köt. Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1882. 90. p.

33 Az itt közöl szári lakosságszámból 243 fő külterületi lakos volt. Ők a MÁV alkalmazottjai-ként különböző vasúti ingatlanokban éltek, illetve Szár–Újtelep és Felsőtanya népességéhez tartoztak, és valószínűleg jobbra magyar nemzetiségűek voltak. Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1932. 86–87. p. és 249. p.

34 Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Felelős szerk.: Dányi Dezső. Budapest, 1976. 213. p. (Történeti Statisztikai Kötetek) Az aránycsökkenés mértékét bizonyára erősíti Szár–Rokkantelep (1930-tól Szár–Újtelep, ma: Szárliget) fejlődése is. Ez a Szártól nagyjából 6 km-re kialakított, új település a tatabányai bánya rokkantnyugdíjasainak és tisztviselőinek egyik kolóniájaként szerveződött a 20. század eleje óta. Lakói az ország legkülönbözőbb pontjáról származtak, és közigazgatásilag Szárhoz tartoztak. Ennek következtében a folyamatosan növekvő falu lakosságának adatait a szintén gyarapodó száriakéval együtt számították a népszámlálásokon. Ez ellehetleníti azt, hogy az összeírások adataiból pontosan megállapítsuk, hogy a „szűkebb értelemben vett” eredeti község, a helyiek által Öregszárnak nevezett településrész népessége a 20. század derekán pontosan mekkora volt, ám vélhetően a Nagy Ferenc által a „kitelepítés előtti” állapotra számolt 1597 fő és a kitelepítési listán szereplő 1725 fő közötti tartomány nagyságrendileg megfelel az 1941-ben itt élt lakosok számának. Azt ugyanakkor, hogy a német nyelvű „öregszári” lakosság nagyobb része magyarnak vallotta magát ettől függetlenül, a fenti arányszámokból is egyértelműen megállapítható. *Nagy Ferenc*: Historia Domus. Szári Keresztelő Szent János Plébánia, 1952 (kézirat); *Schweininger Péter*: „Mintha édesapa veszítene el gyermekei egy részét...”. Wencz János szári plébános II. világháború után írott naplóbejegyzéseinek vizsgálata. In: *Nézőpontok*. Főszerk.: Erdődy Gábor. Budapest, 2016. 145 p. (a továbbiakban: *Schweininger*, 2016.) A kitelepítési névjegyzékek pontatlanságokat tartalmazhatnak, de a történeti kutatáshoz így is viszonylag jó viszonyítási értékeket adhatnak. Lásd erről: *Heinz Ervin — Lakatos Miklós*: A magyarországi német kitelepítéshez használt névjegyzékek összeállításának körülményei. In: *Demográfia* 45. (2002) 1. sz. 113–132. p.; *Marchut* 2015. 256–260. p.

„népi német” propagandatevékenységnek a csúcspontján történt. Minden jel arra utal tehát, hogy a szári svábok nagyobb része még ekkor is a Bleyer Jakabéhoz hasonló „*deutschungar*” identitásával bírt: német nyelven beszélő magyaroknak tartották magukat.³⁵

Valószínűleg ez a kulturális viszonyulás jellemezte a fiatal Freész Antalt is. Ezt támasztja alá, hogy 18 évesen vezető tisztségviselője, jegyzője lett a Száron 1939-ben megalakult Katolikus Agrárfjúsági Legényegylet (KALOT) helyi szervezetének. Ennek az ismert, országsszerte terjeszkedő egyesületnek az itteni köre is a nőtlen, földműves fiúk számára jött létre, célul tűzve ki „*nemzeti, szociális* érzésük” elmélyítését, és — a plébános és tanító közreműködésével — a „*valláserkölcsei*” nevelését. A szervezet később a Száron 1941-ben létrejött, a náci Németországhoz alapvetően pozitívan viszonyuló párt, a Volksbund ellensúlyaként is működhetett több más falusi egyesülettel együtt.³⁶ A sváb fiúkból álló szári Szent Imre KALOT valószínűleg nemcsak Antal polgári iskolai műveltségére, hanem a Freész család nagy presztízst jelentő támogatására is számított a jegyzője kiválasztásakor. Antal édesapja ugyanis a legnagyobb földbirtokos volt a faluban. Akkorra földterület tartozott a keze alá, amelyhez foghatóval még csak megközelítőleg sem rendelkezett egyetlen más szári gazda sem. Amíg a Freész-gazdaság az 1940-es évek elején nagyjából 100 katasztrális holdon termelt,³⁷ addig a többi földműves birtokai közül egy sem lépte át az 50 holdas határt.³⁸ A döntően paraszti társadalommal bíró faluban³⁹ így Freészék fontos tényezőt jelentettek. A

35 Seewann, 2015. 188–192 p.; Marchut 2015. 51. p.

36 Az egyesületek alapvető adatait és a KALOT szári alapító tagjait közli: Laub János: A betelepítéstől a kitelepítésig. Adatok Szár község történetéből. Szár, 2017. 45–46. p.

37 A család kezén lévő földek nagyságáról tudósító pontos adat egyelőre nem került elő. Az *oral history* módszerrel szerzett információk ugyanakkor egybehangzóak: Freészék százholdas gazdák voltak. (Például az 1926-ban született Hasenfratz Jánosné közlése nyomán.) Egy fennmaradt, 1923. évi földadóiv alapján az feltételezhető, hogy a tőkekoncentráció eredete valamikor ezt az adóévet követően történhetett úgy, hogy Freész János megkapta első feleségének édesapja, Freész Sebestyén nevén lévő földeket. A két birtok együttes jövedelme az 1923. évi adatok alapján a faluban messze kimagaslónak számító 842,33 korona volt. MNL Fejér Megyei Levéltára (=FML) V.–173.–c.–6. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Szári körjegyzőség iratai. Adóügyi iratok (1870–1940). Földadó könyvek

38 Az 1941. évi népszámlálás szerint egyetlen szári gazdának volt 50 katasztrális holdnál több földje. Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Felelős szerk.: Dányi Dezső. Budapest, 1975. 78. p. (Történeti Statisztikai Kötetek).

39 1941-ben a lakosság 47,3%-a a mezőgazdaságban dolgozott. Ez az arány is nyilvánvalóan lényegesen megnövekedne, ha Szár-Újtelep — témánk szempontjából nem releváns — magyar bányász lakosságát el tudnánk különíteni az „öregszári” lakosság adataitól. Az 1941. évi

főutca egyik legnagyobb lakóépületében, egy háromszobás, impozáns, „L” alaprajzú, kúriaszerű kőházban éltek, amely lényegesen különbözött a faluban tipikusan sorjázó szűk, hosszú téglalap-alaprajzú, vályogból épült parasztházaktól.⁴⁰ Arra, hogy az elmúlt évek során nemcsak vagyont, hanem jelentős tekintélyt is szereztek a Freészek Száron, jelezte az úrnapi körmenet hagyományos rendje is: a főutcán végigvonuló díszes processzió egyik állomása (sátra) hagyományosan az ő nagy házuk előtt állt. Ennek az úrnapi sáternak a felépítéséről a család tagjai gondoskodtak.⁴¹

A helyi szinten hatalmasnak számító Freész-birtok jövődöbeli vezetése Antalra várt. Emiatt is lehetett szükségszerű számára egy gazdatisztképző iskola elvégzése.⁴² Egyetlen fiútestvérét, a nála másfél évvel idősebb, Jánost katonai pályára szánták, a Ludovika Akadémia tisztképzőjébe járt.⁴³ Rajta kívül még egy testvére, Mária, érte meg a felnőttkort.⁴⁴ Őt 1938-ban egy Bicskéről érkező magyar tanító, Erdélyi Endre (más forrásokban András) vette el feleségül.⁴⁵ A gazdasziskola elvégzése után Freész Antal is megházasodott. Felesége szintén egy sváb gazdagparaszt családban nőtt fel, Etyeken. Őt Hemmerlein Katalinnak nevezték. A két fiatal hivatalosan 1944. november 4-én kötötte össze életét. A menyasszony falujában tartott esküvőre bizonyára árnyékot vetett az a tény, amely feltehetően az esemény dátumának kiválasztásában is eleve fontos szerepet játszott: Antal másnap bevonult a Magyar Királyi Honvédség kötelékébe. A fiatal

népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Felelős szerk.: Dányi Dezső. Budapest, 1975. 548–549. p. (Történeti Statisztikai Kötetek)

- 40 Szár községben a földalap tulajdonát képező és telepítési célokat szolgáló lakóépületek nyilvántartása. MNL FML XV–2–c–360. Kataszteri-telekkönyvi iratok, 1838–1970.
- 41 A második világháború előtt a szári úrnapi körmenet útvonalát négy sátor jelölte ki, amelyet minden évben ugyanaz a négy, tekintélyes család állított és díszített fel a háza előtt a falu hívő közössége számára. Ezek a Fischer, a Grósz, a Géber és a Freész családok voltak. (Hasenfrazt Jánosné közlése nyomán. 2023. augusztus 24.)
- 42 Az iskola elvégzését Laub Jánosné egy fényképes dokumentummal is bizonyítani tudja. 2024. július 3. Ezt az iskolát maga Frees is említi az írásában: Frees-memoár 246. p.
- 43 Frees-memoár 247. p.
- 44 Volt még egy testvérük, Anna. Ő 1926-ban, 11 éves korábban meghalt. Római katolikus halálórási anyakönyvek. Szári Keresztelő Szent János Plébánia. (kézirat)
- 45 Római katolikus házassági anyakönyvek. Szári Keresztelő Szent János Plébánia. (kézirat). Hasenfrazt Jánosné közlése nyomán. 2023. augusztus 24.

férj nem sokkal később már a fronton harcolt.⁴⁶ Itt 1944. december 27-én esett orosz hadifogságba a Párkány mellett fekvő felvidéki faluban, Kicsinden.⁴⁷

A front ekkor már Szárt is elérte. Éppen szenteste érkezett meg a Vörös Hadsereg a faluba. A Vértes meredek domboldalai és sűrű erdeje jó lehetőséget nyújtott a visszavonuló német és magyar katonák számára a szovjet előrenyomulás megállítására. Emiatt a frontvonal a község közvetlen határában maradt hónapokon át. A civil lakosság ezzel jó ideig ki volt téve a Vörös Hadsereg rekvirálásainak, a katonák erőszakoskodásainak. 1945. január 21-én az otthon maradt, teljes faluközösséget ideiglenesen kitelepítették a Váli-völgy különböző falvaiba. A lakosok a front elvonulása után, március 16-tól térhettek újra vissza otthonaikba. Bár a község épületei közül csak kevés szenvedett súlyos kárt, sok lakóház mégis jelentősen amortizálódott: a szovjet hadsereg katonái többet ezek közül istállóként használtak. A falu katolikus templomába is lovakat hajtottak, az orgonát megsemmisítették, a plébánia és a világi lakosság állatállományának nagy részét elhajtották vagy leölték. A lényegében élelmiszer- és vetőmagtartalék nélkül maradt lakosság igyekezett mégis gyorsan újjászervezni életét.⁴⁸

Már ekkor akadtak ugyanakkor intő jelek arra vonatkozóan, hogy a helyi közösség teljes regenerálása kivitelezhetetlen lesz. A harctéren vagy fogolytáborban lévő szári fiúk bizonytalan sorsa mellett egyre aggasztóbb hírek érkeztek az országos közélet felől is a falubeliek számára. Már az 1945. évi földreform is külön foglalkozott a magyarországi németek megbüntetésével, bár ekkor ez még alapvetően politikai alapon, a Volksbundba belépett és azt támogató emberek földtulajdonának elkobzásában nyilvánult meg.⁴⁹ A végrehajtás viszont már itt is a kollektív bűnösség elvét érvényesítette: arra esély sem volt, hogy a különböző személyek politikai tevékenységét egyénenként vizsgálják meg. Annak mérlegelése sem merülhetett fel az új államhatalom képviselőinek nyilvános diskurzusában, hogy a Volksbund valóban „fasiszta párt” volt-e, illetve a Waffen-SS legénységébe bevonultatott magyar állampolgárok sorozásakor milyen kényszerítő

46 Brigitte Frees közlése nyomán. 2024. július 3.

47 Frész Antal, honvéd. MNL OL X 10874 Szovjet táborok magyar foglyai - AdatbázisokOnline (gov.hu) (Legutóbbi megtekintés: 2024. július 11.)

48 Háborús károk Fejér megyében, 1945. július 21. In: *Bödő István – Czetz Balázs: „Ígéretekben nem lesz demokrácia!”*. Dokumentumok Fejér megye történetének tanulmányozásához 1945–1949. Székesfehérvár, 2009. 108. p. (Fejér Megyei Történeti Évkönyv 29.) (a továbbiakban: *Czetz–Bödő*, 2009.); *Laub*, 2017. 55. p.; *Schweininger*, 2016. 145–150. p.

49 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmives nép földhözjuttatásáról. 4. §. In: Magyar Közlöny, 1. (1945. március 18.) 10. sz. 1. p.

intézkedéseket alkalmaztak a hivatalos szervek.⁵⁰ Az országban általánosító, durva svábellenes hecckampány kezdődött, amelyből minden, kormányban lévő párt kivette a részét, de a hevesség és alpáriság terén nehéz volt a Magyar Kommunista Párthoz, illetve a Nemzeti Parasztpárthoz köthető médiumokat túlszárnyalni.⁵¹ Az ideiglenes kormány üléseinek hivatalos dokumentumai pedig 1945 tavaszától egyre sűrűbben számoltak be a Magyarországon élő németek kapcsán a kitelepítés alternatívájáról.⁵²

Ez a fogalom — kitelepítés — mindennapossá vált a száriak szóhasználatában is. A félelem és a bizonytalanság érzése valószínűleg a lakosság nagy részében nem csillapodott az új helyi pártszervezetek megalakulása után sem. A betiltott Volksbund helyi szervezete⁵³ után ezúttal a kiscgazda, a kommunista és a szociáldemokrata párt igyekezett híveket toborozni a községben.⁵⁴ Eközben a rendőrség időről időre zaklatta a falubelieket: több lakost internáltak. Olyan személyeket

50 Arról, hogy a Volksbund valójában több szempontból sem tekinthető náci pártnak lásd például: *Spannenberger, Norbert: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938-1944: unter Horthy und Hitler.* München, 2002.; *Ungváry Krisztián: Horthy Miklós — a kormányzó felelőssége 1920–1944.* Budapest, 2020. 170–184.

51 *Ungváry, 2015.*; Példák a gyűlöletszövegekre: „*A Nemzeti Parasztpárt a magyar nép szívéből beszélt, amikor kiadta a jelszót: ki az országból a sváb hazaárulókkal! [...] Nem kis részük van abban, hogy népünknek ma körömmel és foggal kell kiverekedni a mindennapi kenyerét. Vádolják őket Budapest romjai, az elpusztított gyárak, a lerombolt hidak, az inség és szenvedés, amely népünkre szakadt. A háborús bűnösök listáján őket illeti egyik első hely.*” Sváb hazaárulók. In: *Szabad Nép*, 1945. április 18. 1. p.; „*Márványoszlopos, fürdőszobás házakban laktak a bácskai svábok. Valamikor nincstelen jövevények voltak, de a Habsburgok nekik juttatták a legzsírosabb földeket. Pöffeszkező jólétükben lenézték a magyart, és Hitler hatalomra jutásakor azonnal mellálltak. [...] Gazdátlanul legel a gulya. A svábok sorsukra hagyták a jószágot. A telepések szeretettel veszik át az immár nekik juttatott állatokat. Most már csak az kell, hogy magyar bíró, magyar pap, magyar tanító legyen a magyar faluban.*” A bácskai svábok kitelepítése Magyarországról. Filmhíradó, 1947. augusztus <http://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=6494>

52 *Zinner, 2004.* 19–27.

53 Szár kapcsán sem ismert, hogy kik voltak pontosan a Volksbund tagjai. Az erről készült forrásokat rendszerint maguk a volksbundisták semmisítették meg a háború utolsó hónapjaiban. Ez később lehetőséget adott arra, hogy a kitelepítéssel foglalkozó hivatalok akár önkényesen állapítsák meg a szervezethez tartozók neveit. Szár esetében a megyei tanács végül 105 családfőt jelölt meg „volksbundistaként”. Szár községben 660/1945 M. E. sz. rendelet 4.§-a alapján elkobzott Volksbund ingatlanok ügye. MNL FML XXIV–201–d–2. Az államigazgatás területi szervei (1939–2012), Fejér Vármegyei Földbirtokrendező Tanács, majd Földhivatal iratai. Német lakosság ki- és áttelepítésére vonatkozó iratok, 1945–1950 (a továbbiakban: MNL FML XXIV–201–d–2.)

54 *Laub, 2017.* 56. p.

is elvittek kényszerrel hosszabb-rövidebb időre, akik soha életükben nem léptek be egyetlen politikai pártba sem.⁵⁵ A volt volksbundistákat természetesen külön is keresték. Így került internálótáborba Posch Jánosné (született: Stark Anna) is, akit 1945 nyarán hazaengedtek a férje mellől,⁵⁶ hogy csecsemő ikergyermekait szári otthonában nagyobb biztonságban elláthassa. 1945. augusztus 15-én bestiális gyilkosság rázta meg a falu népét: különös kegyetlenséggel a saját házában ölték meg az anyát. A tettes kilétére vonatkozó bizonyíték azóta sem került elő. Anna kisgyermekai közül az egyik még ez év szeptemberében meghalt. A többi, távol lévő internált házaiba közben magyar vezetéknevű „telepeseket” költöztettek Átányból, Hevesből és Jászfényszaruból. A számuk 1946. február 10-én 88 fő volt, kétharmadukat a korábban itt élt lakosságtól megkülönböztette református vallásuk is.⁵⁷

A falu előljáróságát a járási főjegyző 1946. február 26-án egyszerűen leváltotta. Az intézkedés nem is leplezte rasszista indítékait, a helyi közelet vezetőinek felülről vezényelt menesztése ugyanis nyíltan azért történt, mert a korábbi testület tagjai svábok voltak. Az ekkor kinevezett új bíró, törvénybíró, pénztárnok, közigyám és a többi előljáró mind magyar anyanyelvű férfi lett.⁵⁸ Őket jellemzően Szár-Újtelep lakói, és az „Öregszárra” beköltözött „telepesek” közül nevezte ki

55 Wencz Antal például 1945. szeptember 9. és december 25. között volt ártatlanul fogva tartva Székesfehérváron. Vele volt bezárva, és ugyanazon a napon szabadult két másik szári sváb férfi is: Fischer Antal és Hasenfratz Rudolf. Wencz János naplója, szeptember 6. In: Keresztelő Szent János Plébánia (kézirat) (a továbbiakban: Wencz J.) A napló megnevezése utáni dátum nem a beírás időpontját jelenti, hanem tulajdonképpen az oldalszám-megjelölés funkcióját tölti itt be. Wencz ugyanis egy oldalszámok nélküli, de hónapok és napok szerint egyenként dátumozott kiadványba jegyezte fel esetlegesen a vele és a községgel történt eseményeket. Lásd erről: Schweininger, 2016. 149–151. p. A sváb falvak megbüntetése egyébként még Fejér vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1945. szeptember 26-i rendkívüli közgyűlésén is téma volt. Ennek kapcsán konkrétan Etyekkel és Szárral példálózott Józan László bizottsági tag. A Törvényhatósági Bizottság rendkívüli közgyűlése (Részlet), 1945. szeptember 26. In: *Csetz-Bödö*, 2009. 120. p.

56 Laub, 2017. 58. p.

57 Wencz J. augusztus 15.; Uo. január 3.

58 Laub J. 9. melléklet; A sváb községek „autonómiáját” az egyes vármegyékben, továbbá nagy- és kisközségekben a testületi hatóságok működésének szünetelése és ezzel kapcsolatos különleges közigazgatási szabályok tárgyában kiadott 9560/1945. (X. 18.) ME rendelet alapján szüntették meg. In: Magyar Közlöny 1. (1945) 154. sz. 2–3. p. Ezt azokra a községekre lehetett alkalmazni, ahol német anyanyelvű lakosság legalább 50 %-ban volt jelen. Az alispán jelentése a főispánhoz a németek lakta települések autonómiájának felfüggesztéséről. Székesfehérvár, 1946. január 23. In: *Csetz-Bödö*, 2009. 151. p.

a járás. Utóbbiak valószínűleg maguk is meglepődtek azon, hogy egy olyan falu életének az irányításáért felelnek, amelynek létezéséről néhány hónappal korábban feltehetően még nem is tudtak, népességének nagy részét nem ismerték. Ez év március 25-én aztán kifüggesztették Száron is, hogy kik azok a svábok, akiknek az országból is távozni kell. Erre március 29-én hivatalos távirat érkezett a faluba, amely arról értesítette a lakosságot, hogy a kitelepítést „*abba kell hagyni*”. Nagy volt az öröm. A kor plébánosának beszámolója szerint két nap múlva olyan szentségimádást tartottak a templomban, „*amilyen még nem volt ezen a napon, magyarul!*”⁵⁹

Később azonban újabb értesítést kapott a község, amelyből kiderült: mégis lesz kitelepítés. Április végén már több, mint száz rendőrségi alkalmazott költözött ideiglenesen a falu több házába, hogy az elűzést előkészítsék.⁶⁰ Többen közülük körbezárták a falut, a sváboknak megtiltották azt is, hogy a határba, a földjeikre kimenjenek.⁶¹ Azt azonban még ekkor sem lehetett tudni, pontosan kik lesznek elűzve Németországba, ehhez ugyanis meg kellett várni egy újabb lista elkészültét. A plébános még május 2-án is abban reménykedett, hogy mentesítik a lakosságnak legalább azt a részét, amely német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallotta magát az 1941. évi népszámláláson. Valószínűleg erre utalnak a naplójába írt következő sorok: „*[...] csak a jó Isten hallgatná meg imáimat, amiket naponta bizalommal küldök Hozzá, hogy maradhatnak a német anyanyelvűek, hisz ezzel bünt nem követtek el sem a hazával, sem a demokráciával szemben. Kár volna a közre ennek a szorgalmas, vallásos, józan életű népnek a németekhez való kényszerítése.*”⁶² Az elűzendő személyek neveit tartalmazó végleges lista végül két nappal a marhavagonok szári elindulása előtt, május 9-én készült el. A plébános reménye nem igazolódott be, egy sor olyan családot is elűzésre ítélték, akiknek tagjai a magyarságukról hivatalosan is tanúbizonyságot tettek. Bár a Mentésítő Bizottság munkatársai azzal vigasztalták a párórust, hogy arányaiban azelőtt egyetlen, a kitelepítésen már átesett helységben sem engedélyezték annyi német személynek a megmaradást hazájában, mint Száron.⁶³

1946. május 11-én végül mégis a szári lakosság több, mint egyharmadát zsúfolták be abba a szerelvénybe, amellyel a német kitelepítettek egy újabb csoportját üzték el Magyarországról. Ezúttal 654 szári kényszerült elhagyni ottho-

59 Wencz J. március 29.

60 Laub J. 10. melléklet; Wencz J. április 29.

61 Az 1926-ban született Grósz János közlése nyomán. 2015. június 19.

62 Wencz J. május 2.

63 Wencz J. május 2.

nát.⁶⁴ Wencz János plébános a tragikus eseményt a következőképpen rögzítette naplójában: „*Ma reggeltől szállítják a kocsik a Németországba kitelepítetteket. Tegnap este a májusi ájtatosságon búcsúztattam el őket, de majd a szívem szakadt meg, mintha az édesapa veszténél el gyermekei egy részét. Minden hibájuk mellett nagyon sajnálom kedveseimet. Ki tudja mi vár rájuk s vajon tanulnak-e a megpróbáltatásokból és azt keresik-e, ami érték az ember életében. A bizottságok és a rendőrök bámulták a nép buzgóságát és hogy milyen simán és fegyvelmezetten és fájó szívvel és zokogással mondtak búcsút otthonuknak. Az egyik vagonra szép keresztet csináltak élő virágból alatta a felírás: Akiket Isten szeret, keresztet küld nekik (...) Este 6 órakor indult a szerelvény (Ujbarkiai és Pesthidegkutiak) 1400 emberrel. Isten vezérelje őket.*”⁶⁵

Ezzel a vonattal toloncolták ki az országból Freész Jánost, Antal édesapját is.⁶⁶ Hiába harcolt ő maga az első világháborúban,⁶⁷ hiába szolgált mindkét fia magyar honvédként a második világháború frontjain, ez sem lehetett mentség a számára: a falu egyik leggazdagabb embere néhány nap leforgása alatt elvesztette teljes ingatlanvagyonát és hazáját. Mindez nem sokkal azután történt, hogy a frontról hazatért idősebbik fia, János tüdőgyulladásban meghalt.⁶⁸ A család fájdalmaival valószínűleg nem sokban enyhítette, hogy a Freész-házban maradhatott az egyetlen, akkor Magyarországon élő gyermekük. A magyar vő, Erdélyi Endre nem került a kitelepítettek listájára, így sváb felesége is Száron maradhatott, sőt kérvényezhetette apósa házáat, amit a hatóságok ki is utaltak neki.⁶⁹ Természetesen a család többi tagja, Freész János immár második felesége,⁷⁰ özvegy édesanyja és menyje is az elűzendők listájára került. Mozdítható anyagi javaik közül a kitelepítést végző

64 Zsoldos László szári segédjegyző jelentése, 1946. június 1. MNL FML V–173–b–18. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Szári körjegyzőség iratai. Közigazgatási iratok

65 Wencz J. május 11–12.

66 *Laub J.* 11. melléklet

67 Frész János, gyalogos A magyar katona áldozatvállalása a Nagy Háborúban - AdatbázisokOnline (gov.hu) (Legutóbbi megtekintés: 2024. július10.)

68 Hasenfrazt Jánosné közlése nyomán, 2023. augusztus. 24. A halálesetről sem a Szárra vonatkozó állami, sem az egyházi anyakönyvek között nem maradt fenn adat.

69 *Laub*, 2017. 67. p.

70 Freész János első felesége, összes gyermekének édesanyja, Freész Katalin 1935. július 19-én, meghalt. A családfő ezt követően, 23 évnyi házasság után, újránősült 1936. február 3-án. Második felesége egy Etyekről származó, tehetősváb özvegyasszony volt, akit szintén Hemmerlein Katalinnak neveztek. Az ő keresztlánya volt a fiatal Hemmerlein Katalin, aki aztán Freész Antal felesége lett. Római katolikus születési és halálozási anyakönyvek. Szári Keresztelő Szent János Plébánia. (kézirat). (A szári plébánia születési anyakönyveibe ebben az időben utólag

szervek négy láda és hat zsák „*vegyes holmit*”, illetve 80 kg élelmiszert engedélyeztek elvinni a családnak.⁷¹

Eközben Antal továbbra is a Szovjetunióban, a Fekete-tenger partján lévő Rosztov városától nem messze, egy Sahti nevű település melletti táborban küzdött azért, hogy túlélje a hadifogságot.⁷² Ehhez egy sajátos stratégiát választott: a családi legendárium szerint a táborban talált egy cirill betűs ábécét, amelynek segítségével megtanult oroszul írni. Ez a képesség és egy alapfokú orosz nyelvtudás elegendő volt számára ahhoz, hogy egy irodába helyezték át, így megmenekült a nehéz fizikai munka hosszú távú megpróbáltatásaitól.⁷³ Előfordulhat, hogy ez az életesemény is hozzájárult Antal íráshoz fűződő vonzalmához. A többi hadifogolyhoz képest jellemzően jobb sorsa volt. Még azt is megengedték neki, hogy szabadon közlekedjen, vagyis időszakosan elhagyhatta a tábor.⁷⁴ Ennek ellenére természetesen mindent megtett, hogy hazatérhessen Magyarországra. Valószínűleg a fogság éve alatt igyekezett magát a kommunizmus iránt érdeklődő, azt pozitívan fogadó, agilis fiatalemberként feltüntetni felettesei számára. Ehhez az attitűdhez illeszkedik például, hogy 1947-ben vélhetően a kommunizmus eredményeit nyíltan vagy burkoltan dicsérő levelet küldött a Központi Hadifogoly Irodának. Az ő szövegét ugyan nem közölte a Magyar Kommunista Párthoz köthető Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó nevű hetilap, ám egy társát igen. Ebben a szerző gratulál az MKP addigi munkájához, és reményét fejezi ki, hogy a jövőben majd ő is már Magyarországra hazatérve segítheti az új társadalmi rend megteremtését. A lapban a levél szövege alatt szerepel azoknak a hadifoglyoknak neve, akik az újság szerint „*hasonló tartalmú levelet*” küldtek még. Az egyik név az 430/1. tábor nevében megnyilatkozó Freész Antalé.⁷⁵

Azt nem tudhatjuk, hogy ekkor Antal valójában milyen mértékben azonosult a kommunista szimpatizáns szerepével, vagy mennyire volt ez a mielőbbi hazatérés reményében választott taktika a részéről. Memoárjának későbbi időszakra vonatkozó, alább közölt soraiból egyértelmű, hogy belül megvetette a szélsőbaloldali

feljegyezték a keresztelt gyermek későbbi házasságait is.) Laub Jánosné közlése nyomán. 2024. július 16.

71 Freész János vagyonleltára, 1946. május 5. MNL FML XXIV–201–d–2. A leltárban tévesen a menyét jelölték meg a feleségként.

72 Frész Antal, honvéd. MNL OL X 10874 Szovjet táborok magyar foglyai - AdatbázisokOnline (gov.hu) (Legutóbbi megtekintés: 2024. július 11.) Frees-memoár, 262. p.

73 Laub Jánosné közlése nyomán. 2024. július. 03.

74 Frees-memoár, 239. p.

75 Hadifoglyok írják. In: Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó, 1947. május 24. 2. p.

ideológiát, és a kommunista káderek előtt hamis életrajzi részletekkel előadott színjátékot űzött. Könnyen lehet, hogy ezt a gyakorlatot a túlélési stratégiája részeként már a Szovjetunióban is alkalmazta. Mindenesetre az ügyében eljáró döntéshozókat kisvártatva meggyőzte. Freész Antal hadifogsága 1948. november 17-én véget ért, elhagyhatta a tábort.⁷⁶ Ekkorra szülőfaluja már átesett egy újabb sváb kitelepítésen: 1948. március 19. és 25. között további 104 németajkú személyt űztek el Szárról. Nekik a szomszédos Vérteskozma településére kellett költözniük. Ebben, a Vértes erdejében elterülő faluban egykor szintén túlnyomórészt svábok éltek, ám az ottani kitelepítés után megérkező új tulajdonosok nehezen tudták elviselni a zord életkörülményeket, ezért kérték a szári áthelyezésüket. Emellett legalább 74 főt sújtottak Száron az úgynevezett összetelepítés elrendelésével. Ez azt jelentette, hogy néhány, korábban külön háztartásban élő sváb családnak egy-egy meghatározott házba kellett összeköltöznie a falun belül. Az így üresen maradó ingatlanok mindegyike és az „összetelepített” gazdák földjeinek nagy része is a magyar állam illetékmentesen eltulajdonított vagyonává vált. Az összeköltözés során más — jellemzően rokon — családokkal kényszerűen egy fedél alá kerülők élete még ezek után is súlyos bizonytalanságokkal volt terhelt. A rendelet szövege szerint ugyanis *„amennyiben a telepítési érdekek úgy kívánják továbbra is”* kötelesek voltak *„a telepítés rendelkezésére állni”*.⁷⁷

Ebbe az erőszakkal többszörösen átalakított közegbe is sokan visszavágytak az előzőtt száriak közül. Volt egy-két fiatal, aki odáig merészkedett, hogy visszaszökött Magyarországra. Ilyen eset más kitelepített sváb faluban is előfordult, még akkor is, ha tudták, bűnözőkként fogják kezelni őket. Elsősorban kínzó honvágyuk megszüntetése, a Németországban is megtapasztalt kiközösítés és kulturális különbségek, illetve a megszakadt, számukra nagyon fontos emberi kapcsolataik újrafelvétele jelentette a fő motivációt ebben a merész vállalkozásban.⁷⁸ A „visszaszökö svábok” maroknyi csoportja között volt Freész Antal felesége is. Katalin ekkor már negyedik éve élt házasságban, ám mindössze egyetlen teljes napot tölthetett el úgy, hogy mellette volt a férje. Valószínűleg emiatt sem szeretett volna külföldön várni arra, hogy Antal hazaérjen a Szovjetunióból. Ka-

76 Frész Antal, honvéd. MNL OL X 10874 Szovjet táborok magyar foglyai - AdatbázisokOnline (gov.hu) (Legutóbbi megtekintés: 2024. július 11.)

77 A 12200/1947. Korm.sz.rend. alapján Németországba áttelepülésre kötelezett szári családok összeköltöztetése, a 22900/1948. F.M.sz.rend. 5. §-a alapján elbírált szári családok átköltöztetése Vérteskozma, s onnan 26 telepes család átköltöztetése Szár községbe. MNL FML XXIV-201-d.-2.; Laub J., 2017. 13–14. melléklet

78 Lásd erről: Seewann, 2015. 360–371. p.

talán egy budapesti barátnője családjánál,⁷⁹ álnéven élt 1948 végén, amikor Freész Antal megérkezett a hadifogságból.⁸⁰ Közös életük további eseményeiről tanúskodik az a páratlan memoárrészlet, amelyet utódaik a történeti kutatás számára átadtak.

Ebben nyilvánvalóvá válik, hogy a fiatalok minden megpróbáltatás ellenére is ragaszkodtak Magyarországhoz. Itt szerettek volna élni még 1948 végén is, amikor már egyértelmű volt, hogy Rákosi Mátyás vezetésével szovjet típusú diktatúra épül az országban. Antal különösebb megrökönyödés nélkül vállalt el több olyan alkalmi munkát is, amely mind presztízsében, mind vélhetően anyagi juttatásaiban messze alatta maradt annak, amit fiatalkorában saját jövőképként elképzelt. Freész a törekvő parasztpolgár mentalitásával igyekezett alkalmazkodni a gyors változásokhoz, kiszimatolni az új lehetőségeket a túlélésre. Ebben szokatlanul messzire ment: a Szovjetunióban kitanult kommunikációs stratégiát folytatva egy kommunista káderképző meghívására is igent mondott. Ezt a tanfolyamot a Horthy-korszak legendás hoteljében, a lillafüredi Palotaszállóban rendezték meg. Freész belül — a későbbi memoárja szerint — megvetette a kommunista ideológiát, és egy színjátékot játszott, ám felszólalásaival, agilitásával a pártkurzuson is elnyerte a felettesei rokonszenvét. Kellemes üdülésként fogta fel a luxuskörülmények között zajló továbbképzést egészen addig, míg egy feljelentés el nem jutott a pártfunkcionáriusokhoz. Ezzel kiderült Freész Antal fő bűne: a származása. Ez egyszerre két jellemzőjét tekintve is problémásnak számított a kommunisták szemében: sváb volt, és kulák. Ráadásul azt is megtudták, hogy a felesége illegálisan tartózkodik az országban.

Amikor ezzel Freészt a pártiskolában szembesítették, új taktikát választott: támadó kommunikációt folytatva fedte fel az igazság egy részét korábbi életéről. Ezt is képes volt úgy előadni, hogy meggyőzze a kurzusvezetőt, ő osztályidegen származása ellenére egyszer valóban jó káder lesz. A pártkarriert tehát továbbra is felkínálták számára, ám ezúttal egy dolgot kértek tőle cserében: váljon el a feleségétől. Ez volt az első komoly feltétel Antal életében arra vonatkozóan, hogy a háború utáni Magyarországon is megtalálja számítását. Freész azonban ezt a kérést nem teljesítette. Ez volt az a pont, ameddig hajlandónak bizonyult együttműködni a kommunistákkal. Azt is felismerte, hogy ennek súlyos ára lesz: ha a szabadságát meg akarja őrizni, el kell hagynia hazáját. Ezért egy újabb cselhez folyamodott. Elhitette a kurzusvezetéssel, hogy el fog válni a feleségétől, és majd visszatér Lillafüredre. Ám ahogy eljutott Budapestre, megkezdte an-

79 Brigitte Frees közlése nyomán.

80 Frees-memoár. 238. p.

nak szervezését, hogy minél előbb elhagyhassák feleségével Magyarországot. Állhatatosan és szokatlanul gyakorlottan hidalta át a bürokrácia szövevényes útvesszőit. Úgy tűnik, valóban jól ismerte a rendszert, és kiválóan tudott kommunikálni a hivatalnokokkal, katonatisztekkel is. Előfordult, hogy feszült, éles helyzetet humorral oldott fel, és a kiutazásuk során már Ausztria keleti szektorában is éleslátással ítélte meg, mikor kell megint egy megígért visszatérés helyett inkább az ellentétes, nyugati irányt választani: ahogy korábban Lillafüred helyett Schattendorf, úgy később Bécs helyett Piding lett a választott úticél. Könnyen lehet, hogy mindkét döntés valóban Szibériától vagy az ÁVH börtönétől mentette meg Antalt és Katalint, ahogy ezt akkor is sejtették. A házaspár végül a zöldhatáron át érkezett meg Németország nyugati megszállás alatt lévő övezetébe 1949. március 8-án. Frees számára ez jelentette az igazi szabadság elérését, ugyanakkor az igazi haza végleges feladását.

A forrásközlés módja

Az alábbiakban közölt személyes forrás nagy része németül íródott, a magyar fordítás minden esetben igyekezett a szerző stílusát megőrizni. A német helyesírási hibák, elírások természetesen nem jelennek meg a magyar szövegben, ugyanakkor, ha előfordult olyan, a szokásostól eltérő, német szóalak, amely valamilyen szempontból figyelemre érdemes, azt a lábjegyzetben közlöm. Anton Frees néhány megjegyzést magyarul is beleírt a történeteibe. Ezeket általában ott tette meg, ahol érzékelteni akarta, hogy két német anyanyelvű személy egymással magyarul beszélt, vagy éppen a szerző — talán a memoárírás során is — fokozott érzelmeket élt át. Ezek, az elvétele megjelenő szövegrészek aláhúzva kerülnek közlésre. Előfordul néhány orosz nyelvű beírás is a szövegben. Ezek közlése idézőjelben, dőlttel, betűhíven történt. Ugyanez az eljárás valósult meg azoknál a szavaknál, amelyek értelmezése ma már nehézséget jelentett. Ez esetben egy zárójelben lévő kérdőjel követi az adott kifejezést. A szerző egyértelmű jelentést hordozó rövidítései maradtak a szövegben. A párbeszédnek magyar helyesírás szerinti, gondolatjelekkel ellátott formátuma nem minden esetben követi a szerző szövegszerkesztési technikáját, ezek egységesítése szintén jelen közlés eredménye. Ahol a szövegalkotás alapvető gyakorlata szerint nem volt feltétlenül szükséges új, központosítást elősegítő írásjelet vagy sortörést betoldani, ott ez nem történt meg. Ezekben a bekezdésekben Frees logikáját követik az egyes mondatok tipográfiaiailag is. Ahol a könnyebb értelmezés miatt szükséges volt a szöveget új elemmel támogatni, ott az szögletes zárójel alkalmazásával történt.

Forrásközlés

Újra Budapesten.⁸¹

A Katim⁸² már várt. Mindent el kellett mesélnem. Még ugyanazon a napon új munkahely után kellett néznom. Nem messze Kati lakásától volt egy munkaközvetítő iroda. A szétbombázott Gellért Hotelt építették. Ott tudtam másnap kezdeni! Két kőművesnek kellett malteros vödörket az állványra állítanom. Munkaidő: reggel 7 órától 17-ig, téli időszakban. Nem nehéz, de piszkos munka. Sok asszony dolgozott itt. Ezeknek nehéz munkát kellett végezniük. Maltert megcsinálni, és kettőjüknek a lépcsőházban két emelet magasba felvinni. Minden második fájrönt⁸³ alkalmával mindenkinek politikai oktatásra kellett menni. Minden alkalommal egy orosz katonatiszt felügyelete alatt! De ez magyarul is jól beszélt. Valószínűleg egy magyarországi szlovák volt, akit Oroszországban képeztek ki.

Ezen a politikai órán főként a munkateljesítményekről beszéltek. Mindig többet, mindig gyorsabban.⁸⁴ A normákat lefektették! Felügyelő és rendőr több volt, mint dolgozó. Nem mindig ugyanaz a katonatiszt jött. [De] ez a munkamódszeren nem változtatott.

A második hét volt. Ugyanaz a Kapitanó!⁸⁵ Rögtön szidni kezdett köszönés nélkül:

— Minden lassan megy! — mondta.

Jelentkeztem. Én oroszul szólítottam őt meg:

— Kapitanó! Nem lassan megy, hanem rosszul szervezik meg. Az asszonyok végzik a nehéz munkát. Két asszony hord két vödör maltert, amit a teknőbe öntenek. Rohangálnak a második emeletig egy ácsolt lépcsőn fel és alá. És ezt csinálja 5-6 pár. Fent érkeznek a munkások, akik felemelik a teknőt az állványra a kőmű-

81 Valamikor 1948. november 17. és december 24. között. (Utóbbi dátum a későbbi szövegrészekből derül ki.)

82 A szerző németül rendszerint „Käthe” alakban írja le felesége nevét. Az nem derül ki, hogy ez Freész Antal hazatérése utáni első találkozásuk leírása-e.

83 A német *Feuerabend* kifejezés magyar nyelvben is használatos alakja. Jelentése: a munkaidő vége.

84 Ez valószínűleg a politikai oktatás fő mondanivalója volt a második világháború utáni újjáépítés időszakában.

85 Frees ezt ebben az alakban közli. Nem tudni egyértelműen az okát. Feltehetően a kapitány kifejezést takarja ez a szó. Ilyen alakban a Frees által beszélt egyik nyelven — sem németül, sem magyarul, sem oroszul — nem nevezik a kapitányt. Elképzelhető, hogy ez egy korabeli, talán az olasz nyelvből érkező, szlengszerű kifejezés.

veseknek. Egy vagy két felvonóval könnyebben és gyorsabban menne! Kötél van elég. Oroszországban láttam, ahol az asszonyok is dolgoznak az építkezésen.

Nagy helyeslést kaptam, és az irodába hívatott:

— Te Oroszországról beszéltél. — mondta a Kapitánó

Erre én oroszul:

— Négy évig voltam hadifogoly. Kaptam igazolást, és szabadon tudtam mozogni.

Mindent el kellett neki magyaráznom: hol és mit csináltam. Amikor elmeséltem, hogyan tanultam meg oroszul, nevetett. Hosszan mulattattuk egymást. A végén felírta a nevemet és a tartózkodási helyemet.

A javaslatomat megcsinálták. Az asszonyok megköszönték nekem. Eközben találtam egy szállást. Nem tudtam többet Katinál maradni, ahol mindannyian szűkösen voltunk összezárvá. Ez nem messze volt Kati lakásától. Egy nagy szoba, wc, mosdóteknő, egy kis tűzhely, egy nagy ágy és egy sarokban egy priccs, nagyon rövid. Kinyújtózni nem tudtam. A lakás egy fuvaros vállalkozóé volt. A neve: Sipos. Egy idős házaspár [lakott ott velem], név szerint Pálinkás. A házaspár a szomszéd falumból, Vértessboglárról, származott. 3 km-re az én lakóhelyemtől, Szártól. Pálinkás felesége feketekezelkedelemből élt. Mi egymás között az anyanyelvünkön beszélgettünk.⁸⁶ Boldog voltam ettől a szállástól.

Még az építkezésen dolgoztam. Kemény fagy alatt nyugodott minden. Kati gyakran utazott velem Etyekre. Szárra egyedül mentem.⁸⁷ Említettem már, hogy ő magyar néven egy családnál van.⁸⁸ Ha valaki feljeleníti, letartóztatják és bezárják.

Karácsony idején még a bicskei járásban voltam.⁸⁹ Kerestem kapcsolatokat a korábbi ismerőseim között, hogy a szüleimet valahogy hazahozzam. Bicskén volt egy névrokonom, Freész József. Neki zsidó felesége volt. A zsidóknak olyan beszédjük volt, mint Magyarország miniszterelnökének [sic!], Rákosi Mátyásnak.⁹⁰

86 Vagyis németül. Eszerint valószínűleg a Pálinkás nevű családfő egy magyarosított nevű sváb ember volt.

87 Etyeket a magyar, Szárt a német „Saar” névalakban jegyezte le.

88 Ez valószínűleg egy korábbi — a család által át nem adott — memoár-részletben olvasható.

89 Ebbe a járásba tartozott Szár. Az 1946-tól újra járási székhelyként funkcionáló Bicske egy Szártól 10 km-re fekvő nagyközség volt ekkor. *Jakab István László*: Bicske története. Bicske, 1969. 87. p.; A Váli járás székhelyének áthelyezése Vál községből Bicske községbe (Részlet), 1946. június 3. In: *Ígéretek*: i. m. 201–202. p.

90 Bár ekkor már kétségtelenül Rákosi Mátyás volt a legbefolyásosabb magyarországi politikus, a miniszterelnöki pozíciót még nem töltötte be. A kiépülő kommunista rendszerben, a parlamentarizmus megszűnése miatt egyébként sem ez volt a legfontosabb titulus. A kommunista párt főtitkára valóban zsidó családból származott, de természetesen egyik zsidó

Ez a Freész benne volt a pártban, ugyanabba a középiskolába jártunk. Azt mondta, ebben az ügyben nem tud segíteni. Többször nem látogattam meg.

Megfigyeltek, amikor a svábokkal összejöttem. Bicske után Szár. Meglátogattam a nagybácsit és Rici nénit. Ők a szüleiknél laktak. A Grósz nagybácsim apja és anyja. A nagyanyám testvére.

Az előszobában⁹¹ állt egy ágy. Ott ült benn a két 90 év fölötti aggastyán. Bemutatkoztam:

— Itt a Freész Taunl!⁹²

Egymásra néztek, nem ismertek meg. Ki kellett őket hozni, és mondta a Hoos–Freész,⁹³ hogy most már tudják, ki vagyok. A dédapa kérdezett csak:

— Honnan jöttél?

— A fogságból.

— És mit akarsz? Nincs több helyünk.⁹⁴

— Csak semmi félelem, nem maradok itt. — És mentem a másik szobába, ahol Rici néni tüsténkedett. Ő is nagyon tömör volt:

— Látogatást kaptunk. Emi, jött a barátod! Egy kicsit pakoltam. Tudod, mi most nagyon szegények vagyunk.

közösség hagyományait sem ápolta, sőt azt károsnak tartotta a kiépülő, materialista társadalom jövődöbeli megvalósulása szempontjából. A pártvezér akcentusa is közismert volt a korban. 1945 után az állami rádió és filmhíradó rendszeresen sugározott részleteket a beszédeiből. (Rákosi életéről lásd például: *Pünkösti Árpád*: Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa. Budapest, 2010.; *Gyarmati György*: A Rákosi-korszak - Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956. Budapest, 2013.) Freesnél már nem először fordul elő, hogy a szövegében szereplő személyek nyelvhasználatának jellemzőit leírja. Ez mutatja, hogy a több nyelvet ismerő Frees számára a nyelv fontos identitásképző tényező lehetett, és mások jellemzésének kifejezésében sem játszott elhanyagolható szerepet. A nyelvhasználatra utaló megjegyzések később is előfordulnak a memoárrészletben.

91 Elképzelhető, hogy itt Frees a szári, sváb parasztházaknál jóval gyakoribb, úgynevezett „első szobára” gondolt.

92 Ezt ebben az alakban írta le Frees. „*Taunl*” a helyi sváb dialektusban a Tóni megfelelője.

93 Több Freész nevű család is élt a korabeli Száron. Ezeket a családokat — több, más familiához hasonlóan — jellemzően valamilyen melléknéven különböztették meg egymástól. Sok esetben ez úgy történt, hogy a helyi közbeszédben a korabeli (vagy egy korábban élt) családfő feleségének a nevét toldották a családnévhez, esetleg örökbefogadott gyermeknél az eredeti családja nevével tettek ugyanígy. Ezen az elven nevezhették el ezt a Freész családot is: a „*Hoos*” itt valószínűleg a sváb dialektusban a Haas vezetéknév takarja, amely szintén tipikus volt Száron.

94 Arra, hogy nem látták volna Antalt szívesen a házukban hosszú távon, a sok megpróbáltatás, a második világháborút követő évek folyamatos lakó- és házcserei, illetve a nagy nélkülözés mellett indokként szolgálhatott még Freész számukra tisztázatlan viszonya a kommunizmussal.

Tudtam, nincs itt keresnivalóm.

— Minden jót, nagynéni! — mondtam, és elmentem.

Ez egy vasárnap volt. Ebédkor még Bicskén, a vasútállomáson, ettem egy szelet kenyeret és kolbászt. Ott találkoztam egy iskolatársammal, Steer Jóskával.

— Végre — gondoltam — egy szári!

A vonatunk nemsokára érkezett. Együtt utaztunk.

— Nem, Tóni, én Felsőgallán lakom — mondta

A vonatút Bicskétől Szárig 10 km. Jóska röviden elmesélte, ki él még a barátaink közül. Én a fogságról meséltem, és hogy B.P-en⁹⁵ dolgozom. A találkozás túl rövid volt. Soha többet nem láttam őt. A nagynénim meglátogatásának a napján este már visszautaztam Katimhoz.

Január elején már újra az építkezésen dolgoztam. Január 8-án jött a főbérőlm Pálinkással. Egy kocsis jött.

— Te paraszt voltál, és tudsz bánni a lovakkal. Nem nehéz munka. Ugyanazt kell csinálnod, mint Pálinkásnak, ugyanazon az útszakaszon. Pálinkás mindent meg fog neked mutatni. Fát kell szállítani minden hotelbe és vendéglőbe és nagy-konyhára és vágóhídra és így tovább! — mondta Sipos.

Majd folytatta:

— Ki foglak jelenteni az építésvezetőnél. Holnap reggel jössz Pálinkással az istállóba.

A második munkahelyem. Két nagy priccskocsi állt az udvaron. Az istállóban 2 pár hatalmas „dragonyos”.⁹⁶ Már megegették őket, készek voltak a befogásra. Sipos nem volt itt.

— Ott van a te kettőd! - [mondta Pálinkás]

A befogást nem kellett nekem megmutatnia.

— És most Te még fuvarozol nekem!

A vágóhíd messze kint Pesten egy hosszú útra [volt]. Több mázsa só felemelve. A transzportút még hosszabb. A lovak tudtak vagy ismertek minden rakodóhelyet. A harmadik vagy negyedik domboldalnál vált el az utunk.

— És most — mondtam — hogy megy ez tovább?

— Menj tovább, ahol a lovak állva maradnak, ott van egy lerakóhely.

A végén az utunk újra összeért. Már előre örültem a második napnak. De megint egy változás [jött] a jövőmet illetően. Sipos, a munkaadóm, és Pálinkás álltak az istálló előtt rám várva.

95 Budapest

96 Valószínűleg dragonyos (lovas) katonák egykori lovaira értendő a kifejezés.

— Amikor ki akartalak jelenteni — mondta Sipos —, a pártirodában látott egy százados, aki a Freész névre rögtön mondta, hogy őt keressük! Neked azonnal a pártközpontba kell menned. Egy pártiskolába kell [járnod].

A magyarországi orosz nem felejtett el! Megmondta — megcsinálta! Kevesebb mint 10 perc múlva ott voltam. A ház egy nagy kert közepén állt. Egy hatalmas villa körbevételére mívés kovácsoltvas kerítéssel. A villa biztosan egy gazdaghoz vagy nemeshez tartozott.⁹⁷ A bejárati ajtónál nagy felirat: „A Komm-Párt⁹⁸ elnöksége.” Egy fegyveres férfi [állt] az ajtónál. Megmutattam neki a magammal vitt, lepecsételt papírt, és szó nélkül kinyitotta az ajtót. Kopogás nélkül bementem. Egy nagy előszoba. Ott már öten ültek. Mint az orvosnál, úgy hívtak be:

— Kérem a következőt!

Ott észrevettem vagy hallottam, hogy mindenki ugyanazt az utasítást kapja. Mindenkinek a Keleti pályaudvarra kell menni, ebben és ebben az időben utazik Lillafüred-Palotaszállóra.

— Ott jelentkezni! — [mondták]

Nem én voltam az utolsó. Minden gyorsan ment. Hogy senki nem kérdezte meg hol, hogyan vagy ki, azon csodálkoztam. Csak a nevemet kellett mondanom:

— Freész Antal.

A titkárnő kereste az asztalon fekvő papíron a nevemet, kihúzta és mondta:

— Elvtárs! Te is megkaptad azt a megtiszteltetést, hogy részt vegyél egy pártkurzuson. Írd alá, kérlek! Ne késsed le a vonatot!

Délután a pályaudvaron:

Egy halom fiatalember. Alig beszélgettek egymással. Én kérdeztem egyet, akit közvetlenül mellettem megláttam.

— Hová utazik?

— Lillafüred.

— Én is.

Ez volt minden. A vonat befutott. Mindannyian felszálltunk rá. Két órán át utaztunk. Csak hébe-hóba lehetett hangokat hallani.

97 Ekkorra már a nemesi címek az 1947. évi IV. törvény értelmében hivatalosan megszűntek. Elképzelhető az is, hogy Frees itt úgy érti: a villa egy olyan emberhez tartozott, aki korábban nemes volt. 1947. évi IV. törvény egyes címek és rangok megszüntetéséről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94700004.tv#lbj0id7241> (Legutóbbi megtekintés: 2024. 07. 13.)

98 Kommunista Párt

A fék nyikorgott. Lillafüred pályaudvar. Egy egész tömeg szállt le.⁹⁹ Egy idősebb férfi kiabált egészen hangosan:

— Mindenki, aki a Palotahotelbe [sic!] megy, kövessen engem!

Kevesebb mint 10 perc múlva odaértünk. Ott állt egy hatalmas palota. Valaki suttogva mondta:

— Horthy vadászkastélya és nyári rezidenciája.¹⁰⁰

Egy ajtónálló nyitotta ki a széles ajtókat. Amikor mindannyian bent voltunk, köszöntött minket egy férfi:

— Jövőbeli Elvtársak! Köszöntelek benneteket nagy örömmel, és remélem, hogy segíteni fogjátok Komm-Pártunkat a kiépülésben! A nevem Kristóffalvi, a kurzusvezető.¹⁰¹ Ma este 20:45-kor lesz vacsora. És most mindannyian ábécé-rendben adják le a kísérőleveleiket, és megkapják a szobaszámukat!

Az előcsarnok nagy volt. Négy idősebb titkárnő ült egy hosszú asztalnál. Lekfektettem a papíromat az asztalra, és mondtam:

— Freész Antal.

Nézett egy nyilvántartást, és mondta:

— Második emelet 4.¹⁰²

Fel a szobába! Ijedtség! Egy óriási szoba. Minden sarokban egy ágy. Hárman voltak már bent.

— Szerbusz — szervusz! Honnan jöttél?

— B.P.-ről.

— Ténylegesen B.P.-n laksz?

— Igen.

— Mit dolgoztál?

— Egy építkezésen és mint fuvaros.

— Voltál már külföldön?

— Nem.

99 Ez a leszállás valószínűleg a Miskolc–Tiszai pályaudvaron történt. Ide érkeztek a vonatok Budapestről. Lillafürednek nem volt pályaudvara akkor sem. A borsodi városhoz tartozó üdülőközpontba legfeljebb erdei kisvasúttal lehetett eljutni kötött pályán. Feltehetően nem a (fő) pályaudvar („*Hauptbahnhof*”) kifejezést használta volna Frees, ha itt valójában a lillafüredi állomáson szálltak le.

100 A ma is ezen a néven működő elegáns hotel valóban a Horthy-korszak egyik presztízsbetűházaként épült, de nem kifejezetten a kormányzó vadászkastélyaként, hanem a korabeli elit nagy forgalmat lebonyolító szállodájaként funkcionált 1945-ig. Lásd például: *Dobrossy István*: A Palotaszálló és Lillafüred 75 éve. Miskolc, 2006. 36–150. p.

101 Nem beazonosítható személy. Frees „*Kristóffalvi*” névalakban jegyezte le.

102 Ezt először magyarul, majd mellé németül is leírta Frees.

— Hogy hívnak?
 — Freész!
 — Nem magyar név.
 — És hogy hívnak téged?
 — Grósz.¹⁰³
 — Az sem magyar név — mondtam
 Eljött az evés ideje.

Egy nagy étkezőterem. Ennek Horthy idejében egy fogadóteremnek kellett lennie. Kristóffalvi köszöntője alatt megszámloltam a kurzus résztvevőit. 50 fő. Az étel bőséges [és] jó [volt]. Közben öt csoport alakult. 1-5. Egyszerűen az asztalnál az elsőtől a tizedikig megszámoztak minket. Én az 5-ös számot kaptam.

— Holnap a reggelinél minden más [lesz]. Tehát holnap ½ 8-kor. Jó éjszakát!

Az első reggeli! Szokatlanul jó. Én csak azért mondom, hogy szokatlanul, mert ebben az időben egész Magyarországon még nagyon szegény ellátás volt! Sok ember nem tudott jóllakásig enni. A reggelinél minden csoport együtt ült.

A felszolgáló személyzet takarította le az asztalt. A kurzusvezető jött:

— Szabadság, elvtársak!¹⁰⁴

Mindannyian egyszerre:

— Szabadság, elvtársak!
 — Üljenek le mindannyian!

És aztán elkezdte:

— Szeretném felvezetni, miért vagytok itt. Tudjátok ki volt a legnagyobb kommunista? Jézus!¹⁰⁵

És aztán idézett az Ószövetségből [sic!], ahogy Jézus a tanítványainak hirdette.¹⁰⁶

103 Frees „Grosz” névalakban írta le.

104 Ezt először magyarul, majd mellé németül is lejegyezte Frees.

105 A kommunisták tudták, hogy a keresztény hit mélyen beágyazódott volt akkoriban a magyar társadalomban. Emiatt is igyekezhetett itt a kurzusvezető Jézussal példálózni. Nem véletlenül bírt annyira nagy jelentőséggel a kommunisták számára, ha kivételes esetekben egy magát kereszténynek tartó személy pozitívan nyilvánult meg róluk. Lásd erről például: *Varga Mátyas: A Szittyay-eset. Egy rendhagyó kísérlet a katolikus egyház és az állam közti viszony rendezésére* (1948). Székesfehérvár, 2023. 26–56. p. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből VI.)

106 A Jézusról szóló történeteket valójában az Újszövetség tartalmazza. Az a tény, hogy ezt Frees eltévesztette, lehet annak a jele, hogy vallásos neveléséből (lásd például: szári római katolikus elemi iskola, KALOT-vezető stb.) fakadó ismeretei már megkoptak a memoáírás idejére.

— „Hagyjátok el a házatokat és gazdaságotokat, asszonyotokat és gyerekeiteket, és szolgáljatok engem!”¹⁰⁷

Nagy csönd [lett]. Beszélt tovább:

— A mi célunk az emberiséget egyenlővé tenni. Nincsenek hercegek, grófok, bárók, gyárosok és kizsákmányolók. A mi államunknak egy munkás-paraszt és értelmiségi államnak kell lennie Rákosi Mátyás vezetése alatt!

Egy órán át tartó felvilágosítás [következett] a munkánkról. A csoportoknak különválasztva kellett megbeszélniük, ki hogyan képzei el a munkánkat és a vezetési pozícióinkat. Másnap vártam a javaslatokat, és jöttek is. A palota egy erdő közepén állt a hegyek alatt. A hegyek alatt nagy cseppkőbarlangok. Felemelő vidék. Bükk hegység.¹⁰⁸ A csoportok összeültek. Én azt tanácsoltam a csoportomnak, hogy menjünk sétálni és a szabadban beszéljessünk.

— Menjünk — mondta mindenki

Én egyszerűn csak a közel fekvő területeket szerettem volna megnézni. Mezőgazdaság, parasztok!

Harmadik nap, reggeli után. A kurzusvezető:

— Szeretném a javaslatokat hallani!

Kinyújtottam a kezemet:

— A nevem Freesz. Az én csoportom tegnap megtekintette a környéket. Kis települések és parasztgazdaságok. Biztosan nincsenek mezőgazdasági termelőszövetkezetek. Ki kellene menni és a parasztokat esti kurzuson mobilizálni, felvilágosítani a termelőszövetkezetek előnyeiről.

Nagy csönd [lett] a teremben.

Kristóffalvi tapsolva felállt és nagyon helyeselt:

— Egy nagyon jó és fontos javaslat.

Csak annyit tett hozzá:

— Ehhez szükségünk van szakemberekre, akik valamit értenek a mezőgazdasághoz.

Én mondtam:

107 A kurzusvezető valószínűleg arra a bibliai részre utalt, amely Márk evangéliumában így szerepel: „Jézus így válaszolt: »Bizony mondom nektek, mindenki, aki értem és az evangéliumért elhagyja otthonát, testvéreit, anyját, apját, gyermekeit vagy földjét, százannyit kap, most ezen a világon otthonát, testvérét, anyját, gyermeket és földet — bár üldözések közepette —, az eljövendő világban pedig örök életet.«” Az érvelésből egyértelmű, a kurzusvezető az itt kiképzendő, jövőendőbeli pártkáderektől azt várta el, hogy — a „múltat végképp eltöröljük” szellemiségének megfelelően — adott esetben hagyjanak fel teljes korábbi életükkel, és akár forduljanak szembe családjukkal is a kommunizmus építéséért.

108 Frees „Bükk” névalakban írta le.

— Az apám kisparaszt volt Fejér megyében. 40-41-ben jártam mezőgazdasági iskolába.

Az iskolán kívül minden hazugság [volt]. De soha nem kérdezték pontosan ki. Az én csoportom tehát megkapta feladatként, hogy este a környező falvaknak rendezvényeket csináljon.

Egy érdekes felfedezés!

4. vagy 5. este a hálósobában. Három szobatársam németül beszél. Az egyik mondta:

— Mi beszélhetünk nyugodtan németül, ez csak magyarul tud. Itt vagyunk: 25 zsidó. Kristóffalvi mindannyiunkat ismer. Ő is közülünk való. Nyugodtan részt tudunk venni a pártban. Mindannyiunknak van külföldi rokona: Amerikában, Angliában, Párizsban és így tovább. [Ha] jönne egy újabb fordulat, tudnánk mondani, hogy kényszerítve voltunk. De ha pártkönyvünk van, az jól fizet.

Uralkodnom kellett magamon, hogy ne nevessek. Igen, a zsidók! Ők voltak a svábok kitelepítésénél a hajtóerő, és most újra a vezetők lesznek.¹⁰⁹

Ez a kurzus egy igazi feltöltődés volt nekem. A fogság után egy üdülés. Már ígéretet is kaptam, hogy egy nagyobb község szövetkezetének agronómusa leszek. Sikerem volt egy településen. Az egyik csoporttársam dicsérte a meggyőzőképességemet Kristóffalvinál. A szívembe senki sem tudott belelátni, hogy az mennyire harcolt a rákényszerített hazugságaim ellen.

A szép üdülés csak 10 napig tartott.

[19]49. jan. 10.

A vacsora után Kristóffalvi hivatott az irodába:

— Elvtárs! Kaptam egy levelet egy településről, Szárról. Te egy sváb vagy és kulák. A feleséged hamis névvel tartja fenn magát B.P.-n. Igaz ez?

— Minden igaz, de hogy a feleségem B.P.-n van, csak most tudom meg. De Kristóffalvi elvtárs, azt nem fogom kitalálni, hogy miért telepítették ki a szülei-

109 Az itt olvasható történet mondataihoz, a sorok elé, azokhoz képest 90°-ban elforgatva Anton Frees a következőt írta, csak magyar nyelven: „*ezt érdemes olvasni!*” Frees tehát különösen fontosnak tartotta ezt a történetet, és az itt leírt sajátos interpretációját a zsidók kitelepítésben játszott szerepéről. Ez az antiszemita narratíva nem egyedülálló a téma kapcsán. A „kommunista zsidók” és az „1945 utáni zsidó bosszúhadjárat” toposza a magyarországi németek diskurzusaiban is megjelentek, ugyanakkor a deportált svábok és zsidók sorsközösségét hangsúlyozó gondolatok is rendszeresen előkerültek. Lásd erről például: Marchut.: i. m. 172. p.; 354 p.; Ritter György: „Oh, Vaterland, warum ließt Du es geschehen? Ó, hazánk, miért hagyta, hogy ez így legyen?”. A magyarországi németek alávetettségi narratívája az Észak-Dunántúlon (1940–1970). Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. Interdiszciplináris Doktori Iskola. Pécs, 2022. 475–490. p.

met, amikor a bátyám a legmagasabb katonai iskolát, a Ludovika Akadémiát elvégezte, és én a pilótáknál voltam Fehérváron. „Kulák”. Ezzel a szóval a nagyparasztokat illették. Az apám még a kisparasztokhoz tartozott. Én megcsinálhattam egy mezőgazdasági iskolát Fehérváron. A földünk, a szántónk a 145. parcellában. Már a 40-es években felkértem a parasztokat, hogy a birtokaikat fektessék egybe. Egy szövetkezetet alakítani nagy előny. Együtt új gépeket szerezni. A termékeinket célzottan piacra vinni, és így tovább.¹¹⁰

— Ez most valóság lesz. A példát a Szovjetunió szovhozai és kolhozai adják. Mit tudsz te ezekről az elnevezésekről?

El kellett neki mesélnem a fogságomat. A végén azt mondta:

— Te egy jó pártember leszel. Nem akarlak elveszíteni. De a feleséged... El kell tőle válnod!

— Az én javaslatom Kristóffalvi elvtárs: Még ma este visszautazom B.P.-re, megkeresem a feleségemet. Ez lehet, hogy egy hosszabb időt vesz igénybe, és ha még nem fejeződött be a kurzus, visszajövök. De kérem a fogságból való elbocsátóleveletemet a lillafüredi tartózkodási helyemen megerősíteni!

Ez a megerősítés itt van ebben a könyvben.¹¹¹

1949. I. 11 — 1949. I. 20.ig.¹¹² 10 nap

Este volt. A nagy csarnokban élénk beszélgetés. Senki nem vette észre a titkos eltűnésemet. Bepakoltam a kis kofferemet, és siettem a pályaudvarra. $\frac{3}{4}$ 12-kor gyorsvonaton ültem. Megkönnyebbültem, de aggodalommal. Hogyan menjek tovább? El kell tűnnöm! Én ismerem a kommunizmus kegyetlen tisztogatásait.

Az éjszaka közepén kopogtam Katámnál. Megijedt.

— Mi történt?

— Halkan — mondtam. — Az urak még nem hallottak minket. Kati! Amilyen gyorsan lehet, el kell hagynunk Magyarországot!

Az ágyban mindent elmeséltem.

— „Erdély” sógorom kitalálta, hol vagyok, és feljelentett.¹¹³

Mindent [elmeséltem], azt is, amit Kristóffalvi kurzusvezetővel beszéltem.

110 Ennél a „jelenetnél” elképzelhető, hogy nagyobb szövegrészek tartoznak a narrációhoz. Nem egyértelmű a dialógusok elválása a narrációtól.

111 Itt valószínűleg Frees arra gondolt, hogy a memoárjához csatolva megtalálható ez a dokumentum. Ezt a család nem küldte el a memoárrészletekhez. Viszont ez a bejegyzés ilyen értelemben arra is bizonyíték lehet, hogy a szerző a visszaemlékezéseit valódi történeti források alapján is írta.

112 Ez a dátum így, ebben a formában, magyar todalékkal ellátva szerepel a memoárban.

113 Erdélyi Endre (András) Freész Mária férje, a Freész-ház kitelepítés utáni tulajdonosa.

Reggel korán keltünk. Katinak reggelit kellett csinálni két gyerek, egy vak asszony és Dr. Ákoshegyi uraság számára. Az ő neve magyarosítva lett. Német felmenői [voltak]: „Agendorfer”. Főiskolai tanár volt. A kommunisták számára „osztályellenség”. Az iskolából eltávolították. Most egy gyárban dolgozik vilanyszerelőként. (Ez egy rövid leírás.)

Ezek is megijedtek, amikor a reggelizőasztalhoz jöttek. Megnyugtattam őket, amikor az egész történetet elmagyaráztam. Ákoshegyi is mondta:

— El kell tűnnötök, amilyen gyorsan lehet!

Adott nekünk egy tippet is:

— Ahol az ember el tudja kezdeni, [az] a külügyminisztérium. De egy héten csak két órás ügyfélfogadás van előjelentkezéssel. Maradni tudok addig önökkel, amíg ez nem sikerül.

Először én, aztán Kati. A külügyminisztériumban nagyüzem volt. A váróterem teljesen foglalt volt. A beszélgetési idők rövidek — behatároltak [voltak]. Aki nem került sorra, talán másnap.

Második nap. Délután. Behívtak. Egy százados egyenruhában. Egy titkárnő. Határozottan megszólított:

— Mit akar?

— Kivándorolni, vagyis jobban mondva a kitelepítésemet.

És most még hangosabban kiabált:

— De hiszen maga magyar!

— Igen. Az orosz hadifogságból jöttem, a szüleimet időközben mint „svábot” kitelepítették. A családomhoz akarok menni Németországba.

— Maga itt marad! Maga magyar! És most kifelé!

Úgy üvöltött, hogy a mellette ülő kutya nekem ugrott.

Mentem. Este Katival és a háziakkal beszélgettük erről. Először is meg kell próbálnom 2-3 nap múlva még egyszer.

Több szerencsém volt, hamarabb sorra kerültem:

— Mit akar már megint?

— Arra kérem magát, hogy nézzen utána az archívumban, hogy az 1941-es népszámlálásnál a szüleimet hibásan német állampolgárként [sic!] írták össze.

Csak a volksbundistáknak, a magukat német állampolgárságúnak vallóknak és az SS-eknek kellett kitelepülniük.¹¹⁴ Alighogy ezt elmondtam, mutatta a pisztolyát és üvöltött:

— Ha még egyszer azt mondja, hogy mi hamisítók vagyunk, lelövöm magát!

114 Frees ezt nem pontosan tudta. Ahogy a bevezető tanulmányban is szerepel: a kitelepítési rendelet a kollektív bűnösség elve alapján a magukat magyar nemzetiségűnek valló németeket is

A titkárnője tudott nekem segíteni:

— Menjen a belügyminisztériumba, ott meg tudja még nézni!

Mentem.

Megint elment egy pár nap.

Belügyminisztérium. Itt sokkal udvariasabbak voltak, amikor mondtam, hogy mi járatban vagyok. A levéltárba¹¹⁵ kellett mennem, ahol hamar megvolt a nevem. Az egész családom magyar állampolgár,¹¹⁶ csak az anyanyelv német. Csodálkoztak, hogy a családomat és a feleségemet kitelepítették.

A településem tanácsházáról¹¹⁷ kell egy hitelesített írást hoznom, hogy a családomat kitelepítették.

— Ezzel menjen a külügyminisztériumba! - [mondták.]

49. 2. 15. — Utolsó alkalommal Száron.

Már a 8 órás vonattal utaztam Szárra. A tanácsházán biztosan nincs szükségem sok időre, és már délben B.P.-n tudok lenni.

A tanácsházához vezető utat nem akartam a házunk előtt megtenni, [így] talán nem lát senki. És ez így is volt.

Kopogtam a jegyző ajtaján. Szó nélkül bementem.

— Bejelentkezett? — kérdezte a titkárnő egészen hangosan.

— Nem! — szintén hangosan

A jegyző, Besztercei,¹¹⁸ ismerte már a hangomat:

— Gyere be, Tóni!

Ugyanaz volt a keresztnéve, mint nekem. Ezenkívül a 40-es években kívülről megtanultunk egy színházi darabot, de előadás nem lett belőle.¹¹⁹ Behívtak mint tartalékos tisztet.

— Mit akarsz itt?

— Szükségem van egy hitelesített írásra, arról, hogy a szüleimet kitelepítették.

— Miért van rá szükséged?

— El akarom hagyni Magyarországot. Voltam a bel- és külügyminisztériumban, és mindkét levéltárban [sic!] magyar állampolgárként [sic!] jegyezték be a

alapvetően elűzésre ítélte. Itt valószínűleg Frees sem az állampolgárságra, hanem a nemzetiségre gondolt.

115 Helyesen: irattárba.

116 Helyesen: nemzetiségű.

117 Csak 1950-től hívják így, ekkor még községháza.

118 Frees a memoárban a „Besztercei” névalakot használta. Az anyakönyvekből kiderül, ekkor valóban Besztercei Antal volt Szár jegyzője.

119 Utalás Freesz Antal és a korszak szári jegyzőjének, Besztercei Antalnak a közös múltjára.

családomat. És kérdezem, Jegyző Úr — így magázva mondtam — miért telepítették ki a szüleimet és a feleségemet?

Ekkor nem látott kedvességet a szememben. Csend [lett]. A titkárnő mondta csak:

— Kérem, írja alá ezt, jegyző!

Aláírta és odaadta nekem a cetlit. Aztán mondta:

— Sokan lettek 46-ban ártatlanul kitelepítve.

A kezét nyújtotta, és mondta:

— Minden jót és szerencsét kívánok neked!

(Most, 50 évvel ezután kell hozzácsatolnom, hogy amikor 1990 és 93 között családkutatást végeztem Magyarországon, Fehérváron a megyei levéltárban mondta az igazgató Dr. Erdős,¹²⁰ hogy a sógorom és Besztercei jegyző akart az apámtól megszabadulni.)

Vissza a vasúti megállóhoz!

Még egyszer el szerettem volna menni a házunk előtt. Az én „Bodri kutyám” ott állt a bejáratnál. Nyüsztíve odanyomta a fejét a lábamhoz, nem akarta hagyni, hogy továbbmenjek. Az udvar üresen állt. Senki sem látott. Simogattam a fejét, és sírtam.

— Szegény Bodri, soha nem látjuk már egymást.

Eltoltam őt, és gyorsan továbbmentem. Csak egy kicsit később néztem körül. Bodri követett.

— Menj vissza, Bodri, Te nem tudsz velem jönni!

Állva maradt, én futottam tovább. El kellett érnem a 10 órás B.P.-i vonatot.

Alighogy a megállóba értem, jött a vonat. Gyorsan ment minden.

— Felszállás! — [szólt a kalauz]

Alighogy felléptem a lépcsőre, nyomást éreztem a lábamon.

— Bodri kutyám!

Mögém zárva elrejtőzött. A vonat már mozgásban volt, én kétségbeesve kiabáltam:

— Nem tudlak magammal vinni!

Nagyon hangosan nyüsztített, mint egy kisgyerek, én sírtam, a vonat már gyorsan ment, és én kitoltam őt a vonatból. Láttam még, ahogy felugrott, és futott még a vonat mellett egészen addig, amíg az egy kanyarba be nem hajtott, és többé nem láttam.

Hűségese kutyám!

120 Dr. Erdős Ferenc, 1992 és 2012 között volt a Fejér Megyei Levéltár igazgatója. https://mnl.gov.hu/mnl/fml/hirek/34_muzeumi_vilagnap_es_a_leveltar (Legutóbbi megtekintés: 2024. 07. 15.)

Az ötvenes évek közepén, amikor a levelezés megkezdődött az egykori hazával, írt az unokaöcsém a tudakolózásomra:

„Röviddel azután, hogy te elmentél, a Bodri kutyád az állatorvos autója elé ugrott.”

Öngyilkosság! Én nagyon sírtam.¹²¹

Kevéssel dél után érkeztem B.P.-re. Kati örült, hogy megvannak a papírok a kitelepítésről. Csak az aggodalom nem lett kisebb. Megnyugtattam:

— Sikerülni fog.

2 nap múlva reggel a külügyminisztériumban a fogadóórán. Az elsónél voltam. Amikor beléptem, Bodó¹²² százados rám kiabált:

— Már megint itt!? Mit akar már megint?

— A feleségemhez és a szüleimhez szeretnék menni.

Odaadtam neki az iratot a tanácsházától, elolvasta a rövid írást, és továbbadta a titkárnőjének, aki egy zsidó nő volt.

Bodó csak ennyit mondott:

— Maga magyar, és itt marad.

Aztán azt mondta a titkárnő:

— Bodó elvtárs, engedje ezt az embert menni! A felesége és a családja Németországban van, hozzájuk akar menni.

Egy rövid csend, aztán mondta [a százados]:

— Ha lemond az állampolgárságáról, mehet.

Az asszony már írt is, és csak azt kérdezte:

— Milyen állampolgárságot írhatok?

Tömören mondtam:

— Hottentotta = ismeretlen.

Az asszony és [a] százados nevettek.

— Ismeri a magyar mondást: hontalan.

Bodó odaadta nekem a papírokat, és mondta:

— 5-6 napon belül el kell hagynia Magyarországot. Jó napot!

121 Ez a mondat csak magyarul, ráadásul más tintaszínnel került a naplóba.

122 Frees „Bodo” alakban írta le. A hadsereg kötelékében éppen „a határőrszolgálat terén kifejtett kimagaslóan eredményes” munkásságának elismeréseként kapott 1948-ban Bodó Gyula főhadnagy „okirati dicséret elismerést”, majd 1949 májusában átvehette a Magyar Köztársasági Érdemrend ezüst fokozatát. Elképzelhető, hogy az ő alakja jelenik meg ebben a történetben. Személyi rendeletek. In: Honvédségi Közlöny 75. (1948. június 15.) 17. sz. 229. p.; Hivatalos rész. In: Magyar Közlöny 5. (1949. május 18.) 105. sz. 1. p.

Boldog voltam. Gyorsan mentem a Katimhoz: az egészet el kellett mesélnem. Este a vacsoránál elmeséltem még egyszer ugyanazt az egész családnak.

— Most már te jössz, Kati!

Rögtön megbeszéltük, hogyan menjen ez tovább.

— Először is 2 napon belül menj be a kül.min.-ba, és mondd a következőt: „A férjem már decemberben megírta, hogy hazajön a fogságból, és B.P.-en ismerősöknél laktam. Feketén léptem át a határt az éjszaka alatt. Ahol ő lakott, mondták az emberek, hogy már 3 nappal ezelőtt Németországba ment.” Próbálj egy kicsit sírni is! Nem kell félned! A kiutazásod biztos lesz. Vagy ugyanazon az úton, mint én vagy mész egy gyűjtőtáborba és kiszállítanak.

Ezt a két lehetőséget már ismerte.

— El foglak kísélni.

Úgy tett, ahogy megbeszéltük. Kati a kül.min.-ban. Én az épület előtt járkáltam fel s alá.

Nem tartott sokáig, és boldogan jött ki.

— Na mi volt? - [kérdéstem.]

— Amikor azt mondtam, hogy feketén léptem át a határt, és onnan vonatom volt, rám kiabált: „Magát be kellett volna zárni! Nem ellenőrizték?” Nem. — [mondtam] „Hihetetlen, hogy ilyen megtörténhet!”

Kati azt mondta, [biztos volt benne,] hogy be fogják zárni. Aztán az asszony a századosnál mondta:

— Ez a szegény asszony! A férje már biztos a határon túl van. Adjuk neki ugyanazokat a papírokat, mint a férjének, és megkíméltük magunkat a kellemetlenségektől. A tanácssházáról kell hoznia egy állásfoglalást, hogy magát, mint svábot, kitelepítették!¹²³

Ugyanazon a napon találkoztam Golda Janival, egy szárival, aki a távoli rokonom, most B.P.-n lakik:

— Tudod, hogy hol lakik a Fischer J. és minden nap Szárra utazik. Biztosan lesz olyan jó, hogy a tanácssházáról hozzon egy állásfoglalást, hogy Katit mint népi németet, 1946-ban kitelepítették. Nem szabad, hogy Katit Száron lássák! Jósának azt is meg kell mondania, hogy hol adja át az írást!

Ezen a napon elkészöntem az Ákoshegyi családtól. Megköszöntem a hosszú szállásadást, és Kati veszélyes elrejtését. Sosem fogom őket elfelejteni és az

123 Frees szerint tehát már másodszor is az a titkárnő segített nekik kulcsfontosságú pillanatban, akit fentebb zsidóként jellemeztem. A korábbi történetekben a zsidóság rendszerint negatív színben tűnt fel a szövegben, ám a titkárnőről írt sorok árnyalják Frees memoár részletből leszürethető zsidóképét.

első alkalommal az idegen országból, Németországból jelentkezem. Késő estig beszélgettünk. Többször sírtunk együtt. A hazától való búcsú sírig kísérő seb marad.¹²⁴

Következő reggel a Nyugati pályaudvaron. Fel, a Katival való következő viszontlátásig Ausztriában, Schattendorfban!¹²⁵ 8 órakor utaztam el. Minden megállónál megálltunk. Egy óra múlva kiabált az ellenőr: Szár megálló. A vonat végigment az egész falu előtt. Foglak én még egyszer az életemben látni? Sír-tam. A hűsleges kutyám jutott eszembe. Az édesanyám, a bátyám és mindenki, akit szerettem. A vonat zakatolt tovább. Az oroszországi transzportvonalat jutott eszembe. Ugyanaz az érzés, ugyanazok a gondolatok. Utazom az idegenbe, az ismeretlenbe.

Végre Győrben vagyunk. Átszállás Sopronba. Gyorsan ment. A délutáni órákban nyikorogtak a kerekek. „Schattendorf”, magy.–osztrák határ. A magyar vámos elvette az igazolványaimat. Az egyik nevetve kérdezte:

— Milyen állampolgár maga tulajdonképpen?

Én csak röviden:

— Maga is olvasta, ez magyarul van írva.

— És maga magyarul is beszél.

Én csak annyit fűztem hozzá:

— De ez orosz. És ha akarja német és orosz.

Mindegyiket hallották, és elhűltek.¹²⁶

Ez 1949. 02. 28-án volt. Csak pár lépés az osztrák vámház. A vámosok barátságatlanok és szűkszávuak voltak. Az egyik azt mondta:

— Megint egy kidobott.

Én rögtön rá:

— Nem, én önként jöttem.

Rögtön ki akartam nyitni a csomagjaimat, és kérdezte:

— Hová?

124 Egy bekezdés, amelyben egyszerre jelenik meg a kitelepített magyarországi németek körében sokszor megfogalmazott, a svábellenes propagandának gyökeresen ellentmondó gondolat: Németország számukra idegen föld, a hazájuk Magyarország.

125 Magyarul Somfalva, burgenlandi falu, Sopron mellett. A trianoni béke óta közvetlenül a magyar–osztrák határ osztrák oldalán fekszik.

126 Itt valószínűleg oroszul és németül szólalt meg. A memoárjába mindezeket egységesen németül jegyezte fel.

— Az édesapámhoz Schattendorfba.¹²⁷

Felkiáltott:

— Herr Freészhez?

Rögtön barátságos és segítőkész lett.

— Az apja majdnem mindennap idejön hozzánk. A papnál van, ő a gazda. Nincs messze. Egy km, és elmagyarázom az utat a plébániáig.

Megkönnyebbülten masíroztam tovább.

Kevesebb, mint 5 perc múlva ott álltam a plébánia előtt. A ház mellett istállók. Egy nagy udvar. Semmi nem mozdult. Aztán nyílik az istállóajtó: az apám! Majdnem kiabáltam:

— Apa!

Ott állt a 60 éves, nagy ember.¹²⁸ Közelebb mentünk egymáshoz, mindketten sírtunk, szó nélkül kezét fogtuk. Átölelni és egymást megcsókolni nem tudtuk. Nem is tegeztük a szüleinket. Apám első kérdése ez volt:

— Hol a Kati?

Mielőtt válaszolni tudtam volna, nyílottak az ajtók, és ott állt a mostohanyám, és mögötte a pap. Anya is sírva köszöntött, és rögtön Kati után kérdezett. A pap mondta:

— Gyertek be! Az elveszett fiú hazatért, ezt meg kell ünnepelni.

A pap lakószobája jól berendezett volt. A cserépkályhából kellemes meleg áradt. Az asztalon poharak, egy kancsó borral. A papot „*Pujdlnak*”, Leopoldnak¹²⁹ hívták. Egy igazi falusi pap. Barátságos, beszédes.

— Most igyunk a boldog hazatérőre!

Boldog? Minden szem tele van könnyel. Néztam az apámat, a pohár remegett a kezében!

Láttam, ahogy a mellkasa izgatottan emelkedik, az ő gondolatai nem ebben a hazában vannak.

— Egészségünkre, és adjunk hálát az Úrnak, hogy te egészségesen hazatértél! Apám rögtön mondta:

127 Meglehetősen szokatlan eset: a kitelepített Freész család nem Németországban, hanem közvetlenül a magyar-osztrák határon, a szovjet megszállás alatt lévő övezetben telepedett le. Ennek a pontos okát nem sikerült kideríteni.

128 Freész János, Anton édesapja 1889. május 24-én született Száron. Római katolikus születési anyakönyvek. Szári Keresztelő Szent János Plébánia. (kézirat)

129 A „Poidl” a burgenlandi nyelvjárásban is a Leopold becézésére használt kifejezés. A plébános Schattendorfban 1936 és 1950 között Leopold Müller volt. Die Entwicklung der Pfarre. http://www.atlas-burgenland.at/index.php?option=com_content&view=article&id=437:schattendorf&catid=9&Itemid=101 (Legutóbbi megtekintés: 2024. 07. 16.)

— Ki kell mennem az istállóba, etetési idő van!

Megyek velem. Anya mondta még, hogy csinál egy jó vacsorát. Büszkén mutatta apám a lovakat.

— Amikor idejöttem, nagyon rossz állapotban voltak. Kicsinosítottam őket. A plébános és aki előttem itt volt, nem sokat értettek a mezőgazdasághoz. Most nagyon büszkék a plébánián.

Igen! A szülőfalum nagyparasztja istállószolga lett.

[...] ¹³⁰

... minden nap a határhoz, és ez jót tett nekem, mert legalább jól ki tudtam magam sírni. A határnál egy temető van. Az anyám anyja. A nagymama közvetlenül a határfal mellett lett eltemetve.

Ebéd után elutaztunk Dekán úrhoz. Alig 6 km-re volt Schattendorfától. A lovak egészen le voltak pucolva. Apám büszke volt. A pap is, ahogy említette:

— A maga apjának köszönhetjük, ennek a remek fickónak.

Egész úton ügetve mentünk. A barátságos Dekán is megvendégt, velük ettünk, beszélgettünk, csevegtünk.

A hivatalos beszélgetés nem tartott sokáig a lelkésszel. „*Umiomert*” (?) ittunk. Dekán úr is kérdezte tőlem, hogy milyen volt a fogságban. Hogy néz ki Magyarország? Miért kellett Magyarországot elhagynom? Elmeséltem neki az igazságot. A kommunista pártkurzusomat már említettem ebben a könyvben. Csakúgy, mint a pozíciómat a fogságban. Aztán mondta Dekán úr:

— A jövőjük felől már nem kell tartaniuk, fognak maguk valahol újra boldogulni.

Késő este volt, amikor hazautaztunk.

Másnap, március 2-án, Kati is megérkezett. Én vártam már a vámnál. A plébános azt mondta a köszöntésben:

— Addig maradhatnak, ameddig akarnak!

Megköszöntük, és mondtuk, hogy később majd tovább akarunk állni. Egy pár nap pihenés és utánakérdezés hogyan és hol megy tovább az utunk. Az orosz zónában vagyunk. Ha Salzburgba utazunk, az am[erika]i. zónában kell [lennünk]. ¹³¹

És így jött el néhány szép, pihentető nap után a búcsú.

130 Itt két oldalnyi szöveg hiányzik.

131 Ausztria ekkor még megszállási övezetekre volt osztva.

1949. március 7. reggel, vasútállomás, Schattendorf. Anya fejedelmi ellátmányt csomagolt nekünk. Amikor a vonatra felszálltunk, még egyszer mondta apa:

— Ne felejtsetek el bennünket! — és sirt.

Rajtunk kívül nem volt senkije. Vagy mégis? A nővérem. Még róla is fogok részletesen írni. A vonat elindult. Csendben ültünk egymás mellett. Egyszer csak azt mondja Kati:

— Hárman utazunk.

— Mi? Mondd! Hárman?

— Igen, a harmadik hónapban vagyok.

Melegség lett a szívemben. Örültünk és nevettünk.

Dél volt, amikor St.-Valentinbe¹³² érkeztünk. A hátizsákból egy darab szalonát és kenyeret vettünk elő ebédhez. Egyszer csak előttünk állt egy orosz és egy osztrák katona.

— „*Dokuminte!*”¹³³ — mondta az orosz

Az osztrák:

— Papirokat!

— Nincs semmi nálunk. A magyar határon mindent elvettek tőlünk.

— Akkor pakoljanak, és jöjjenek velünk!

Az orosz mellettem ment. Oroszul kérdeztem:

— „*Kuda mi pajedin?*” Hová, megint egy orosz menekülttáborba megyünk?

Egészen barátságosan mondta nekem:

— Hogyan? Te beszélsz oroszul?

— Igen. 4 évig voltam nálatok fogságban.

Akkor ezt mondta:

— Ti most jöttök egy menekülttáborba, és este jön a kapitányunk. Jelenteni foglak téged, hogy te Oroszországból jössz, az biztos szabadon fog engedni.

Egy nagy kétemeletes épületbe érkeztünk. Az alsó szint tele. Felül is nagy tömeg. Mindenki a földön ül. Az idevezető úton a katona adott egy pár cigarettát. Ennek megvolt a hatása. A halmok között ültünk. Egy hangosan beszélő asszony mondta:

— Üljenek le kényelmesen, sokáig fog tartani, amíg maguk innen elmennek.

Én kérdeztem:

— Mennyi ideje vannak itt a többiek?

132 Sankt Valentin, város Alsó-Ausztriában. A korabeli nyugati és szovjet megszállási zónák határának szovjet oldalán.

133 Frees orosz nyelvű bejegyzéseit betűhíven közölöm.

— Némelyek már 2-3 hete.

Én egészen nyugodtan mondtam:

— Mi még ma este elmegyünk.

Az asszony kiabált:

— Maguk jobb emberek lennének? Honnan jönnek?

Nem válaszoltam. 18 óra lehetett. A katona kinyitotta az ajtót, rám mutatott és mondta:

— „*Podjom!*” Gyere!

Mellettnünk a katona kopogás nélkül kinyitotta az ajtót, és mondta:

— Menj be!

A kapitánó egy nagy asztalnál ült, szemben a falon egy nagy Oroszország-térkép.

— „*Drasztuje*” — köszöntem egészen hangosan

Ugyanez a válasz, amivel nyújtotta nekem a kezeit:

— Mutasd meg nekem a térképen, hol voltál!

Rögtön megmutattam Rostovot, Sahtit¹³⁴ a Donyec-vidéken. Mesélnem kellett neki a jelenlegi állapotról, az életről, a kommunizmusról. Mondtam:

— A boldog 1947-ben a kenyér nem került semmibe. A pénzt megszüntették.

Természetesen nem mondtam, hogy ez csak két napig tartott. Az oroszok talicskával hozták a kenyeret a „*depot-magazinokból*”¹³⁵ és pálinkát főztek. Egy pár napon belül se kenyér, se olyan munkás a magházban nem volt, aki ne lett volna részeg. Az volt a szerencsém, hogy a Kapitánóm nem kérdezte a nemzetiségiemet, és azt sem, hogy miért akarok Németországba menni. Kivettem az „*etni*” (?) cigarettámat és megkínáltam a papírdobozból. Rögtön kivett egy egész marékka.

Azután azt mondta:

— Megadom neked egy tábornok címét Bécsben. Ő ad neked egy írást és te oda tudsz utazni, ahová akarsz.

Adott nekem egy cédulát, és azt mondta, hogy utazzak vissza Bécsbe. Kati már türelmetlenül várt.

— Gyere — mondtam — mehetünk.

Csak az izgatott asszonynak mondtam még [annyit]:

— Ahogy mondtam, még ma továbbállok.

Amit még kiabált, abból én már semmit sem értettem.

Tempósan mentünk a vasútállomásra. Útközben mindent elmeséltem.

134 Sahti, orosz város 75 km-re északra Rosztovtól. Itt töltötte hadifogságát Anton Frees.

135 Olyan boltok a Szovjetunióban, ahol élelmiszert raktároztak.

— Vissza kell utaznunk Bécsbe egy tábornokhoz, ő ad nekünk papírokat. Ezekkel oda utazhatunk majd, ahová akarunk.

Én ismerem az oroszokat. A következő út Szibéria lenne. Az állomásra érve megkérdeztem egy vasutastól, hogy mikor megy vonat Linzbe, és hány megálló a határ.

— Kettő — mondta a férfi

Akkor már csak ki kell menni a következő megállóba. Csak egy pár perc és jön a vonat. Gyorsan be.

Két ember ült a kabinban. A határ felől érdeklődtem. Azt mondták:

— Már a következő megálló.

Megragadtam a kofferemet és a hátizsákomat és kiáltottam:

— Kati, ki!

Ebben a pillanatban jött a kalauz és kiabált:

— A vonat már megy, nem szabad kiugraniuk.

Lezárta az utat a felszállási oldalon. Én kilöktem Katit, aki hezitált, én le a másik oldalon és ugrás a kofferrel meg a hátizsákkal utána. Csak egy felkiáltást hallottam. Sötét este volt.

Kati siránkozott. Fájt a lába.

— Most hová? És hogyan?

A távolban láttunk egy kis fényt. Kati a vállaimon lógott, és vonszoltuk egymást a földeken keresztül. Egyszer csak hallottunk egy halk füttyörészést, ami egyre közelebb jött.

Ott állt az ember előttünk. Kati sikított.

— Honnan jöttetek?

Mindent elmeséltem.

— Menekültek. Igen. Magyarországról. Gyertek velem!

A faluba érve egy vendéglőbe vezetett minket. Rögtön [bementünk] egy melékszobába. Jobban mondva egy kis kamrába, és mondta:

— Ti Németországba akartok [menni].

Bemutatkozott, és mondta:

— Át foglak titeket vinni a határon. Dobjatok fel nekem valamit!

— Rendben. Szalonnánk és cigarettánk van.

Rögtön kipakoltam, és egy szép darabot és egy marék cigarettát adtam. Barát-ságos arcot vágott, és mondta:

— Ti úgy beszéltek, mint mi!¹³⁶ — és rögtön tegezett. — A feleséged jön velem először. Te vársz, amíg visszajövök. Ez nem tart sokáig. És most jössz te. Hátizsák és koffer itt marad.

Meghökkenve néztem rá.

— Nem kell félned, nem vagyok szélhámos. Mit gondolsz, ha hazáírsz, hogy itt a határnál az „Eng-kocsmában” egy szélhámos menekülteket ver át, [hogyan] kapnék én több kuncsaftot?

Tehát gyerünk! Tényleg nincs messze az Enns-folyó. Pont a hídon áll egy őrház. Két kis fütty, az orosz kinéz, és visszamegy.

Átmentünk.

— Most [hozom] a hátizsákot és koffert — mondta.

Kati egy pár lépéssel a folyó mellett állt. Szó nélkül megöleltünk egymást. Mellettünk egy jól kiépített út. Néhány pillanat múlva ott voltak a csomagjaink.

— Ezen az úton menjenek tovább jobbra!

Minden jót kívánt nekünk Németországban, és visszament a hídon, amit soha nem fogunk elfelejteni.

— Az amerikai zónában vagyunk!

Boldogok voltunk. Belenéztem a hátizsákomba, semmi nem hiányzott. Hátizsák a háton, koffer a kézben, Kati a vállaimon, és mentünk tovább.

Alig egy km-t vonszoltuk magunkat, amikor hallottunk jönni egy autót. Egy teherautót. Felemeltem a kezemet. A fénye vakított minket, de megállt.

— Hová akartok [menni]?

— Linzbe és Salzburgba.

— Üljetek fel mögém. Linzbe megyek.

Gyorsan feltoltam Katit, én mögé.

— Ilyen szerencsét! — mondtuk

A vasútállomás előtt megállt. Gyorsan leugrottunk.

— Nagyon-nagyon köszönjük!

— Maguk menekültek?

— Igen. A fogságból jövök.

— Németek?

— Nem, magyarok vagyunk. Németországba akarunk menni.

— Sok szerencsét kívánok maguknak! — és továbbment

136 Itt valószínűleg Freészék sváb beszéde és a helyi osztrák nyelvjárás közötti hasonlóságra gondolt.

Nem sokkal éjfél előtt már egy vonaton ültünk, ami Salzburg felé vitt minket. Lassan elaludtunk. Néha, amikor a vonat egy állomáson sokáig állt, és amikor a kalauz a jegyünket lyukasztotta, felébredtünk.

Végül világos lett. A vonat megállt

— Salzburg, Hauptbahnhof. Leszállás!

Leírhatatlan láрма és tömeg. Egy nagy táblán az útirányok:

Szövetségi rendőrkapitányság, Salzburg

Beutazás a németországi U.S. zónába¹³⁷

Hadifogoly-ellátó, hazatérők és tetvetlenítő

Kati:

— Ott fogunk jelentkezni.

Nekem még a magyar elbocsátó papírom van 1948. november 21-ről. Ezeket a papírokat nem volt szabad megmutatnom a magy. határon, és a St. Valentin pályaudvaron.

Rövid leírás után, nem tetvetlenítettek bennünket, hanem rögtön továbbküldtek Németország U.S. 2. megszállási övezet zónájába. Ezek nézték az én magy. elbocsátó papíromat. A tolmács csak magyarul kérdezett:

— Hová akarnak [menni]? Németország vagy USA?

— Németország.

Kaptam megint egy bélyeget, ez volt rajta: „Továbbküldve Pidingbe¹³⁸.” Minden súrlódás nélkül ment. Csak Katinál tartott ez tovább. Neki nem volt elbocsátó papírja. Először az osztrák hattárrendőrségre volt szüksége a nagyon szidott igazolványokért. De amikor elmesélte a kitelepítést, és azt, hogy ő Bajorországból Ausztrián át feketén lépte át a magyar határt azért, hogy otthon lehessen a fogságból való hazaérkezéséig, rögtön megkapta az igazolványpapírokat mint német állampolgár. Újra egy bélyeg a pidingi továbbutazáshoz.

Piding. 49.3.8.

Az itteni tartózkodás nem tartott sokáig. Még egy bélyeg: „Orvosilag megvizsgált, határátvizsgáló-állomás, Piding” Aztán az utolsó bélyeg: Piding, „*ÖBB*”.¹³⁹ gazdasági állomás — indulóellátás 49. III. 9-ig, aláírással.

137 Ekkor már létezett az úgynevezett Trizónia, vagyis Németország nyugati hatalmak által megszállt övezeteinek egyesült közigazgatása. Ettől függetlenül a területet vélhetően valóban az amerikaiak ellenőrizték.

138 Település Bajorországban, közvetlenül Salzburg mellett, a német-osztrák határ német oldalán.

139 Valószínűleg az Osztrák Szövetségi Vasutat jelenti ezt a rövidítés. Ez esetben helyesen: ÖBB (Österreichische Bundesbahnen).

Stuttgart. 49. III. 8. A fogságom 1949. III. 9-én nem sokkal éjfél után a stuttgarti pályaudvaron ért véget.¹⁴⁰

NÉMETORSZÁG-A-MI-ÚJ-HAZÁNK-1949.

Stuttgart, Hauptbahnhof. 1949.03.09.

— És most Kató! Hová és hogyan?

Egymás között még mindig magyarul beszéltünk. És most, Kati, hogyan és hová megy ez tovább.¹⁴¹ Villamossal Fellbachba és onnan gyalog Rommelshausenen át Stettenbe.¹⁴² Kató ismeri azt a földutat. Ő már mint kitelepített egy párszor elutazott Bajorországból Stettenbe a szüleihez és nővéréhez. Tehát indulás!

Nekem ez egy idegen ország volt. Nehéz csomagjaink nem voltak. Egy hátizsák, és egy kis faláda, amit pár év után szerszámosládának használtunk. Szőlőkön és szántókon masíroztunk keresztül. A természet még nem ébredt fel. Március eleje volt. Gyorsan elértük Rommelshausent. A cékláknál vezetett végig az utunk. A kis házak egy tetőtérrel érdekesek voltak számomra. Ilyen nálunk nem volt. Ezen a földúton szóváltás nélkül, de mély gondolatokkal mentünk tovább.

Már hárman vagyunk. De aztán eszembe jutott Maria Nikolaja, aki azt mondta az utolsó napon:

— Te fogod a sorsodat...¹⁴³

140 Anton Frees tehát tisztában volt vele, hogy a hadifogság után Magyarországon eltöltött hónapjai már nem egy demokratikus, szabad államban teltek. Emiatt úgy gondolta, hogy az igazi szabadság számára akkor kezdődött, amikor megérkezett a Németország nyugati hatalmak által megszállt zónájába.

141 Németül is megismétli.

142 Baden–Württembergben található települések.

143 A kézirat itt megszakad. Nem tudjuk, ki lehet az a Maria Nikolaja, és miért gondolta azt a család, hogy eddig a szakaszig enged bebocsátást Anton Frees memoárjába.